

STUDIA I MATERIAŁY DO BADAŃ
NAD NEOLITEM I WCZESNĄ EPOKĄ BRĄZU
NA MAZOWSZU I PODLASIU

Tom IV

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

Warszawa 2014

STUDIA I MATERIAŁY DO BADAŃ NAD NEOLITEM I WCZESNĄ EPOKĄ BRĄZU
NA MAZOWSZU I PODLASIU

Redakcja

Ryszard F. Mazurowski

Dariusz Manasterski

Katarzyna Januszek

Sekretarz

Marcin Białowarczuk

Recenzenci

prof. dr hab. Janusz Czebreszuk

prof. dr hab. Lucyna Domańska

prof. dr hab. Marzena Szmyt

Tłumaczenie streszczeń

Barbara Majchrzak

Skład i łamanie: Marta Bura

© Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2014.

Drukarnia: www.foto-druk.pl

ISSN: 2084-4042

SPIS TREŚCI

JERZY LIBERA

- Zabytki kamienne z otuliny Poleskiego Parku Narodowego* 5
 (przyczynek do badań prehistorii centralnej części Polesia Podlaskiego:
Wiąźowiec)
New stone artifacts from the Polesia National Park buffer zone
 (a contribution to the research on the prehistory of the central part
 of the Podlachia Polesia: *Wiąźowiec*) (abstract)

DARIUSZ MANASTERSKI

- Mazowiecka ceramika z przełomu neolitu i epoki brązu ze zbiorów* 31
Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie
Mazovian pottery from the turn of the Neolithic and the Bronze Age
in the collection of the State Archaeological Museum in Warsaw
 (abstract)

DARIUSZ MANASTERSKI

- Od „Linina” do „Trzcinića” – wpływ i ewolucja “pucharowej”* 77
stylistyki dekoracji naczyń jako przyczynek do badań nad
kształtowaniem się społeczności wczesnej epoki brązu na Mazowszu
i w Polsce Północno-Wschodniej
From “Linin” to “Trzcinić” - influence and evolution of the
“Bell Beaker” style of vessel decoration as a contribution to the
development of the Early Bronze Age communities in Mazovia
and North-Eastern Poland (abstract)

KATARZYNA JANUSZEK, MARCIN BIAŁOWARCZUK

- Potencjalne metody pozyskiwania lokalnych surowców krzemiennych* 111
przez społeczności końca neolitu i początku epoki brązu na
stanowiskach 3 i 6 w Supraślu, woj. podlaskie
Possible methods of obtaining local raw flint materials by the communities
of the Late Neolithic and Early Bronze Age at sites 3 and 6 in Supraśl,
Podlachian Voivodeship (abstract)

ADAM WAWRUSIEWICZ, MIECZYSLAW BIENIA

- Materiały z wczesnej i starszej epoki brązu na stanowisku* 129
6 w Żółtkach, woj. podlaskie
Early and Older Bronze Age materials at site 6 in Żółtki,
Podlachian Voivodeship (abstract)

MARIUSZ KOWALEWSKI

- Krzemienne siekiery dwunściennne z Niżu Polskiego odkryte* 157
w kontekście materiałów „trzcinięckich” i „łużyckich”
Bifacial flint axes from the Polish Plain discovered in the context of
“Trzcinić culture” and “Lusatian culture” materials (abstract)

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW

169

JERZY LIBERA

ZABYTKI KAMIENNE Z OTULINY POLESKIEGO PARKU NARODOWEGO (PRZYCZYNEK DO BADAŃ PRAHISTORII CENTRALNEJ CZĘŚCI POLESIA PODLASKIEGO: WIĄZOWIEC)

Słowa kluczowe: Polesie Podlaskie, Wiązowiec, skały krzemionkowe, skały niekrzemionkowe.

Polesie – kraina geograficzna i historyczna, leżąca na pograniczu Białorusi, Ukrainy i Polski, stanowiąca południowo-zachodnią część Niżu Wschodnioeuropejskiego. Jej charakterystyczny krajobraz tworzą płaskie równiny denudacyjne i akumulacyjne z licznie występującymi bagnami i kompleksami torfowisk (stanowiącymi znaczny odsetek powierzchni), leżącymi na obszarze zlewni Prypeci i Bugu. Stosunkowo niski poziom wód gruntowych oraz liczne rzeki zasilają niezbyt głębokie jeziora krasowe i bagienne, które otaczają nieco wyższe równiny morenowe i lodowcowo-wodne oraz obszary wydmowe. Wśród porastającej tu bogatej roślinności występują relikty glacialne (wierzba lapońska, brzoza niska) oraz bagienne lasy łęgowe i olsy. Wyższe podłoże porastają bory sosnowe i lasy mieszane. W obrębie ziem polskich wyróżniane są dwa makroregiony – Polesie Wołyńskie i Polesie Podlaskie (nazywane również Polesiem Lubelskim). Interesujący nas obszar to mezoregion Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej (zwanej także Pojezierzem Łęczyńsko-Włodawskim) stanowiący południowo-zachodnią część Polesia Podlaskiego (Kondracki 1978, s. 342-345).

ZARYS HISTORII BADAŃ

Pierwsze informacje o znaleziskach archeologicznych z mezoregionu Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej pochodzą z początku XX stulecia. Dotyczą one amatorskich poszukiwań Stanisława Cerchy w okolicach Sosnowicy – weryfikowanych w latach 60. przez Jana Machnika. Nadbużańskim rejonem Włodawy w latach 20. interesowali się Irena i Ludwik Sawiccy, prowadząc badania powierzchniowe. Natomiast amatorskie prace wykopaliskowe na osadzie kultury pucharów lejkowatych w Sobiborze w latach 1929-1930 prowadził Stanisław W. Przemyski. Ten wczesny okres poszukiwań

dostarczył przede wszystkim zabytków z różnych okresów epoki kamienia. Stefan Nosek w pierwszym syntetycznym opracowaniu materiałów archeologicznych z międzyrzecza Wisły i Bugu zestawil dla Polesia Lubelskiego niemalże 50 stanowisk pradziejowych, z czego do epoki kamienia zaliczył blisko dwadzieścia, zaś do wczesnych okresów epoki brązu kolejnych kilka (Nosek 1957, *passim*).

Wzrost zainteresowania tym regionem obserwujemy w latach 60. ubiegłego stulecia i w początkowym okresie dotyczył głównie warszawskiego środowiska archeologicznego. Wieloletnie kampanie wykopaliskowe, poprzedzone badaniami powierzchniowymi, skoncentrowano na stanowiskach piaskowych w północno-wschodniej części Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej: nad jeziorem Glinki, we Włodawie-Tarasiukach, Zawolocz, Lutej. I pomimo ukierunkowania badań na pozyskanie materiałów ze schyłkowego paleolitu i mezolitu, prace te ujawniły również źródła z młodszych odcinków pradziejów (m.in. Sulgostowska 1990; Więckowska, Chmielewska 2007; także Libera 2006, s. 22). Ich wyniki zasygnalizowano w syntetycznym opracowaniu pradziejów Lubelszczyzny (Gardawski, Sułowski 1974). Wraz z początkami lat 80. teren Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej objęty został akcją Archeologicznego Zdjęcia Polski, którą prowadzili pracownicy ówczesnej Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, dawnego Muzeum Okręgowego w Chełmie, Muzeum Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego we Włodawie, a także Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Prace wykopaliskowe na większą skalę podjęte zostały dopiero w ostatnich dwóch dekadach XX wieku. Ich ratowniczy charakter dotyczył zarówno osad, jak i cmentarzysk – stanowisk niejednokrotnie wielokulturowych. Najciekawsze materiały z neolitu i wczesnej epoki brązu uzyskano w miejscowościach: Dubeczno, Wielkopole, Sobibór, Kolonia Wytyczno, Bójki, Zienki, Garbatówka Kolonia, Nadrybie-Dwór (Libera 2006 oraz Taras 2006 – tam literatura źródłowa; także Libera, Taras 2011). Stosunkowo późno regionem Polesia Podlaskiego zainteresowali się powojenni miłośnicy przeszłości, bowiem dopiero w ostatnim ćwierćwieczu obserwujemy wzrost amatorskich poszukiwań terenowych. Działania te mają dwojaki charakter. Pierwsze dotyczy rzeczywistych zainteresowań przeszłością regionu i dążeniem do ratowania dawnej przeszłości. Drugie związane jest z powstaniem nielegalnego rynku obrotu zabytkami archeologicznymi i tworzeniem się licznych, niekontrolowanych prywatnych „kolekcji”, z których trudna do oszacowania część (niejednokrotnie artefakty mało efektowne i niekompletne) trafia do lokalnych muzeów i placówek naukowych. Począwszy od lat 80. ukazują się

sukcesywnie opracowania źródłowe i syntetyczne dotyczące wschodniej Polski, w których rekonstruowane osadnictwo neolitu i epoki brązu terenów Polesia w części oparte jest na materiałach źródłowych pochodzących z kolekcji podarowanych lub udostępnionych do opracowania. Najczęściej są to zabytki kamienne – wykonane ze skał krzemionkowych i pozakrzemionkowych, sporadycznie inne (m.in. Gołub 1990; Bargiel 1991; Bargiel, Libera 1995; Bronicki 1991; 1997; Wróbel [Taras] 1991; Libera 1994; 1996; Banach 1995; Taras 1995; 2006; Libera 2001; 2006).

NOWE ŹRÓDŁA

Za pośrednictwem Zbigniewa Giemzy, byłego pracownika Poleskiego Parku Narodowego, otrzymałem do opracowania kolekcję zabytków¹, zebranych przez Sławomira Ulmana, mieszkańca wsi Wiązowiec kolonia, gm. Urszulin, pow. włodawski, woj. lubelskie – miejscowości leżącej w obrębie centralnej części Polesia Podlaskiego. Według relacji znalazcy, zabytki zostały ...*znalezione na jednym polu po kombajnie do ziemniaków...*, poza którymi miały być jeszcze okruchy krzemienne (pozostawione na polu). Z opisu znalazcy wynika, że zostały zebrane z pól ornych (po obu stronach polnej drogi) usytuowanych na północ od rowu melioracyjnego ciągnącego się poza zachodnim krańcem zabudowy wsi. Nie udało się ustalić dokładniejszych okoliczności ich zalegania. Wskazany teren pokrywają gleby piaszczyste i jest on nieznacznie wyniesiony (do 2 m) ponad podmokłe łąki otaczające od północy Jezioro Płotycze. Zbiór stanowi 10 zabytków zróżnicowanych pod względem formy (ostrze liściowate, rylec, rdzeń, 2 siekiery, nóż sierpowaty, wkładka bifacjalna (?), topór, 2 rozcieracze), surowca (skały: krzemionkowe, osadowa i metamorficzna), stanu zachowania (okazy całe lub fragmentaryczne), ale również i chronologii (epoka kamienia, epoka brązu i/lub wczesna epoka żelaza).

1. Ostrze liściowate – bardzo regularne i symetryczne kształtu migdałowego obrabiane bardzo starannie płaskim retuszem muszlowatym obejmującym w pełni obie powierzchnie. Prostą podstawę nasady uformowano poprzez kurtyzowanie (pozostałością jest negatyw zawiasowy widoczny na jednej z płaszczyzn czołowych), dodatkowo korygując ją dwoma rozdzielnymi uderzeniami, wyprowadzonymi z płaszczyzny złamania, co

¹ Przekazane zostały do Ośrodka Dydaktyczno-Muzealnego Poleskiego Parku Narodowego w Załuczu Starym.

manifestują strome negatywy umiejscowione przy krawędziach bocznych. Zbieżny wierzchołek z jednej strony płaszczyzny posiada ścienienie w postaci pojedynczego uderzenia – intencjonalnego odbicia pararylcowego (?) lub jest efektem po uderzeniu ostrza o twarde podłoże. Przeciwległa krawędź wierzchołka została uformowana poprzez skośne kurtyzowanie, u nasady ograniczone niewielką wnęką. W obu przypadkach załamują one lekko krawędzie ostrza i je „zatepiają” – nie są to zniszczenia współczesne, bowiem mamy do czynienia z okazem w całości lekko spatynowanym. Przebieg obu krawędzi jest regularny, liniowy. W przekroju poprzecznym ostrze jest symetryczne cienkosoczewkowate. Krzemień szklisty prawdopodobnie rejowiecki lub narzutowy (bardzo drobno jasno kropkowany – pokryty patyną koloru brązowego o odcieniu cynamonowym)². Maksymalne wymiary wynoszą: długość 63 mm, szerokość nasady 33 mm, grubość 7 mm; waga 15,3 g (tabl. I: 1). Datowanie: paleolit górny – wczesna faza (kultura szelecka?).

2. Rylec zdwojony – klinowy środkowy połączony z łamańcem bocznym wykonany na regularnym wiórze odbitym z rdzenia dwupiętowego. Krzemień prawdopodobnie kredowy szary, lekko plamisty (pokryty patyną koloru pomarańczowego o odcieniu ugru). Maksymalne wymiary wynoszą: długość 45 mm, szerokość 12 mm, grubość 5 mm (tabl. I: 2). Datowanie: paleolit schyłkowy?

3. Rdzeń wiórowy mikrolityczny szczątkowy o zaprawionej pięcie i prawcowanym pięcisku, szerokiej „prostokątnej” odlupni (negatywy po co najmniej 12 mało regularnych wiórkach – podgięte w partiach dystalnych). Boki oraz tył rdzenia niezaprawiane. Krzemień narzutowy bałtycki lub rejowiecki (ciemnoszary plamisty, szklisty). Maksymalne wymiary odlupni: wysokość 31-39 mm, długość 56 mm; waga 44,9 g (tabl. I: 3). Datowanie: mezolit? (kultura komornicka?).

4. Siekiera czworościenna o obrysie płaszczyznowym lekko trapezowatym i bocznym nieznacznie klinowato-beczulkowatym – o utraconym ostrzu. W przekroju porzecznym zbliżona do prostokąta o nieznacznie wypukłych ściankach czołowych. Szlifowana różnokierunkowo niemalże na całej długości ścianek szerszych i bocznych, zwłaszcza wzdłuż krawędzi (nie jest to zabieg fasetowania). Gładzeniem objęto partie ostrza i centralną część korpusu. Obuch nieregularny płaszczyznowy negatywowo (częściowo zachowane zbicia po piktażu). Krzemień kredowy jasnoszary, lekko plamisty matowy (pokryty patyną koloru brązowego o odcieniu cynamonowym, łącznie

² Określenie kolorystyki i barw wg modelu RGB – podano wyłącznie dla zabytków pokrytych „bagienną” patyną.

z odlamaną powierzchnią ostrza). Maksymalne wymiary wynoszą: zachowana długość 104 mm (rekonstruowana około 120 mm), szerokość 30-46 mm, grubość 27 mm (tabl. II: 1). Datowanie: neolit późny (kultura: pucharów lejkwatych lub amfor kulistych lub ceramiki sznurowej).

5. Fragment siekiery dwuściennej o obrysie płaszczyznowym trapezowatym i bocznym płaskim prawdopodobnie zbliżonym do soczewki – o utraconym obuchu. W przekroju porzecznym płaskosoczewkowata. Różnokierunkowe szlifowanie i gładzenie obejmuje wyłącznie partię ostrza; zabiegiem tym objęto również krawędzie boków. Negatywy jednej ścianki czołowej (poza centralną częścią gładzoną) noszą ślady intensywnego wyblyszczania. Jedna z krawędzi odlamanego obucha została wtórnie załuskana (ścieniona). Krzemień wołyński – bardzo ciemnoszary szklisty. Maksymalne wymiary wynoszą: zachowana długość 60 mm (pierwotna prawdopodobnie 100 mm), szerokość 52 mm, grubość 13 mm (tabl. III: 1). Datowanie: neolit późny (kultura ceramiki sznurowej) lub wczesny okres epoki brązu (kultura: mierzanowicka lub strzyżowska lub trzciniecka).

6. Częściowo zachowany nóż sierpowaty w obrysie płaszczyznowym półksiężycowaty, pierwotnie zapewne o nasadzie zbliżonej do wierzchołka (oba końce złamane wspólnie – o czym świadczą matowe ich przełamany na tle intensywnie wyblyszczonych płaszczyzn czołowych). Krawędzie boczne przy nasadzie wtórnie uformowane (retuszem półstromym wewnętrznym – przy użyciu twardego tłuka). W przekroju poprzecznym okaz soczewkowaty symetryczny. Intensywnie wyswiecony (wręcz lustrzany) na całej długości wzdłuż krawędzi prostej (do połowy szerokości) oraz bardzo nieznacznie na przeciwległej na odcinku blisko 3/4 długości od wierzchołka (szczególnie czytelnym na graniach i przyległych negatywach). Krzemień wołyński – jednostronnie ciemnoszary szklisty, na przeciwległej płaszczyźnie przechodzący w jasnoszary matowy. Maksymalne wymiary wynoszą: zachowana długość 113 mm, szerokość 40 mm, grubość 16 mm; waga 80,9 g (tabl. III: 2). Datowanie: wczesny lub późny okres epoki brązu po wczesną epokę żelaza (kultura: trzciniecka lub lużycka).

7. Wkładka (?) bifacjalna w obrysie płaszczyznowym zbliżona do trapezu, w bocznym płaskosoczewkowata, w przekroju poprzecznym dwuściennej asymetryczna. Być może mamy do czynienia z nasadą nazbyt dużego noża sierpowatego o przetrąconym (wtórnie?) wierzchołku odbiciem pararylcowym. Krawędź podstawy częściowo dwustronnie naturalna. Okaz uformowany bifacjalnie, fragmentarycznie wtórnie załuskany. Brak wyswieceń „roboczych”, mimo ogólnego połysku (łącznie z negatywem pararylcowym). Krzemień

kredowy (rejowiecki?) – ciemnoszary szklisty, lekko prześwitujący. Maksymalne wymiary wynoszą: zachowana długość 40 mm, szerokość 32 mm, grubość 7 mm (tabl. I: 4). Datowanie: prawdopodobnie późny okres epoki brązu lub wczesna epoka żelaza (kultura: trzciniecka lub lużycka?).

8. Fragment przyostrzowy topora – prawdopodobnie o zarysie płaszczyznowym zbliżony do pięciobocznego, w widoku bocznym o prostej płaszczyźnie grzbietowej przechodzącej lukowato w asymetryczne cofnięte ostrze ku spodowi, tworząc z nim kąt rozwarty. W przekroju poprzecznym okaz jest płasko-wypukły, o nieznacznie lukowatych bokach i zaokrąglonych narożach. Złamany na wysokości lekko stożkowatego otworu – płaszczyzny złamania częściowo wtórnie starte (funkcja rozcieracza?). Maksymalne zachowane wymiary wynoszą: długość 60 mm, szerokość 59 mm, wysokość 34-38 mm (tabl. II: 2). Surowiec: amfibolit (ciemnoszaro-czarna skała metamorficzna, drobnokrystaliczna)³. Datowanie: późny neolit (kultura ceramiki sznurowej?).

9. Rozcieracz – narzutniak zbliżony do dwustronnie asymetrycznie ściętej kuli, o intensywnie startej dookoła „dwustożkowato” powierzchni (różnej szerokości), której płaszczyzna (w miejscu maksymalnej średnicy) jest równoległa do jednego płaskiego „bieguna”. Koliste płaskie (szlifowane) „bieguny” noszą ślady nieregularnych wymiędzeń koncentrujących się wokół ich środków, tworzących nieregularne lekko dostrzegalne niecki – zapewne efekt wielokrotnego umiejscowionego punktowego nacisku (nie piktażu). W dwóch miejscach na najszerszej partii obwodu znajdują się nieregularne plamkowe wyblyszczczenia (wynik otarcia?) wielkości 30 x 15 oraz 20 x 15 mm. Maksymalne wymiary wynoszą: średnice po łuku starcia 63-75 mm, wysokość 40-53 mm; waga 408,2 g (tabl. IV: 1). Surowiec: szary piaskowiec kwarcytyczny. Datowanie: neolit – okres wczesnośredniowieczny.

10. Rozcieracz – asymetryczny narzutniak zbliżony do sześcianu, o częściowo startych półkuliście dwóch naprzeciwległe bokach – rozdzielonych spłaszczonymi powierzchniami noszącymi wyraźne ślady wymiędzeń oscylujących w partiach środkowych – zapewne efekt wielokrotnego umiejscowionego punktowego nacisku (nie piktażu). W kilku miejscach na obwodzie znajdują się ledwo dostrzegalne plamkowate nieregularne wyblyszczczenia (otarcia?) wielkości kilku milimetrów. W miejscu „biegunów” znajdują się lekko wklęsłe (w wyniku piktażu?) zagładzone płaszczyzny. Maksymalne

³ Określenia wytworów ze skał niekrzemianowych wykonał dr Lucjan Gazda z Katedry Geotechniki Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej.

wymiary wynoszą: średnice po łuku starcia 57-63 mm, wysokość 53 mm; waga 359,9 g (tabl. IV: 2). Surowiec: szary piaskowiec kwarcytoczny. Datowanie: neolit – okres wczesnośredniowieczny.

ANALIZA

Niewątpliwym, najwartościowszym okazem w analizowanej kolekcji jest ostrze liściowate. Ten bardzo regularny „grot” nawiązuje do form występujących we wczesnej fazie paleolitu górnego i najprawdopodobniej należy go łączyć z ludnością kultury szeleckiej. Jej osadnictwo na ziemiach polskich koncentruje się w dorzeczu górnych odcinków Odry i Wisły i powiązane jest genetycznie z obszarem położonym na południe od pogranicza łuku Karpat i Sudetów. W obrębie ziem polskich występują trzy enklawy osadnictwa tej kultury: górnośląsko-opawska, sudecka i małopolska (ściślej – zachodniomałopolska). Datowanie tego osadnictwa odnoszone jest do 38/37-25 ka BP (m.in. Foltyn 2003, ryc. 3, s. 21; Bobak, Połtowicz-Bobak 2010, s. 34-40). Materiały polskie są najbliższym odpowiednikiem typologicznym inwentarzy morawskich.

Niezależnie od wymienionych obszarów, pojedyncze ostrza odpowiadające „grotom” szeleckim odkryto również w strefie wyżynnej międzyrzecza Wisły i Bugu – na terenie Bychawy-Zadębia (w obrębie Wyniosłości Gielczewskiej) i Mircza (mezoregion Kotliny Hrubieszowskiej). Przy czym ich cechy morfologiczno-metryczno-wagowe są nieco odmienne (Mircze – 82 x 43 x 12 mm i masa 45 g; Bychawa-Zadębie – 92 x 50 x 16 mm i waga 75 g). Jakkolwiek charakter znalezisk luźnych bardzo ogranicza interpretację, to zapewne należy je łączyć z przenikaniem łowców wczesnej fazy paleolitu górnego na tereny międzyrzecza Wisły i Bugu. Ich związek z ludnością „szelecką” wydaje się najbardziej prawdopodobny, bowiem stałym elementem inwentarzy kultury szeleckiej są różnorodne formy ostrzy bifacjalnych, w tym formy migdałowate (m.in. Kozłowski 1999, ryc. 91; 2004, ryc. 349; Połtowicz-Bobak i inni 2013; Valoch 2012). Mając na uwadze obecność wytworów z krzemienia świciechowskiego na stanowiskach położonych na południe od Karpat i łączonych z przemysłami płoszczy liściowatych górnego paleolitu⁴, jest wielce prawdopodobnym, że obszar Lubelszczyzny znalazł się w zasięgu zainteresowań już wczesnych *Homo sapiens*, być może ze skupiska

⁴ Ze znaleziskami tymi koresponduje fragmentarycznie zachowany wiór odkryty na węgierskim stanowisku w Miśkolcu (m.in. Kozłowski 1962, s. 332-333, ryc. 1, 2) oraz częściowo zachowane płoszcze ze słowackiego stanowiska w Miśkovicach (Kozłowski 1965, s. 73, ryc. 1: 6).

zachodniosłowackiego (por. Libera 2008). Mogło to się wiązać z poszukiwaniem nowych terenów łowieckich, jak również zapotrzebowaniem na bardzo dobre jakościowo surowce. Bez wątplenia warunek ten spełniały zarówno krzemień świeciechowski występujący w nadwiślańskiej strefie Wyniesień Urzędowskich (Libera, Zakościelna 2006), jak i rejowiecki występujący na rozległych obszarach pobliskich Pagórów Chelmskich⁵ (Libera, Szeliga 2006, s. 163; Libera i inni, w druku).

Znacznie młodszym zabytkiem, pochodzącym najprawdopodobniej z paleolitu, jest rylec – wykonany z regularnego wióra odbitego z rdzenie dwupiętowego. Jest to forma banalna, o obliczu interkulturowym, notowana w wielu przemysłach zarówno górno- jak i schyłkowopaleolitycznych. Mimo ujawnienia na Polesiu Wołyńskim (ściślej w obrębie Pagórów Chelmskich) pierwszych materiałów sprzed II pleniglacjału (m.in. Libera 2006, s. 30-31; Libera i inni, w druku), to bardziej jest prawdopodobnym, iż rylec ten stanowi pozostałość po łowcach reniferów schyłkowej fazy paleolitu, którzy masowo używali tego typu narzędzi. Z tego okresu na Równinie Łęczyńsko-Włodawskiej mamy udokumentowane osadnictwo związane z kręgiem kultur liściakowych – w postaci różnych odmian liściaków, ale i innych form narzędziowych (drapaczy, ryłców), także rdzeni mazowszańskich i towarzyszącego im debitażu odbitego techniką jedno- i/lub dwupiętową (m.in. Libera 1995 i 1998, *passim*; Libera, Szeliga 2006, *passim*; Więckowska, Chmielewska 2007, *passim*). Stwierdzono również materiały, zwłaszcza rdzenie, w kontekście pól surowca, niekiedy także form narzędziowych, mających analogie w zespołach kręgu kultur tylczakowych (m.in. Libera 2006, s. 32-33). Na niektórych z tych stanowisk obie te tradycje „współwystępują”, np. w zbiorze znad jeziora Biczka (Libera 1993; 1994), czy kolekcji z Włodawy-Orchówka (Libera 1996). Przy czym trudno jest ocenić takie zbiory, na ile są to materiały sobie współczesne, a na ile różnoczasowe (jako wynik zasiedlenia tego samego miejsca w różnym czasie, czy też zostały nieświadomie zmieszane). Należy podkreślić, że w większości dotyczy to zbiorów powierzchniowych, różnie pozyskanych (por. J. Libera 1995, *passim*; 1998, *passim*). Niezależnie od wyżej wymienionych dwóch tradycji kulturowych, należy również brać pod uwagę możliwość obecności na Polesiu Lubelskim ludności innych kręgów kulturowych, np. magdaleńskiej. Sugestie takie wysunięto w stosunku do niewielkiego zbioru powierzchniowego z Pniówna leżącego na skraju środkowozachodniej

⁵ Niepewne jest określenie surowców znalezisk z Mircza i Bychawy-Zadębia – w obu przypadkach pokrytych patyną koloru oliwkowego.

części Pagórów Chelmskich (Libera 2006, s. 33; Libera, Szeliga 2006, s. 165, tabl. X; XI; Libera i inni, w druku), oddalonego około 20 km na południowy wschód od Wiązowca.

Bardzo istotnych odkryć dokonano w ostatnim dziesięcioleciu na terenie Pagórów Chelmskich, rejestrując w kilku rejonach powierzchniowego nagromadzenia skał krzemionkowych szereg stanowisk o charakterze pracowni na- lub przykopalnianych. Z najbliższej położonej Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej, szczególnie interesującym okazał się rejon tarnowski (Tarnów – miejscowość oddalona ponad 13 km na południowy wschód od Wiązowca). Stwierdzone tam na kilku stanowiskach liczne rdzenie jedno- lub dwupiętowe będące w różnym stadium obróbki, także debitaż wiórowy, stanowią pozostałości „podfacji górniczej” – „facji krzemieniowatej” w ujęciu Stefana Krukowskiego (1939-1948, s. 101), trudne do przypisania określonej jednostce kulturowej. Ich cechy morfologiczno-metryczne znajdują analogie zarówno wśród inwentarzy paleolitu schyłkowego kręgu kultur liściakowych jak i tylczakowych (por. Libera, Szeliga 2006, *passim*; Libera i inni, w druku)⁶.

Zdecydowanie młodszą metrykę ma rdzeń wiórowy. Jego pokrój (okaz jednopiętowy szerokoodłupniowy) oraz zachowane negatywy po odbiciu półsurowca w postaci niezbyt regularnych mikrowiórków wydają się być najbliższe inwentarzom środkowej epoki kamienia – ściślej, wczesnej fazie mezolitu. Analogiczny debitaż jest typowy dla kultury komornickiej. Jej bogate osadnictwo stwierdzono przede wszystkim we wschodniej części Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej – w miejscowości Luta (Więckowska, Chmielewska 2007), kolejne obozowiska częściowo uchwycone zarejestrowano w Wólce Wytyckiej (Tymczak 1998), Sobiborze (Telepko 1986; 1987) i być może w Dubecznie (Libera 1998, s. 30).

Kolejny zabytek krzemienisty pochodzi z młodszej epoki kamienia. Fragmentarycznie zachowana trapezowata siekiera czworościenna jest typowa dla osadnictwa późnego neolitu jednej z trzech kultur: pucharów lejkowatych, amfor kulistych lub ceramiki sznurowej – w inwentarzach, których możemy znaleźć odpowiedniki, bez możliwości jednoznacznego ich przyporządkowania (por. Libera 2009). Osadnictwo tych jednostek w różnym natężeniu potwierdzone jest na terenie Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej (por. Libera, Taras 2011, s. 40 i nn). Z kulturą pucharów lejkowatych łączone są wyłącznie materiały osadowe, m.in. znad Jeziora Białego koło Sosnowicy

⁶ Należy brać pod uwagę również osadnictwo „magdaleńskie” oraz epigraweckie ze względu na zbliżone techniki rdzeniowania (m.in. Ginter 1974, *passim*; także Libera, Migal 2009).

(Machnik 1969, s. 374-375) oraz z miejscowości Bójki (Kardasz, Wronowski 1994), Sobibór (Jażdżewski 1936, s. 216; Telepko 1986), Kolonia Wytyczno (Gołub, Kadrow 1982a; 1982b), Dubeczno (m.in. Libera, Taras 2011, s. 40-41). Odmienną sytuację przedstawia osadnictwo kultury amfor kulistych, znane zarówno z pojedynczych grobów – Wytyczno (Gurba 1953, s. 238; Nosek 1967, s. 244-245), Nadrybie-Dwór (Zakościelna 2000), jak i luźnych znalezisk siekier, np. Kozubata, Zabrodzie (Mazurek 1991, *passim*; Bargiel, Libera 1994, s. 48, ryc. 2: a), rzadziej ułamków ceramiki, np. ze Stulna (Bronicki 1992, tabl. XI: 3). Zdecydowanie bardziej rozproszone materiały dotyczą obecności ludności kultury ceramiki sznurowej, znanej przede wszystkim ze znalezisk luźnych, zwłaszcza kamiennych toporów: Stulno, Osowa, Zawadówka; krzemienych siekier: Sosnowica, Kozubata, Luszawa, znad jeziora Kleszczów (Libera, Taras 2011, tam literatura źródłowa⁷; także Bargiel, Libera 1993, s. 37, ryc. 4: a; Bargiel, Libera 1994, s. 48 i n., ryc. 2: b; Mazurek 1991, s. 284 i n., ryc. 2: 3). Pozostałości osadnictwa tej kultury zarejestrowano również na stanowiskach wielokulturowych w Sobiborze (Telepko 1987) oraz Garbatówce Kolonii (Polańska 2000, s. 22)⁸.

Podobny problem w datowaniu dotyczy również krzemienych siekier dwuściennych, co uniemożliwia rozstrzygnięcie bliższej chronologii znalezionej fragmentu. Wytwory te stanowią stały element przemysłów krzemienych kultur: ceramiki sznurowej, mierzanowickiej, strzyżowskiej i trzcinieckiej (m.in. Bargiel, Libera 2002, s. 23-25). Dotychczasowe systematyki tej grupy wytworów nie dają wiarygodnych podstaw w ustaleniu ich przynależności taksonomicznej (por. Libera 2004, s. 107). Znaleziska luźnych siekier znane są z różnych miejsc Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej, np. Babsk, Zabrodzie, Libiszów, Brus Stary (Machnik 1969, ryc. 3: f; Mazurek 1991, *passim*; 1996, ryc. 3: 1, 3), Łomnica (Mazurek, Mazurek 1997, tabl. II: 1). Ich obecność może korelować z nielicznie zarejestrowanymi na tym mezo-regionie znaleziskami ceramicznymi, np. dla kultury strzyżowskiej – w rejonie Sosnowicy (Machnik 1969, ryc. 3: a, b), Wólki Wytyckiej (Tymczak 1998, ryc. 1: 14), Sobiboru (Telepko 1986, tabl. II: 8).

⁷ W opracowaniu tym błędnie przypisano pucharek „sznurowy” do miejscowości Hanna koło Włodawy – w rzeczywistości pochodzi on z Klemensowa spod Zamościa (por. Nosek 1957, s. 258, tabl. XX: 1).

⁸ Z jej osadnictwem łączony jest jedyny grób z tej strefy jeziornej z Wytyczna. W świetle wykonanego ostatnio datowania radiowęglowego szczątki kostne należy odnieść do wczesnego średniowiecza (por. Libera, Taras 2011, s. 44-45). Niejasna jest natomiast obecność znalezionej w ich sąsiedztwie (ok. 45 cm od kości miednicy) czworosiennej sikiery z surowca wołyńskiego, stanowiącej podstawę datowania tego grobu (Gołub 1991).

Zbliżoną metrykę, aczkolwiek zawężoną do kultury ceramiki sznurowej, wydaje się mieć topór kamienny. Sposób ukształtowania ostrza, znacznie cofniętego oraz ledwo dostrzegalnie rozszerzonego, jak również umiejscowienie otworu stosunkowo blisko jego krawędzi, wydaje się nawiązywać do toporów późnosznurowych typu F (ewentualnie typu H3) w systematyce Włodarczaka (2006, tabl. XXII).

Topory łączone z osadnictwem późnoneolitycznym i wczesnobrązowym stwierdzono na Równinie Łęczyńsko-Włodawskiej w kilku miejscowościach: Grabniak, Kopina, Osowa, Sobibór, Stulno (Bronicki 1991). Dwa pierwsze zostały ostatnio uznane za wytwory „ingulskie”, które zdaniem Viktora I. Kločko i Aleksandra Koško należy identyfikować z wpływami „katakumbowymi” (2011, s. 272, ryc. 14A: 13, 18)⁹. Weryfikacja pozostałych zabytków wykazuje znaczne podobieństwa do toporów definiowanych jako wytwory ludności kultury ceramiki sznurowej – typu: H2 (Osowa), H1 (Stulno) i prawdopodobnie G2 (Sobibór) – w systematyce Piotra Włodarczaka (2006, tabl. XXII).

Młodszą metrykę, bowiem ograniczoną do II-IV okresu epoki brązu z możliwością przesunięcia na okres halszacki epoki żelaza, mają dwie częściowo zachowane formy bifacjalne – nóż sierpowaty i prawdopodobna wkładka sierpowata. Okaz pierwszy, czyli „sierp” półksiężycowaty, stanowi typ BAI lub BBI w systematyce Libery (2001, s. 53-54), z maksymalną szerokością w części środkowej, prostą krawędzią wewnętrzną, jednak o nieznanym wierzchołku i nasadzie. Natomiast druga forma może być wkładką typu A w typologii Libery (2001, s. 60-61), czyli odpowiednikiem niewielkiego „sierpa” podtrójkątnego. Zbliżony wytwór niemalże kompletny (o długości blisko 88 mm i szerokości 29 mm) znaleziony został w nasypie kurhanu trzcienieckiego w pobliskim Dubecznie (Taras 1995, tabl. XXII: 1).

Obecność noży sierpowatych na obszarze Polesia Lubelskiego należy do znalezisk incydentalnych. Osobliwym odkryciem jest znalezisko gromadne 8 „sierpów” półksiężycowatych z Parczewa, o niejednoznacznym kontekście kulturowym (Żółkowski 1988; także Libera 2001, s. 63 i 167 i n.). Odmienne wygląda problem obecności wkładek sierpowatych. Te miniaturowe „piłki” na terenie Pobuża notowane były już u schyłku XIX stulecia (Běllásevskij 1901, tabl. XV: 1-3, 18, 19). Po raz pierwszy w trakcie prac wykopaliskowych uzyskano je na osadzie wielokulturowej w Szumince, na terenie pobliskiego Garbu Włodawskiego, w kontekście ceramiki lużyckiej datowanej na

⁹ Błędny zapis miejscowości – zamiast Graniak powinno być Grabniak.

przełom epoki brązu i żelaza (Mazurek 1995). Odkryto tam cztery miniaturowe „sierpy” (różnych kształtów), które nazwano wkładkami typu Szuminka (Mazurek 1997). Ich obecność wyraźnie koncentruje się na Polesiu – Podlaskim i Wołyńskim (por. Libera 2001, s. 179-180, mapy 52-54: tam literatura źródłowa). Występowanie na Równinie Łęczyńsko-Włodawskiej zarówno noży, jak i wkładek sierpowatych koresponduje z licznie stwierdzonymi w tej części Polesia stanowiskami kultury trzcinieckiej i lużyckiej, zarówno osadami, jak i cmentarzyskami (por. Taras 2006; Kłosińska 2006; także Libera, Taras 2011, s. 46 i nn.).

W stosunku do mniejszej formy bifacjalnej nie można również wykluczyć, że mamy do czynienia z odmiennym wytworem – w pełni zachowaną wkładką segmentową. Wówczas półpłaski negatyw pararylcowy byłby zabiegiem formującym krawędź przeciwną nasadzie. Zbliżone kształtem wytwory Günter Behm-Blancke powiązał z horyzontem Altheim-Michelsberg (1963, Abb. 32:1-3). Na terenach ziem polskich tego typu okazy trudne są do przypisania określonej jednostce kulturowej.

Najtrudniejsze do przyporządkowania chronologicznego są dwa kamienne płasko-kuliste rozcieracze. Zbliżone formy, uważane za wytwory banalne, są różnie określane: kuliste, płasko-kuliste, owalne, bochenkowate (m.in. Kulczycka-Leciejewiczowa, Wojciechowski 1996, s. 27; Chachlikowski 1997, s. 34-36 i nn.; Cholewa 2004, s. 46 i nn.). Oba charakteryzują się dookołnymi lub prawie dookołnymi powierzchniami startymi, w jednym przypadku „dwustożkową”, w drugim płasko-wypukłą. Tak więc musiały stanowić elementy obrotowe jakiś urządzeń (maszyn prostych?), w którym poruszały się dookoła po okręgu lub wahadłowo po jego odcinku. Dodatkowo wydają się to potwierdzać liczne wymiażdżenia umiejscowione na ich spłaszczonych bieżniach (miejscach „czopowania”?)¹⁰. Ich powierzchnie ścierne („pracujące”) są zdecydowanie odmienne od płaszczyzn „rozcieraczy” współpracujących z płytowatymi – płaskimi żarnami (np. do rozgniatania ziaren) lub lekko wklęsłymi paletami (np. do rozcierania rud, barwników) – (m.in. Korobkova 1999, s. 25).

Obecność rozcieraczy wykazywana jest na różnorodnych chronologicznie stanowiskach osadowych, niejednokrotnie wielofazowych – w różnych kulturach pradziejowych (neolitu, epoki brązu, wczesnej epoki żelaza) oraz

¹⁰ Na taką możliwość ich zastosowania zwrócił mi uwagę dr Lucjan Gazda (Politechnika Lubelska), analizując serię kilkunastu podobnych zabytków (materiały w opracowywaniu M. Florka i J. Libery), pochodzących z neolitycznej osady w Mozgawie na Podlaziu (por. Florek, Wiśniewski 2010).

okresach średniowiecza (m.in. Kostrzewska 1953, s. 235; Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, s. 72, 129; Wiślański 1979, s. 216; Gumiński 1989, s. 144, tab. 20; Cholewa 2004, *passim*) i z reguły łączone są z funkcją narzędzia służącego do rozdrabniania/rozcierania zbóż, ale także barwników mineralnych.

ZAKOŃCZENIE

Różnorodność zbioru z Wiązowca – w zakresie surowca, kategorii wytworów, stanu zachowania powierzchni (obecność na części tzw. bagiennej patyny) – dobitnie wskazuje, że mamy do czynienia z artefaktami bardzo zróżnicowanymi chronologicznie, a przede wszystkim wyselekcjonowanymi. Może to wskazywać, że niekoniecznie pochodzą z jednego wskazywanego miejsca. Dotychczasowa znajomość prahistorii gminy Urszuliny leżącej w obrębie Równiny Łęczyńsko-Włodawskiej jest bardzo wybiórcza. Nasza wiedza bazuje przede wszystkim na wynikach prac Archeologicznego Zdjęcia Polski, a tylko w stopniu niewielkim prowadzono tam systematyczne badania wykopaliskowe (por. Libera, Taras 2011, tam literatura). Niewiele też z tego rejonu znamy zbiorów pozamuzealnych (Mazurek 1991; 1996). Tym cenniejsze są znaleziska gromadzone przez pasjonatów (pra)historii regionu¹¹. Ich pełna inwentaryzacja pozwoli nam lepiej zrozumieć procesy osadnicze, jakie miały miejsce na przestrzeni tysiącleci na terenie Polesia Podlaskiego.

BIBLIOGRAFIA

- BANACH, D., 1995. Pomogli Muzeum. *In*: A. BRONICKI, ed., *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w roku 1990*, nr V. Chełm, 56-97.
- BARGIEŁ, B., 1991. Badania nad I okresem epoki brązu na Lubelszczyźnie. *In*: J. GURBA, ed. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji)*. Lublin, 103-134. (= Lubelskie Materiały Archeologiczne VI).
- BARGIEŁ, B., LIBERA, J., 1993. Nowe materiały kamienne ze wschodniej części województwa lubelskiego. *In*: J. GURBA, ed. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1992 roku*. Lublin, 34-41.

¹¹ Kolejny niepublikowany zbiór uzyskany z pobliskiej miejscowości Jamniki zdeponowany jest również w Ośrodku Dydaktyczno-Muzealnym Poleskiego Parku Narodowego w Zaluczu Starym (w opracowywaniu autora).

- BARGIEŁ, B., LIBERA, J., 1995. Niepublikowane materiały kamienne z województwa chełmskiego. In: A. BRONICKI, ed. *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1990 roku*, nr V. Chełm, 98-103.
- BARGIEŁ, B., LIBERA, J., 1994. Nowe materiały do badań nad neolitem i epoką brązu w województwie lubelskim. In: J. GURBA, ed. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1993 roku*. Lublin, 47-55.
- BARGIEŁ, B., LIBERA, J., 2002. Z badań nad produkcją siekier dwuściennych z krzemienia świciechowskiego i gościeradowskiego. *Przegląd Archeologiczny* 50, 5-43.
- BEHM-BLANCKE, G., 1963. Bandkeramische Erntegeräte. Zur Typologie der ältesten Sicheln und Erntemesser. *Alt-Thüringen* 6 (1962-1963), 104-173.
- BĚLÁŠEVSKIJ, N. F., 1901. Důnnyâ stoánki neolitičeskoj epohi na beregah' rĕki Zapadnago Buga v" srednem" ego tečenii. In: *Trudy XI archeologičeskogo s'ĕzda v Kievi 1899, tom 1*. Moskva, 673-713.
- BOBAK, D., POŁTOWICZ-BOBAK, M., 2010. Osadnictwo starszej epoki kamienia na północnym przedpolu Bramy Morawskiej. In: J. GANCARSKI, ed. *Transkarpackie kontakty kulturowe w epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*. Krosno, 29-52.
- BRONICKI, A., 1991. Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru województwa chełmskiego. In: J. GURBA, ed. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji)*. Lublin, 297-340. (= Lubelskie Materiały Archeologiczne VI).
- BRONICKI, A., 1992. Badania powierzchniowe w systemie Archeologicznego Zdjęcia Polski na obszarze 77-91. In: S. GOŁUB, ed. *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1991 roku*, nr VI. Chełm, 23-26, tabl. XI-XVI.
- BRONICKI, A., 1997. Pomogli Muzeum. In: W. MAZUREK, ed., *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1994 roku*, nr VIII. Chełm, 93-114.
- CHACHLIKOWSKI, P., 1997. *Kamieniarstwo późnoneolitycznych społeczeństw Kujaw*. Poznań. (= Studia i Materiały do Dziejów Kujaw 8).
- CHOLEWA, P., 2004. *Rola sudeckiego zaplecza suronowego w kamieniarstwie neolitycznym na Śląsku*. Wrocław. (= Acta Universitatis Wratislaviensis 2590. Studia Archeologiczne XXXIV).
- FLOREK, M., WIŚNIEWSKI, T., 2010. Funnelbeaker Culture artifacts from the settlement in Mozgawa, Pińczów Commune, Świętokrzyskie Province / Materiały kultury pucharów lejkowatych z osady w Mozgawie,

- gm. Pińczów, woj. świętokrzyskie. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 3 (2008), 145-173 / 174-184.
- FOLTYN, E., 2003. Uwagi o osadnictwie kultur z ostrzami liściowatymi na północ od łuku Karpat. *Przegląd Archeologiczny* 51, 5-47.
- GARDAWSKI, A., SUŁOWSKI, Z., 1974. Najdawniejsze dzieje. In: T. MENCHEL, ed. *Dzieje Lubelszczyzny, tom 1*. Warszawa, 69-139.
- GINTER, B., 1974. Wydobywanie, przetwórstwo i dystrybucja surowców i wyrobów krzemianych w schyłkowym paleolicie północnej części Europy środkowej. *Przegląd Archeologiczny* 22, 5-122.
- GOŁUB, S., 1990. Kolekcje prywatne w opracowaniu Muzeum Okręgowego w Chełmie. Zbiór Stanisława i Leszka Cholaistów. In: J. GURBA, ed. *Lubelskie materiały archeologiczne*. Lublin, 151-167. (= *Lubelskie Materiały Archeologiczne III*).
- GOŁUB, S., 1991. Grób kultury ceramiki sznurowej (?) w Wytycznie, stan. 2. In: J. GURBA, ed. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji)*. Lublin, 277-280. (= *Lubelskie Materiały Archeologiczne t. VI*).
- GOŁUB, S., KADROW, S., 1982a. Kolonia Wytyczno, stan. 2. In: M. KONOPKA, ed. *Informator archeologiczny. Badania rok 1982*. Warszawa, 40.
- GOŁUB, S., KADROW, S., 1982b. Kolonia Wytyczno, stan. 1. In: M. KONOPKA, ed. *Informator archeologiczny. Badania rok 1982*. Warszawa, 79.
- GUMIŃSKI, W., 1989. *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź. (= *Polskie Badania Archeologiczne* 28).
- J. G. [GURBA], J., 1953. [Wytyczno, pow. Włodawa]. *Z Otcblani Wieków XXII/4*, 238.
- JAŻDŻEWSKI, K., 1936. *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*. Poznań. (= *Biblioteka Prehistoryczna* 2).
- KARDASZ, A., WRONOWSKI, G., 1994. Kleszczów, gm. Ostrów Lubelski, woj. lubelskie. st. I. In: M. KONOPKA, ed. *Informator archeologiczny. Badania rok 1990*. Warszawa, 1.
- KLOČKO, V. I., KOŠKO, A., 2011. Społeczności kultur ceramiki sznurowej i stepu nadczarnomorskiego (jamowej oraz katakumbowej) w systemie organizacji szlaków bałtycko-pontyjskiego międzymorza. In: M. IGNACZAK, A. KOŠKO, M. SZMYT, eds. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV-I tys. przed Chr. Poznań*, 259-284. (= *Archaeologia Bimaris*. Dyskusje 4).

- KŁOSIŃSKA, E., M., 2006. Łużyckie osadnictwo Polesia w czasach dominacji kultu ognia i słońca. *In: E. BANASIEWICZ-SZYKUŁA, ed. Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*. Lublin, 73-86. (= Skarby z Przeszłości [8]).
- KONDRACKI, J., 1978. *Geografia fizyczna Polski*. Warszawa.
- KOROBKOWA, G., F., 1999. *Narzędzia w pradziejach. Podstany badania funkcji metodą traseologiczną*. Toruń.
- KOSTRZEWSKA, M., 1953. Wyroby kamienne kultury lużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i wczesnożelaznej. *Przegląd Archeologiczny IX/2-3 (1951-1952)*, 214-258.
- KOZŁOWSKI, J., K., 1962. Nowe znalezisko importu z krzemienia świciechowskiego na terenie Węgier. *Archeologia Polski VII/2*, 331-335.
- KOZŁOWSKI, J., K., 1965. *Studia nad zróżnicowaniem kulturowym w paleolicie górnym Europy Środkowej*. Kraków. (= Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CIX. Prace Archeologiczne 7).
- KOZŁOWSKI, J., K., 1999. Ekspansja »Homo sapiens sapiens« do Europy i rozwój górnego paleolitu w Europie. *In: J. CHOCHOROWSKI, P. KACZANOWSKI, J. K. KOZŁOWSKI. Prehistoria*. Kraków, 87-111. (= Encyklopedia historyczna świata D).
- KRUKOWSKI, S., 1939-1948. Paleolit. *In: S. KRUKOWSKI, J. KOSTRZEWSKI, R. JAKIMOWICZ. Prehistoria ziem polskich*. Warszawa-Kraków-Lódź-Poznań-Zakopane, 1-117. (= Polska Akademia Umiejętności. Encyklopedia Polska IV/1-V).
- KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, A., 1979. Pierwsze społeczności rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego. *In: M. GODŁOWSKA, A. KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, J. MACHNIK, T. WIŚLAŃSKI. Neolit*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 19-164. (= Prahistoria Ziem Polskich 2).
- KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, A., WOJCIECHOWSKI, W., 1996. Wzorce opisu formalnego. *In: A. KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, A. MAJEROWICZ, J. SKOCZYŁAS, W. WOJCIECHOWSKI. /Część I/ Podstawowe elementy opisu przedmiotów z niekrzemianowych surowców skalnych (zwanych tradycyjnie kamiennymi) najczęściej występujących wśród materiałów archeologicznych, z uwzględnieniem cech formalno-typologicznych i petrograficznych*. *In: A. KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, A. MAJEROWICZ, A. PRINKE, J. SKOCZYŁAS, W. WOJCIECHOWSKI. Opis zabytków kamiennych propozycja standaryzacji*. Warszawa, 13-33.
- LIBERA, J., 1993. Materiały krzemienne znad jeziora Bikcze. *In: J. GURBA, ed. Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1992 roku*. Lublin, 30-34.

- LIBERA, J., 1994. Dalsze materiały krzemienne znad jeziora Bikcze (Polesie Lubelskie). In: J. GURBA, ed. *Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1993 roku*. Lublin, 44-47.
- LIBERA, J., 1995. *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski. Część pierwsza. Analiza*. Lublin. (= Lubelskie Materiały Archeologiczne IX).
- LIBERA, J., 1996. Nowe materiały krzemienne z okolic Włodawy. In: A. BRONICKI, ed. *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim w 1992-1993 roku*, nr VII. Chełm, 129-137.
- LIBERA, J., 1998. *Późny paleolit i mezolit środkowowschodniej Polski. Część druga. Źródła*. Lublin. (= Lubelskie Materiały Archeologiczne XI).
- LIBERA, J., 2001. *Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza)*. Lublin.
- LIBERA, J., 2004. W dążeniu ku nowej syntezie. Wybrane zagadnienia krzemieniarstwa schyłkowego z dorzecza górnej i środkowej Wisły. *Archeologia Polski* XLIX/1-2, 106-124.
- LIBERA, J., 2006. W czasach epoki kamienia. In: E. BANASIEWICZ-SZYKUŁA, ed. *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*. Lublin, 21-48. (= Skarby z Przeszłości [8]).
- LIBERA, J., 2008. First finds of Szeletian points from the Lublin region. In: Z. SULGOSTOWSKA, A. J. TOMASZEWSKI, eds. *Man – Millennia – Environment. Studies in honour of Romuald Schild*. Warszawa, 193-196.
- LIBERA, J., 2009. Czy siekiery krzemienne mogą być wyznacznikiem kultury amfor kulistych? In: H. TARAS, A. ZAKOŚCIELNA, eds. *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba. Octogesimo Anno Nascendi*. Lublin, 169-179.
- LIBERA, J., DOBROWOLSKI, R., SZELIGA, M., WIŚNIEWSKI, T. /w druku/. Flints in glacial sediments of Chelm Hills, Eastern Poland. *Sprawozdania Archeologiczne*.
- LIBERA, J., MIGAL, W., 2009. Klementowice – Magdalenian Core Processing. In: J. M. BURDUKIEWICZ, K. CYREK, P. DYCZEK, K. SZYM-CZAK, eds. *Understanding the Past. Papers offered to Stefan K. Kozłowski*. Warsaw, 223-237.
- LIBERA, J., SZELIGA, M., 2006. Late Paleolithic workshops in Lublin region, based on the local cretaceous flint resources, through the prism of new discoveries. An overview of the issue. *Archaeologia Baltica* 7, 160-177.
- LIBERA, J., TARAS H., 2011. Epoka neolitu i początki epoki brązu na Polesiu Lubelskim. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesnej epoki brązu w Polsce Północno-Wschodniej*. Białystok, 37-54.

- LIBERA, J., ZAKOŚCIELNA, A. 2002. Złoza krzemieni turońskich w przelomowym odcinku Wisły. *In*: B. MATRASZEK, S. SAŁACIŃSKI, eds. *Krzemień śmieciechowski w pradziejach. Materiały z konferencji w Ryni, 22-24.05.2000*. Warszawa, 93-109. (= *Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemieniowymi w Pradziejach* 4).
- MACHNIK, J., 1969. Archeologiczne badania powierzchniowe na Lubelszczyźnie. *Wiadomości Archeologiczne* XXXIV/3-4, 374-388.
- MAZUREK, W., 1991. Materiały do badań schyłku neolitu i wczesnej epoki brązu na terenie Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego. *In*: J. GURBA, ed. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej (materiały z konferencji)*. Lublin, 281-295. (= *Lubelskie Materiały Archeologiczne* VI).
- MAZUREK, W., 1995. Wyniki badań sondażowych na osadzie wielokulturowej w Szumince, stan. 7, gm. Włodawa. *In*: A. BRONICKI, ed. *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim 1990 roku*, nr V. Chełm, 7-20.
- MAZUREK, W., 1996. Materiały do poznania epoki kamienia i wczesnej epoki brązu ze zbiorów Szkoły Podstawowej w Urszulinie, gm. loco, woj. chełmskie. *Zeszyty Muzealne* [Włodawa] 4, 83-90.
- MAZUREK, W., 1997. Krzemienne wkładki sierpowate typu Szuminka. *In*: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad formami bifacjalnymi w Małopolsce. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Warszawa, 185-203. (= *Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Prai Protohistorycznych. Prace* II).
- MAZUREK, T., MAZUREK, W., 1997. Wyniki badań powierzchniowych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski na obszarze 73-86. *In*: W. MAZUREK, ed. *Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim 1994 roku*, nr VIII. Chełm, 83-88.
- NOSEK, S., 1957. *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*. Lublin. (= *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, sec. F 6 (1951)).
- NOSEK, S., 1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław-Warszawa-Kraków. (= *Prace Komisji Archeologicznej. Oddział Polskiej Akademii Nauk w Krakowie* 8).
- POLAŃSKA, M., 2000. Pierwszy sezon badań na wielokulturowym stanowisku 7 w miejscowości Garbatówka-Kolonia, pow. Łęczna. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* V, 16-24.
- POLTOWICZ-BOBAK, M., BOBAK, D., BADURA, J., WACNIK, A., CYWA, K., 2013. Nouvelles données sur le Szélétien en Pologne. *In*:

- P. BODU, L. CHEHMANA, L. KLARIC, L. MEVEL, S. SORIANO, N. TEYSSANDIER, eds. *Le Paléolithique supérieur ancien de l'Europe du Nord-Ouest. Réflexions et synthèses à partir d'un projet collectif de recherche sur le centre et le sud du Bassin parisien – Actes du colloque de Sens (15-18 avril 2009)*. Paris, 485-496. (=Mémoires de la Société préhistorique française. Société Préhistorique Française LVI).
- SULGOSTOWSKA, Z., 1990. Badania wykopaliskowe, gm. Włodawa, w roku 1974. *Wiadomości Archeologiczne* L/2 (1985), 148-153.
- TARAS, H., 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.
- TARAS, H., 2006. Narodziny i początki epoki brązu. In: E. BANASIEWICZ-SZYKUŁA, ed. *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim*. Lublin, 61-72. (= Skarby z Przeszości [8]).
- TELEPKO, K., 1986. Badania wykopaliskowe na stanowisku 1 w Sobiborze, gm. Włodawa. In: S. GOŁUB, ed. *Informator o badaniach w województwie chełmskim w 1985 r.*, [nr I]. Chełm, 2-3 i tabl. I-II.
- TELEPKO, K., 1987. Dalsze odkrycia archeologiczne na stanowisku 1 w Sobiborze, gm. Włodawa. In: S. GOŁUB, ed. *Informator o badaniach w województwie chełmskim [w 1986 r.]*, [nr II]. Chełm, 1-2 i tabl. I-II.
- TYMCZAK, D., 1998. Wczesnomezolityczne stanowisko kultury komornickiej w Wólce Wytyckiej, woj. chełmskie. *Archeologia Polski Środkowoschodniej* III, 9-11.
- VALOCH K., 2012. Szeletien na Moravě a na západním Slovensku / Das Szeletien in Mähren und in der Westslowakei. *Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales* XCVII/2, 167-198.
- WIĘCKOWSKA, H., CHMIELEWSKA, M., 2007. *Materiały do badań osadnictwa mezolitycznego w mikroregionie Luta, województwo lubelskie*. Warszawa.
- WIŚLAŃSKI, T., 1979. Kształtowanie się miejscowych kultur rolniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych. In: M. GODŁOWSKA, A. KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA, J. MACHNIK, T. WIŚLAŃSKI. *Neolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 165-260. (= Praehistoria Ziem Polskich 2).
- WŁODARCZAK, P., 2006. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków.
- WRÓBEL, H., 1991. Badania nad osadnictwem kultury trzcinieckiej. In: J. GURBA, ed. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowoschodniej. Materiały z konferencji*. Lublin, 209-252. (= Lubelskie Materiały Archeologiczne VI).

ZAKOŚCIELNA, A., 2000. Badania ratownicze cmentarzyska kultury amfor kulistych w Nadrybiu-Dworze, stan. 3, gm. Puchaczów, pow. Łęczna. *Archeologia Polski Środkowoschodniej* V, 51-57.

ŻÓŁKOWSKI, S., 1988. Parczew, woj. białkopodlaskie, stanowisko 6. *In*: M. KONOPKA, ed. *Informator archeologiczny. Badania rok 1987*. Warszawa, 67.

Jerzy Libera
Instytut Archeologii UMCS w Lublinie
20-031 Lublin
PL. M. Curie-Skłodowskiej 4
e-mail: jlibera@o2.pl

JERZY LIBERA

NEW STONE ARTIFACTS FROM THE POLESIA
NATIONAL PARK BUFFER ZONE
(A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH
ON THE PREHISTORY OF THE CENTRAL PART
OF THE PODLACHIA POLESIA: WIĄZOWIEC)

Key words: The Podlachia Polesia, Wiązowiec, siliceous, sedimentary and metamorphic rocks.

ABSTRACT

The subject of this study is an assemblage of artifacts collected by an inhabitant of the Wiązowiec Kolonia village (Urszulin comm., Włodawa distr., the Lublin voivodship). The locality is situated in the central area of the Podlachia part of the Polesia that is a geographic and historical region within the borderland of Belarus, Ukraine and Poland. The characteristic landscape of the country is formed by flat plains of denudation and accumulation origin together with numerous bogs and peat lands in the basin of the Prypiat and Bug rivers. The discussed site lies within the limits of the Łęczna-Włodawa Plain, i.e. a mesoregion called also the Łęczna-Włodawa Lake District.

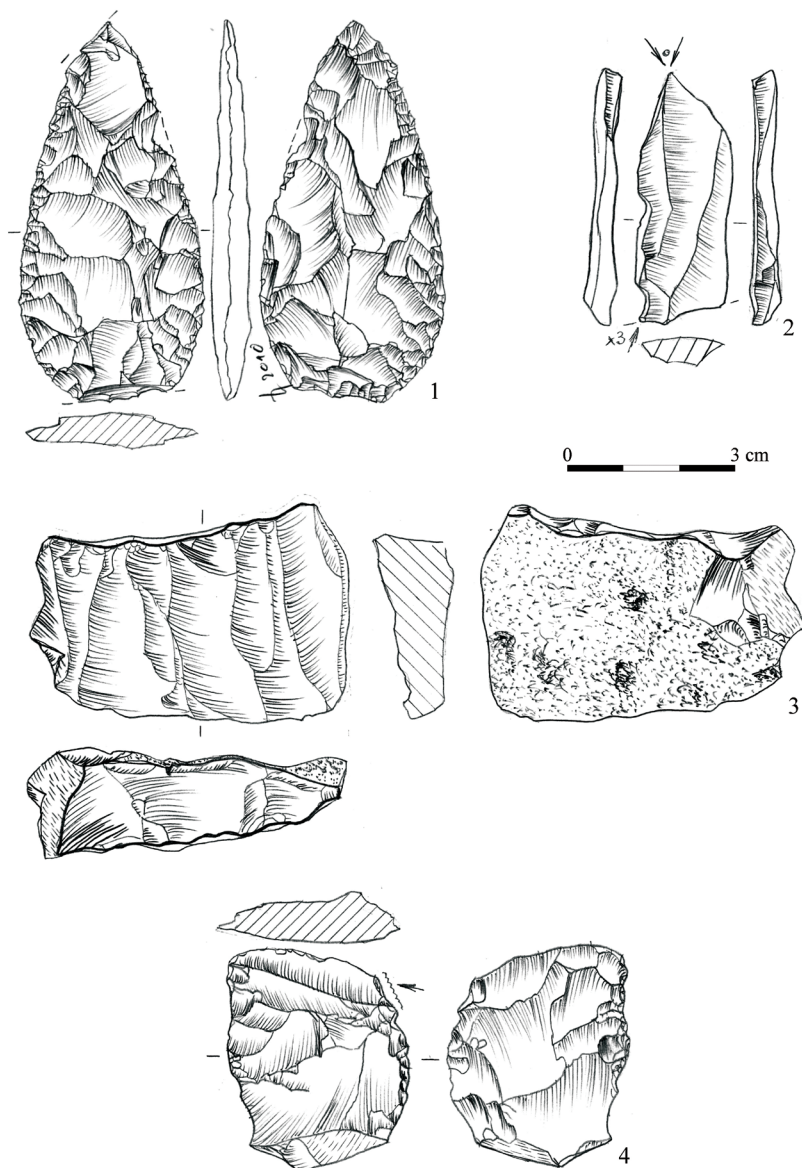
According to the discoverer's report, the studied artefacts come from a single arable field. The set consists of 10 items differentiated as regards: shape (a leaf-shaped blade, a burin, a core, 2 axes, a sickle-like knife, a bifacial insertion (?), a shaft-hole axe, 2 grinders); raw material (siliceous, sedimentary and metamorphic rocks); state of preservation (fragmentary and complete specimens) and chronology (the Stone Age, the Bronze Age and/or the Early Iron Age).

The bifacial leaf point dated to the early phase of the Upper Palaeolithic is the oldest element in the collection (Pl. I: 1). It is most likely yet another (the third one) discovery from the Lublin Region that can be related to the Szeletian culture (Libera 2000). The double burin on the other hand should be linked with the Final Palaeolithic (Pl. I: 2). This inter-culture form can refer to both a complex of backed points cultures and leaf points societies – a well developed settlement of the latter have been recorded not far from the locality at Chelm Hills (e.g. Libera, Szeliga 2006). The blade core (Pl. I: 3) seems to apply to the early phase of the Middle Stone Age. It is a form

frequently found in the Komornica culture inventories. Its settlement has been confirmed particularly in the eastern Łęczna-Włodawa Lake District (Więckowska, Chmielewska 2007). The partly preserved quadrangular axe (Pl. II: 1) and the cutting edge piece of a shaft-hole axe (PL. II: 2) are traces of the Late Neolithic settlement. The next three tools: the cutting edge part of an axe with a lenticular cross-section (Pl. III:1), the incomplete sickle-shaped knife (Pl. III: 2) and the sickle-shaped insert (PL. I: 4) prove most probably the Bronze Age occupation. The presence of the Neolithic and Bronze Age forms in the described set corresponds with other stray finds, as well as settlement and sepulchral sites in the area (e.g. Libera, Taras 2011). Only the grinders can be placed in a much wider range of chronology – from the New Stone Age to the Early Middle Ages.

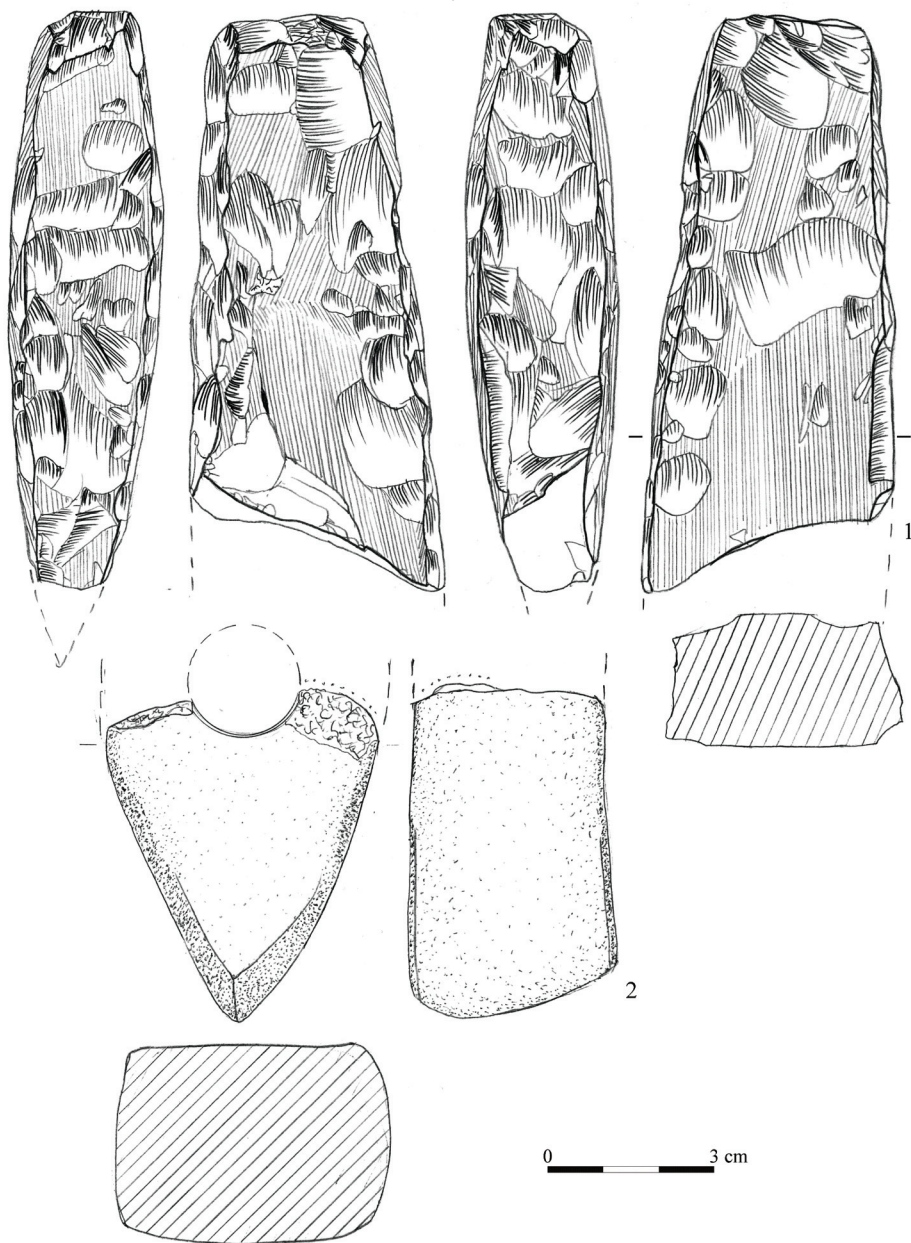
Regardless of the problem of chronological and cultural attribution of the collection and its lack of context, the artifacts are valuable sources. Their occurrence not only helps to fill a part of the blank spaces on the map of prehistory, but also enables us to better understand the settlement processes of the region in the past millennia.

Translated by Urszula Kurzątkowska

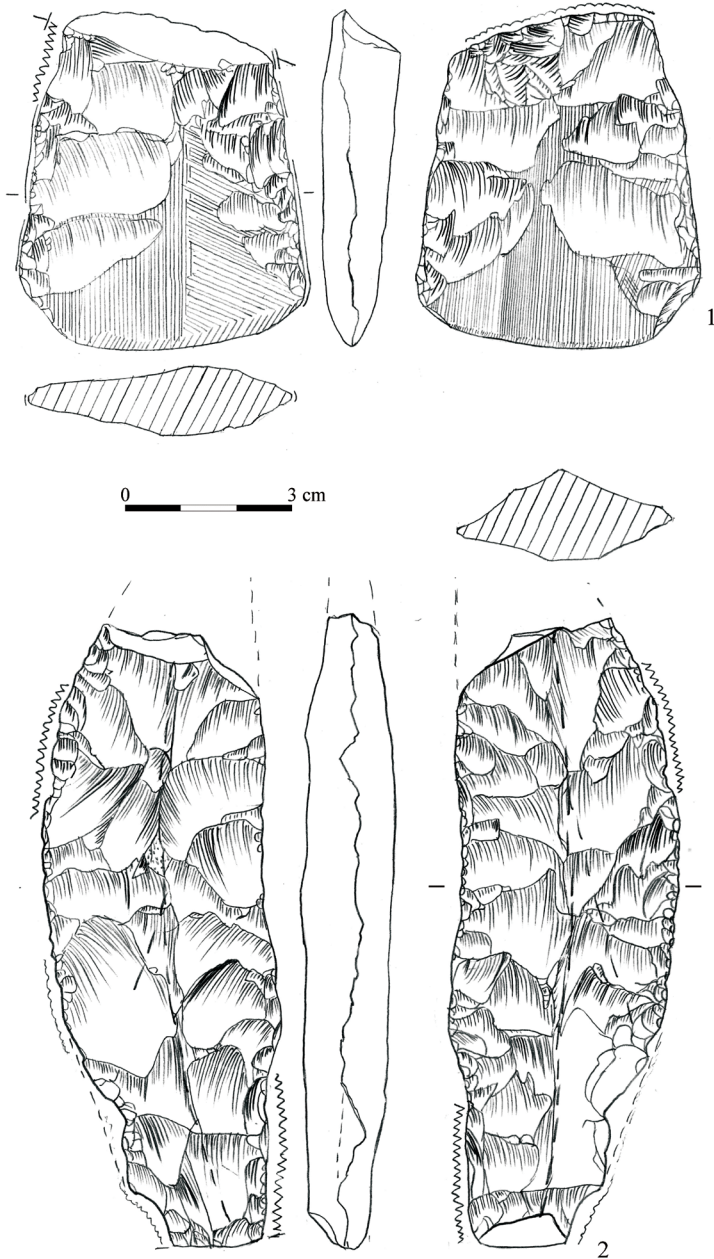
Tabl. I. Wiązowiec, gm. Urszulin, woj. lubelskie. 1 – ostrze liściowate, 2 – rylec, 3 – rdzeń, 4 – wkładka (?) bifacjalna (rys. J. Libera /1/, J. Panek /2-4/).

Pl. I. Wiązowiec, Urszulin comm., Włodawa distr., the Lublin voivodship. 1 – bifacial leaf point, 2 – burin, 3 – core, 4 – bifacial insert (?) (drawn by J. Libera /1/, J. Panek /2-4/).

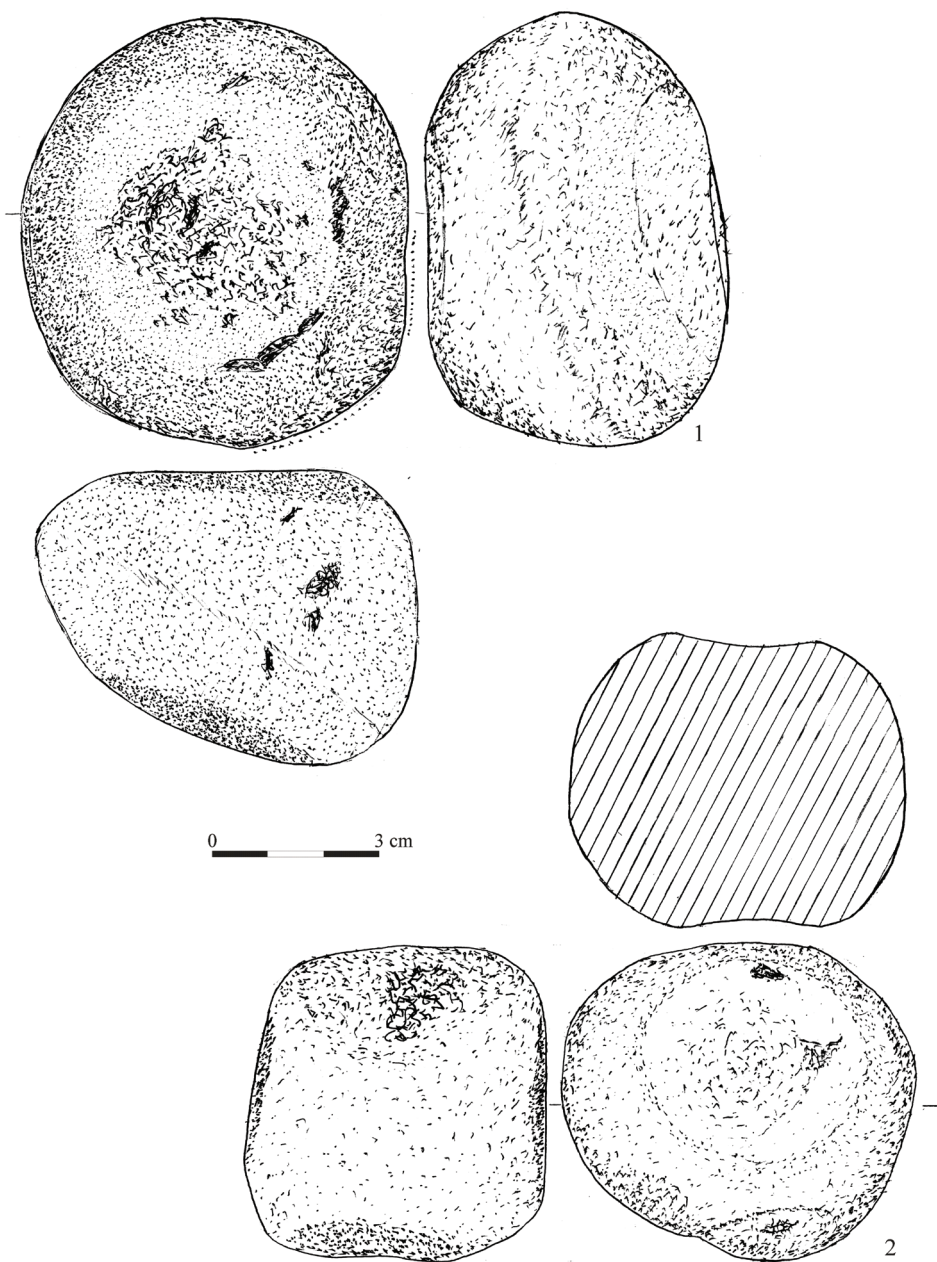
Tabl. II. Wiązowiec, gm. Urszulin, woj. lubelskie. 1 – siekiera,
2 – topór (rys. J. Panek).

*Pl. II. Wiązowiec, Urszulin comm., Włodawa distr., the Lublin voivodship. 1 – axe,
2 – shaft-hole axe (drawn by J. Panek).*

Tabl. III. Wiązowiec, gm. Urszulin, woj. lubelskie. 1 – siekiera, 2 – nóż sierpowaty
(rys. J. Panek).

Pl. III. Wiązowiec, Urszulin comm., Włodawa distr., the Lublin voivodship. 1 – axe,
2 – sickle-shaped knife (drawn by J. Panek).

Tabl. IV. Wiązowiec, gm. Urszulin, woj. lubelskie. 1, 2 – rozcieracze (rys. J. Panek).

Pl. IV. Wiązowiec, Urszulin comm., Włodawa distr., the Lublin voivodship. 1, 2 – grinders (drawn by J. Panek).

DARIUSZ MANASTERSKI

MAZOWIECKA CERAMIKA Z PRZEŁOMU NEOLITU I EPOKI BRĄZU ZE ZBIORÓW PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W WARSZAWIE

Słowa kluczowe: stylistyka ceramiki, grupa Linin, Puchary Dzwonowate, kultura iwieńska, kultura trzciniecka, wczesna epoka brązu.

WSTĘP

Naczynia grupy Linin zostały scharakteryzowane na początku lat 70. XX w. przez Elżbietę Kempisty (1973, s. 58-61), głównie na podstawie źródeł znajdujących się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (dalej PMA). Jako reprezentacyjna została wskazana ceramika z Linina, gm. Czersk, woj. mazowieckie, a stanowisko dało nazwę całej grupie. Przywołana badaczka wydzieliła grupy stylistyczne i stwierdziła, że wskazują one najbliższe podobieństwa zarówno do zdobnictwa kultury niemieńskiej, jak też środkowoeuropejskich ugrupowań późnoneolitycznych (kultur: pucharów lejkowatych, amfor kulistych i ceramiki sznurowej) oraz wczesnej epoki brązu (kultur: protomierzanowickiej, iwieńskiej i trzcinieckiej). E. Kempisty (1972) opisując artefakty oraz stanowiska, z których pochodziły, podawała także przynależność kulturową ceramiki, która współwystępowała na stanowiskach, lecz nie została zaliczona do „linińskiej”. Kwerenda muzealna obejmująca źródła neolityczne i wczesnobrązowe z Mazowsza przeprowadzona przez autora¹ przyniosła interesujące wyniki. Jednym z nich było stwierdzenie wśród naczyń sklasyfikowanych przez E. Kempisty jako „linińskie” - ceramiki zdobionej w stylistyce zbliżonej do charakterystycznej dla Pucharów Dzwonowatych. Materiały te, w większości przypadków zostały pominięte przez wzmiankowaną badaczkę, bądź zaprezentowane fragmentarycznie jako ułamki pochodzące z różnych naczyń datowanych najczęściej na wczesną epokę brązu (por. Kempisty 1972). Być może należy to tłumaczyć czasem, w którym powstawało opracowanie i ówczesnym stanem wiedzy na temat oddziaływań kultury pucharów dzwonowatych w strefie Niżu Środkowoeuropejskiego oraz przyjęciem założenia, że są to ułamki najpewniej o cechach „trzcinieckich”. Ceramika tej kultury często była także

¹ W tym miejscu pragnę podziękować dyrekcji oraz pracownikom Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie za udostępnienie źródeł.

wskazywana przez autorkę opracowania jako towarzysząca materiałom „linińskim”. Warto w tym miejscu wspomnieć również o tym, że E. Kempisty początkowo wskazywała, w wydzielonym przez siebie zespole C z grupy II, nawiązania do kultury pucharów dzwonowatych (Kempisty 1970, s. 290), lecz później częściowo wycofała się z tych poglądów (Kempisty 1973, s. 59).

Większość prezentowanego w niniejszym opracowaniu materiału udostępnionego przez PMA w Warszawie pochodzi ze znalezisk sprzed II wojny światowej. Zarówno stanowiska archeologiczne, jak również konteksty odkrycia artefaktów, zostały już opisane przez E. Kempisty (1972). W związku z powyższym ograniczę się jedynie do podstawowych informacji z podaniem odniesienia do właściwej pozycji katalogu sporządzonego przez przywołaną badaczkę. Warto jednak zaznaczyć, że opisywane tu zabytki, choć głównie pochodziły z wydym i były zbierane w odsłonięciach, to współwystępowały w wyraźnych skupiskach (określanych przez odkrywców jako gniazda) z inną ceramiką z przelomu neolitu i epoki brązu oraz artefaktami krzemiennymi². Trudno zatem bezwzględnie zakładać, że są to wyłącznie materiały przewiane i przemieszane. Tym bardziej, że często na tej samej rozległej wydymie, jak np. w eponimicznym Lininie, występowało w wyraźnych odstępach kilka takich gniazd ze zbliżonym chronologicznie i stylistycznie materiałem. Można zatem uznać, że możemy mieć do czynienia bądź z różnymi grupami wykorzystującymi tę samą wydymę, bądź z powrotami jednej grupy, ale nie w to samo miejsce.

Do prezentacji zostały wybrane materiały, które najlepiej ilustrują omawiane zjawisko kulturowe, a poza tym pozwalają na chociażby przybliżoną rekonstrukcję naczyń i ornamentów. Ceramika o opisywanych cechach wystąpiła także na innych stanowiskach niż wymienione, lecz jej stan zachowania oraz silne rozdrobnienie umożliwiają jedynie stwierdzenie podobieństwa do źródeł prezentowanych w niniejszym artykule. Poza prezentowanymi artefaktami w zbiorach muzealnych znajduje się dość liczna grupa ceramiki pochodząca z naczyń, w których można dopatrywać się jedynie dyskusyjnych podobieństw do stylistyki Pucharów Dzwonowatych. Jest to spowodowane głównie silnym rozdrobnieniem i niewielką liczbą fragmentów pochodzących

² Wspomniana ceramika towarzysząca zawiera w sobie cechy komponentowe typowe dla ugrupowań leśno-wschodnioeuropejskich, jak też środkowoeuropejskich społeczności przelomu neolitu i epoki brązu. Niestety niewiele można obecnie powiedzieć o wspomnianych artefaktach krzemiennych, ponieważ są aktualnie powtórnie analizowane. Z informacji ustnej uzyskanej od dr Katarzyny Januszek można wysnuć wniosek, że są one w większości związane chronologicznie i technologicznie z przelosem neolitu i brązu.

z tego samego naczynia. W związku z powyższym nie można dokonać nawet prawdopodobnej rekonstrukcji wątków, a co za tym idzie stwierdzenia ich strefowo-metopowej genezy.

OPIS WYBRANYCH ŹRÓDEŁ

1. Bednary, gm. Nieborów.

Fragmety naczynia esowatego barwy brązowej z szarymi przebarwieniami, wykonanego z gliny z domieszką drobnego i średniego tłucznia kamiennego³ (Tabl. I). Powierzchnia zewnętrzna jest zerodowana z miejscami zachowanym wygładzeniem. Wylew wychylony, nieco pogrubiony i skośnie „ścięty”. Naczynie ornamentowane niemal na całej wysokości – jedynie dolna, przydenna część brzuśca jest niezdobiona. Dominują dookolne linie ryte w układzie strefowym – po trzy. Ich zgrupowania oddzielone są pasmami skośnie wkluwanych, prostokątnych stempli. Całość została przecięta pionowym pasmem składającym się z czterech linii rytých, zakończonych od dołu delikatnym, foremnym guzkiem. Strefa niezdobiona oddzielona została dwoma pasmami odcisków stempelkowych, analogicznych, jak te, rozdzielające strefy żłobkowań.

Znalezisko z 20-lecia międzywojennego; zbiory PMA, nr inw. II/2689; lit.: Gardawski 1959, s. 46.

2. Drewnica, gm. Ząbki.

Fragmety misy barwy brązowej o powierzchni zewnętrznej wygładzonej, wykonanej z gliny z domieszką średnioziarnistego tłucznia kamiennego (Tabl. II: 2). Naczynie ma pogrubiony i pieczętkowato zakończony wylew, pod którym widnieje delikatna, dookólna listwa plastyczna. W jednym miejscu widoczne jest dodatkowe pogrubienie krawędzi wylewu oraz para pionowych przekłuć.

Badania R. Jakimowicza z 1934 roku; zbiory PMA, nr inw. II/2966; lit.: Gardawski 1959, s. 51; Kempisty 1972, s. 464.

3. Linin, gm. Czersk

3.1. stanowisko II.

Fragmety naczynia esowatego o powierzchni wygładzonej (z widocznymi dużymi ziarnami tłucznia kamiennego), barwy brązowej z ceglastymi

³ Przyjęta grubość frakcji tłucznia kamiennego: drobna < 2mm, średnia – ok. 2-4mm, gruba > 4mm.

i szarymi przebarwieniami (Tabl. III). Wykonano je z gliny z domieszką średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Dno jest płaskie i wyraźnie wyodrębnione, a wychylona krawędź wylewu zwięża się. Naczynie jest ornamentowane strefowo od wylewu do około połowy wysokości, gdzie znajduje się maksymalna wydętość brzuśca. Dominuje zdobienie dookólnymi liniami rytmymi – w pasmach po dwa żłobki. Na szyi i w górnej części brzuśca towarzyszą im pojedyncze rzędy pionowych słupków, a pod wylewem szereg głębokich dołków, które zostały wykonane na pierwszym paśmie linii rytych. We wnętrzu naczynia, po drugiej stronie dołków, widoczne są delikatne, regularne guzki, które zostały wykonane z wypchniętej masy ceramicznej. Cały układ ornamentacyjny kończy od dołu pasmo zdwojonych, rytych zygzaków.

Materiały zebrane na wydmie w 20-leciu międzywojennym przez R. Jakimowicza; zbiory PMA, nr inw. II/2541; lit.: Gardawski 1959, s. 62; Kempisty 1972, s. 442.

3.2. stanowisko III.

3.2.1. Fragmenty naczynia esowatego o powierzchni wygładzonej (z widocznymi dużymi ziarnami tłucznia kamiennego), barwy brązowej z szarymi przebarwieniami (Tabl. IV). Wykonano je z gliny z domieszką średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Krawędź wylewu jest zaokrąglona. Naczynie jest dekorowane niemal na całej wysokości, a jedynie dolna, przydena część brzuśca jest niezdobiona. W ornamentyce dominują dookólne żłobki. Na szyi, pod wylewem, widnieje strefa składająca się z linii rytej i szeregu głębokich dołków, którym we wnętrzu naczynia towarzyszą delikatne, regularne guzki uformowane z wypchniętej masy ceramicznej. Poniżej występują dwa równoległe żłobki, oddzielone od pozostałych szeregiem par lezkowatych odcisków stempla. Środkowa część naczynia pokryta jest pasmem składającym się z 18 równoległych żłobków, które są rozcięte motywem pionowej „jodełki”. Cały układ ornamentacyjny kończy od dołu pasmo par lezkowatych odcisków stempla – wzór analogiczny jak na szyi naczynia.

3.2.2. Fragmenty naczynia esowatego z powierzchnią zewnętrzną w dużej mierze zerodowaną, barwy brązowej z przebarwieniami ceglastymi i szarymi oraz miejscowo zachowanym wygładzeniem (Tabl. V). Wykonano je z gliny z domieszką średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Dno jest płaskie i wyraźnie wyodrębnione, a wychylona krawędź wylewu jest zaokrąglona. Naczynie ornamentowane jest od wylewu do około połowy wysokości w układzie strefowym. Widać wyraźny podział na cztery naprzemienne

strefy ornamentacyjne, wykonane techniką rycia. Układają się one pasmami dookoła – po trzy podwójne, poziome linie ryte oraz po trzy podwójne pasma zygzaków. Dodatkowo, pod krawędzią wylewu na pierwszej parze poziomych linii rytých widoczne są głębokie dolki. Od wnętrza naczynia towarzyszą im małe regularne guzki, powstałe z wypchniętej masy ceramicznej.

3.2.3. Fragmenty naczynia esowatego z powierzchnią zewnętrzną częściowo zerodowaną, barwy brązowej z szarymi przebarwieniami oraz miejscowo zachowanym wygładzeniem (Tabl. VI). Wykonano je z gliny z domieszką średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Wychylona krawędź wylewu jest zaokrąglona. Naczynie ornamentowane jest w 2/3 od wylewu w układzie strefowym. Dominują dookoła linie ryte zgrupowane parami. Na pierwszym paśmie pod wylewem dodatkowo wykonano głębokie dolki, którym we wnętrzu naczynia towarzyszą delikatne guzki, uformowane z wypchniętej masy ceramicznej. Poniżej znajdują się silnie powierzchniowo zerodowane fragmenty szyi, na której widoczne są dna żłobków. W górnej części brzuśca oraz w maksimum jego wydętości ornament staje się ponownie wyraźny. Tworzą go pary dookołnych linii rytých. Cały układ zdobniczy kończy w dolnej części brzuśca pasmo podwójnych zygzaków.

3.2.4. Fragmenty górnej części naczynia esowatego barwy brązowej z powierzchnią zewnętrzną starannie wygładzoną (Tabl. VII: 2). Jedynie krawędź wylewu została częściowo zerodowana. Wykonano je z gliny z domieszką średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Wychylona krawędź wylewu jest zaokrąglona. Naczynie, zapewne jak pozostałe z tego stanowiska i prezentowane w niniejszym tekście, było ornamentowane strefowo. Niestety, tylko kilka fragmentów udało się zidentyfikować jako, bez wątplenia, pochodzące z tego samego pojemnika. W rekonstruowanej, górnej części naczynia widoczne są równoległe, dookoła linie ryte umieszczone na szyi. Na pierwszym pod wylewem pasmie, składającym się z pary żłobków, widnieją małe, regularne guzki. Powstały one przez wykonanie od wnętrza naczynia głębokich dolków. Wypchnięta w ten sposób masa ceramiczna posłużyła do uformowania guzków. Analogiczny zabieg, lecz z dolkami widocznymi od zewnątrz naczynia, a guzkami wewnątrz był już opisywany i jest dość częstym zjawiskiem w omawianej ceramice. Pod strefą poziomego żłobkowania w górnej części brzuśca znajduje się pasmo podwójnego, rytego zygzaka. Pod nim widoczny jest fragment powierzchni niezdobionej. Był to najpewniej pas pozbawiony dekoracji, oddzielający kolejną strefę zdobienia.

3.2.5. Fragmenty naczynia esowatego (zbliżonego kształtem do krępego puchara dzwonowatego) barwy jasnobrązowej z szarymi przebarwieniami (Tabl. VIII). Masa ceramiczna, z której zostało wykonane zawiera dodatek drobno- i średnioziarnistego tłucznia kamiennego i choć powierzchnia została wygładzona, to w znacznej części zaczęła erodować stając się szorstką. Naczynie zostało pokryte dekoracją strefową niemal na całej powierzchni zewnętrznej, jak też we wnętrzu, lecz tylko pod wylewem, gdzie ornament tworzy pasmo głębokich dołków. Po stronie zewnętrznej towarzyszą mu małe, regularne guzki, które zostały uformowane z wypchniętej masy ceramicznej. Powyżej dołków skośnie odcisnięto prostokątne stemple, które dochodząc do krawędzi naczynia sprawiają (patrzac z zewnątrz) wrażenie jej karbowania. Na stronie zewnętrznej, pod krawędzią widnieje dookólne pasmo opisanych już guzków, pod którymi (na szyi) znajdują się dwa równoległe szeregi krótkich, pionowych linii rytych. Poniżej, w górnej części brzuśca i w maksimum jego wydętości, została wykonana strefa składająca się z powtarzającego się motywu wchodzących w siebie trójkątów. Całość przypominającą układem ornament festonowy, wykonano techniką ściegu bruzdowego w taki sposób, że jest podobny do zdobienia radelkiem. Pod nim, w dolnej części brzuśca powtórzony jest pojedynczy szereg krótkich, pionowych linii rytych. Kompozycja zakończona została tuż nad dnem pasmem pojedynczych zygzaków, wykonanych techniką ściegu bruzdowego.

Materiały zbierane na wydmy w 1919 roku przez E. Stojewskiego i w latach 1930-38 oraz 1941 przez R. Jakimowicza; zbiory PMA, nr inw. II/2542; lit.: Gardawski 1959, s. 62; Kempisty 1972, s. 447.

3.3 stanowisko V.

3.3.1. Fragmenty misy o powierzchni wygładzonej, lecz z widocznymi dużymi ziarnami tłucznia kamiennego, barwy brązowej z szarymi przebarwieniami (Tabl. VII: 1). Masa ceramiczna, z której zostało wykonane, zawiera dodatek drobno-, średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Powierzchnia została wygładzona, lecz w znacznej części zerodowała, stając się szorstką. Naczynie zostało pokryte dekoracją strefową niemal na całej powierzchni zewnętrznej – niezdobionym wyjątkiem jest część przydenna. Ornament składa się z dookólnych pasm rytych zygzaków.

3.3.2. Fragmenty niezdobionego puchara dzwonowatego (lub kubka), barwy brązowo-szarej (Tabl. II: 1). W części nieznacznie zerodowanej widoczna jest wygładzona powierzchnia z przewagą koloru brązowego. Tam, gdzie proces

wietrzenia jest zaawansowany dominuje barwa szara, a powierzchnia fakturą przypomina papier ścierny. Masa ceramiczna, z której zostało wykonane naczynie zawiera dużą ilość tłuczni kamiennego z udziałem wszystkich frakcji, lecz ze zdecydowaną przewagą średnioziarnistej.

Materiały zbierane na wydmie w 1931 roku przez R. Jakimowicza; zbiory PMA, nr inw. II/2548; lit.: Kempisty 1972, s. 453.

4. Łajski, stanowisko 7, gm. Wieliszew.

Fragmenty naczynia esowatego z powierzchnią zewnętrzną w dużej mierze zerodowaną, barwy szaro-brązowej (Tabl. IX). Wykonano je z gliny z domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego tłuczni kamiennego. Dno nie zachowało się, lecz przydenny fragment ceramiki wskazuje na to, że było ono płaskie i wyodrębnione. Krawędź wylewu jest wychylona, pogrubiona i nieznacznie skośna na zewnątrz. Naczynie dekorowane jest strefowo w 2/3 wysokości, a jedynie przydenna część brzuśca jest pozbawiona zdobienia. Cała kompozycja zaczyna się już na krawędzi, która ornamentowana jest parami głębokich „lezkowatych” nakłuc, wykonanych skośnie wciskaniem, okrągłym stemplem. Tę samą technikę i narzędzie zastosowano przy wykonaniu wątku pionowego, częściowo rozcinającego pasmo równoległych, dookólnych linii rytych, pokrywających szyję i górną część brzuśca. Pod ostatnią poziomą linią rytą widnieje dookólne pasmo składające się z potrójnych zgrupowań opisanych odcisków stemplowych, pod którym, w strefie maksymalnej wydętości brzuśca, zostały wykonane trzy faliste, dookólne żłobki. Tuż pod nimi całość kompozycji kończą zgrupowania (po dziewięć – w układzie trzy na trzy) opisywanych już lezkowatych odcisków stemplowych.

Materiały zbierane na wydmie w 1929 roku przez S. Roela; zbiory PMA, nr inw. II/3384; lit.: Gardawski 1959, s. 64; Kempisty 1972, s. 426.

5. Maciolki (obecnie część miejscowości Kobylka), gm. Kobylka.

5.1. Fragmenty górnej części naczynia esowatego barwy brązowej z powierzchnią zewnętrzną starannie wygładzoną, lecz miejscami zerodowaną (Tabl. X: 1). Wykonano je z gliny z domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego tłuczni kamiennego. Wychylona krawędź wylewu zwęża się i jest zaokrąglona. Naczynie było najpewniej ornamentowane strefowo, lecz udało się zrekonstruować je jedynie w górnej części, gdzie widoczne są naprzemianległe pasma, składające się z par dookólnych linii rytych i lezkowatych odcisków stemplowych. Na pierwszej od góry parze żłobków, tuż pod wylewem, znajdują się małe, regularne guzki, uformowane z masy

ceramicznej wypchniętej podczas wykonywania od strony wnętrza naczynia głębokich dołków. Także od wnętrza, częściowo na krawędzi wylewu, wykonano dookolny szereg krótkich, pionowych żłobków.

5.2. Fragmenty górnej części naczynia esowatego barwy brązowej z powierzchnią zewnętrzną starannie wygładzoną, lecz miejscami zerodowaną (Tabl. X: 2). Wykonano je z gliny z domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Wychylona krawędź wylewu zwęża się i jest zaokrąglona. Naczynie było najpewniej ornamentowane strefowo, lecz udało się zrekonstruować je jedynie w górnej części, gdzie widoczne są naprzemianległe pasma, składające się z dookolnych linii rytych i zygzaków. Na pierwszej od góry parze żłobków, tuż pod wylewem, znajdują się głębokie dołki, którym wewnątrz naczynia towarzyszą małe, regularne guzki uformowane z wypchniętej masy ceramicznej.

Materiały zbierane na wydmie w 1934 roku przez S. Krukowskiego; zbiory PMA, nr inw. II/3448; lit.: Kempisty 1972, s. 471.

6. Ślubów, gm. Wyszaków.

Fragmenty naczynia esowatego barwy brązowej z powierzchnią zewnętrzną starannie wygładzoną, lecz miejscami silnie zerodowaną (Tabl. XI). Wykonano je z gliny z domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Dno naczynia jest płaskie i wyraźnie wyodrębnione, a krawędź wylewu jest wychylona, zaokrąglona i lekko spłaszczona na zewnątrz. Naczynie było ornamentowane strefowo, lecz udało się je zrekonstruować jedynie w górnej części. Są tu widoczne dwa pasma, oddzielone od siebie przestrzenią niezdobioną, składające się z trzech dookolnych linii rytych, podkreślonych od dołu szeregiem prostokątnych odcisków stemplowych. Pod ostatnim rzędem stempelków zaczyna się ponownie przestrzeń niezdobiona. Na pierwszej od góry parze żłobków, tuż pod wylewem, znajdują się małe, regularne guzki uformowane z masy ceramicznej wypchniętej podczas odciskania głębokich dołków od wnętrza naczynia. Także od wnętrza, częściowo na krawędzi wylewu, skośnie odcisnięto prostokątne stemple w układzie dookolnym. Do zdobienia zostało zapewne użyte to samo narzędzie, którym posłużono się do ornamentowania powierzchni zewnętrznej, pod liniami rytymi.

Materiały zbierane na wydmie w 20-leciu międzywojennym przez S. Roela; zbiory PMA, nr inw. II/III/9129; lit.: Gardawski 1959, s. 77; Kempisty 1972, s. 481.

7. Śniadków Górny, stanowisko IV (gniazdo 1), gm. Sobienie-Jeziory.

7.1. Fragmenty najpewniej puchara dzwonowatego (lub kubka) barwy brązowej z ceglastymi przebarwieniami, zdobionego strefowo na całej zachowanej powierzchni zewnętrznej, która została wygładzona, a obecnie jest miejscami silnie zerodowana (Tabl. XII: 1). Masa ceramiczna zawiera znaczną ilość tłuczni kamiennego z udziałem wszystkich frakcji, lecz ze zdecydowaną przewagą średnioziarnistej. Niestety nie zachowała się górna część naczynia. Widoczny ornament zaczyna się w miejscu przejścia szyi w brzusiec, poniżej szerokiej strefy niezdobionej. Składa się on z dwóch równoległych, dookolnych żłobków, poniżej których wykonano cztery pasma rytych zygzaków. Całość kończą tuż nad dnem co najmniej dwa szeregi leżkowatych odcisków stempli.

7.2. Fragmenty górnej części naczynia esowatego barwy brązowej z powierzchnią zewnętrzną wygładzoną, lecz miejscami zerodowaną (Tabl. XII: 2). Wykonano je z gliny z domieszką drobno-, średnio- i gruboziarnistego tłuczni kamiennego. Wychylona krawędź wylewu zwęża się i jest zaokrąglona. Naczynie w górnej, zrekonstruowanej części jest ornamentowane. Widoczne są tu strefy składające się z równoległych, dookolnych pasm, wykonanych techniką ściegu bruzdowego, rozdzielone przestrzeniami niezdobionymi. W górnej części brzuśca, pod ostatnim szeregiem ściegu bruzdowego, znajduje się pojedynczy zygzak obiegający naczynie dookolnie, a pod nim zaczyna się kolejna strefa niezdobiona. Dodatkowo, ornament umieszczony został na stronie wewnętrznej, tuż pod krawędzią wylewu. Tworzy go szereg głębokich, równoległych względem siebie, prostokątnych odcisków stempla. Taki sposób dekorowania spowodował odkształcenia krawędzi wylewu, które można uznać za zabieg karbowania. Ślady po zastosowaniu techniki ściegu bruzdowego widoczne na naczyniu, przypominają efekt uzyskany w dekoracji wykonanej radelkiem.

Materiały zbierane na wydmie w 20-leciu międzywojennym przez L. Sawickiego; zbiory PMA, nr inw. II/2640; lit.: Kempisty 1972, s. 435.

8. Świdry Wielkie, stanowisko 1, gm. Otwock.

Kilka fragmentów naczynia (esowatego ?) barwy brązowej z powierzchnią zewnętrzną starannie wygładzoną, lecz miejscami silnie zerodowaną (Tabl. XIII). Wykonano je z gliny z domieszką drobnoziarnistego tłuczni kamiennego. Poza ułamkami zaprezentowanymi na ilustracji w zbiorze znalazło się jeszcze kilka drobnych, niezdobionych fragmentów,

pochodzących najpewniej z dolnej części brzuśca, które można było łączyć z tym pojemnikiem jedynie na podstawie podobieństwa technologicznego. Prezentowana rekonstrukcja morfologii naczynia jest zatem jedynie hipotezytyczna. Na podstawie zachowanych fragmentów można stwierdzić, że było ono zdobione w układzie strefowo-metopowym. Na stosunkowo wysokiej szyi wykonano pasmo składające się z równoległych, dookolnych żłobków. Przynajmniej w dwóch miejscach zostało ono rozcięte pionowymi listewkami zakończonymi u dołu delikatnymi, regularnymi guzkami, pod którymi wykonano ryte festony. Podobne festony znajdują się pod ostatnim żłobkiem, najpewniej tworząc dookolne pasmo kończące od dołu naczynia cały układ ornamentacyjny.

Materiały zbierane na wydmie w zakolu rzeki Świder w 1920 roku przez S. Krukowskiego; zbiory PMA, nr inw. II/3800; lit.: Gardawski 1959, s. 78; Kempisty 1972, s. 436.

9. Zielonka, stanowisko 1, gm. Zielonka.

9.1. Fragmenty krępego naczynia esowatego, przypominającego kształtem formę dzwonowatą, lecz rozmiarami znacznie przewyższającego puchar dzwonowaty (Tabl. XIV). Wykonano je z gliny z domieszką różnoziarnistego tłucznia kamiennego. Powierzchnia zewnętrzna jest wygładzona, miejscami zerodowana, barwy brązowej z szarymi przebarwieniami. Krawędź wychylonego wylewu zwęża się i jest zaokrąglona. Tuż pod nią widnieje szereg głębokich, okrągłych dołków, którym w odróżnieniu od innych naczyń opisywanych w niniejszej publikacji, nie towarzyszą guzki. Poniżej znajdują się co najmniej dwa dookolne pasma wykonane techniką ściegu bruzdowego. Ponieważ część szyi nie mogła być jednoznacznie zrekonstruowana, to trudno stwierdzić z ilu takich pasm składała się ta strefa. Analogicznie, nie da się określić pełnej szerokości strefy niezdobionej. Kończy się ona w górnej części brzuśca, gdzie zaczyna się kolejne pasmo zdobione, składające się z czterech dookolnych szeregów ściegu bruzdowego. Tuż poniżej maksymalnej wydętości brzuśca cały układ podkreślony jest dookolnymi, skośnie wciskanymi kolistymi stemplami, dającymi efekt lezki. Średnica odcisków okrągłego stempla, którym posłużono się zarówno przy wykonaniu dołków pod wylewem, jak też lezkowatych odcisków, wskazuje na to samo narzędzie.

9.2. Fragmenty misy ze ściankami w kształcie wycinka kuli (Tabl. XV: 1). Naczynie wykonano z gliny z domieszką różnoziarnistego tłucznia kamiennego, lecz z wyraźną przewagą frakcji grubej. Powierzchnia zewnętrzna barwy

brązowej została wygładzona (widoczne są jednak ziarna tłucznia kamiennego). Miejscami jest jednak zerodowana. Naczynie zdobiono strefowo przez skośne wciskanie kolistego stempla, co dało lezkowate zarysy odcisków. Ornamentacja zaczyna się na lekko zagiętej do wnętrza, zwężającej się i zaokrąglonej krawędzi wylewu, a głębokie wciskanie stempla dało efekt karbowania wylewu. Kolejne pasmo dekoracji przebiega ok. 1 cm pod wylewem i jest oddzielone ok. 3 cm strefą niezdobioną od następnego, umieszczonego w połowie wysokości naczynia. Ze względu na podobieństwo w zakresie technologicznym oraz dekoracyjnym (ślady po okrągłym stemple) do ceramiki opisanej powyżej można przyjąć, że naczynia stanowiły swoisty zestaw.

9.3. Fragmenty misy ze ściankami w kształcie wycinka kuli (Tabl. XV: 2). Naczynie wykonano z gliny z dodatkiem różnoziarnistego tłucznia kamiennego, lecz z widoczną przewagą frakcji grubej. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatno-szarej została wygładzona. Naczynie jest zdobione strefowo zarówno na zewnątrz, jak też w środku. Po obydwu stronach użyto jednak różnych technik dekoracyjnych. We wnętrzu, dookoła pod krawędzią wylewu, posłużono się odciskiem delikatnie karbowanego stempla (ślady przypominają odcisk gwintu śruby). Poniżej zaś, na ściankach widoczne jest dookolne pasmo podwójnych zygzaków (w układzie krokwiowym), które wykonano posługując się techniką ściegu bruzdowego. Na stronie zewnętrznej mamy do czynienia zarówno z innym układem wątków, jak też różnymi technikami ich wykonania. Powierzchnia ta jest najpewniej niemal w całości pokryta dookolnymi strefami składającymi się z linii rytych i skośnie wciśniętych prostokątnych stempli.

Materiały zbierane na wydmie w 1932 roku przez S. Roela; zbiory PMA, nr inw. II/4288; lit.: Kempisty 1972, s. 481.

IDENTYFIKACJA KOMPONENTÓW STYLISTYCZNYCH

Wśród prezentowanych źródeł można wyróżnić wątki i techniki zdobnicze charakterystyczne dla ugrupowań neolitu leśno-wschodnioeuropejskiego (paraneolitu), eneolityczno-wczesnobrązowych Pucharów Dzwonowatych i wczesnobrązowych kultur: iwieńskiej i trzcinieckiej.

W przypadku Pucharów Dzwonowatych i kultury iwieńskiej należy w tym miejscu przypomnieć dwie koncepcje dotyczące wzajemnych relacji między nimi. W pierwszej z nich autorstwa Janusza Czebreszuka autor traktuje kulturę iwieńską jako lokalną, niżową odmianę Pucharów Dzwonowatych

należącą do prowincji północnoeuropejskiej, która wyraża się synkretyzmem cech kultury grobów jednostkowych/kultury ceramiki sznurowej oraz Pucharów Dzwonowatych (Czebreszuk 1996, s. 113n; 2001, s. 119n). Druga, zaproponowana przez Przemysława Makarowicza zakłada, że kultura iwieńska, nie będąc niżową wersją Pucharów Dzwonowatych, jest ugrupowaniem synkretycznym, na które złożyły się: kultura grobów jednostkowych i kultura pucharów dzwonowatych, przy jednoczesnym przyswajaniu wzorców innych kultur, przede wszystkim z kręgu naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej (Makarowicz 1998, s. 98n). Uważa on również, że w przypadku fazy III kultury iwieńskiej mamy do czynienia ze strukturą o charakterze „postiwieńskim” lub „iwieńsko-trzcienieckim”, a wydzielone przez niego taksony: HT 1 i HT 2 (trzcienieckie horyzonty techno-stylistyczne) odpowiadałyby kolejno fazie IIIa i IIIb kultury iwieńskiej. Biorąc pod uwagę fakt, że taksony PDZ 1, 2 i 3 zaproponowane przez J. Czebreszuka odpowiadają fazom I, II i III kultury iwieńskiej, należy przyjąć, że HT 1 i HT 2 odpowiadają PDZ 3. W przypadku tych ostatnich (HT1 i HT2) warto wspomnieć o powiązaniu ich z wewnętrznym podziałem kultury iwieńskiej. Odpowiadają one zróżnicowaniu terytorialnemu w późnej fazie wspomnianego ugrupowania. Według Aleksandra Koško HT1 związany był z centralną odmianą kultury iwieńskiej, a HT2 z prowincją południowo-wschodnią (Koško 1979, s. 72n). Blisko 20 lat później J. Czebreszuk sugerował, że HT1 jako centralnokujawska odmiana trzcienieckiego kręgu kulturowego (TKK) inicjuje proces „trzcienietyzacji” lokalnych ugrupowań Pucharów Dzwonowatych, a HT2 będąc refugialnym nurtem rozwoju kultury iwieńskiej należy interpretować jako synkretyczne ugrupowanie postiwieńsko-wczesnotrzcienieckie (Czebreszuk 1996, s. 160n). W 1998 roku Przemysław Makarowicz w przypadku ostatniej z wymienionych jednostek wskazał na znaczny i wyraźny udział komponentu zachodniego odłamu ugrupowań leśno-wschodnioeuropejskich, do którego należą kultura niemieńska i grupa Linin. Przejawiał się on głównie aplikacją paraneolitycznej stylistyki dekoracji naczyń i według tego badacza był to wyraźny dowód na potwierdzenie synkretyzmu grupy południowo-wschodniej kultury iwieńskiej (Makarowicz 1998, s. 137-142).

1. Komponenty stylistyki leśno-wschodnioeuropejskiej

Związana jest ona z ceramiką kręgu kultur strefy leśno-wschodnioeuropejskiej. Charakteryzuje się: dziurkami pod wylewami, dołkami, odciskami różnorodnych stempli (w tym zębów zwierzęcych i grzebyków) oraz ściegami bruzdowymi. Ornamentowano zarówno powierzchnie

zewewnętrzne, krawędzie wylewów, jak też wnętrza naczyń⁴. W wielu przypadkach ornamentyka tego typu na ceramice środkowoeuropejskiej występuje zarówno samodzielnie, jak też łącznie ze zdobieniem charakterystycznym dla środkowoeuropejskich kultur późnego neolitu i wczesnej epoki brązu (Kempisty 1973, s. 13n; Józwiak 2003, s. 189n; Manasterski 2009, s. 62-81; Manasterski - w druku). W prezentowanym materiale przejawia się ona przede wszystkim głębokimi odciskami stempla o zarysie kolistym, które powodowały wypchnięcie nadmiaru masy ceramicznej tworzącej guzki. Taki sposób dekoracji wykonywano pod wylewem od zewnętrznej lub wewnętrznej strony naczynia, w przestrzeni zawierającej się między dwiema „równoległymi” liniami rytymi⁵ lub bezpośrednio na nich (Tabl. III-VI, VII: 2, X: 2, XI). W jednym wypadku dolko-guzkom nie towarzyszyły linie ryte (Tabl. VIII), w innym zaś były to same dolki (Tabl. XIV). Poza tym odciskano prostokątne lub owalne stemple od wewnątrz, pod krawędzią naczynia (Tabl. VIII, X: 1, XI, XII: 2, XV: 2) oraz zdobiono sam wylew stemplując lub nacinając jego krawędź (Tabl. IX, XV: 1). Powierzchnię zewnętrzną dekorowano, między innymi, stemplami dającymi odciski o zarysach: okrągłym (Tabl. III-VI, X. 2, XIV), prostokątnym (Tabl. III, VIII, XI, XV. 2), leżkowatym (Tabl. I, IV, IX, X. 1, XIV, XV. 1) oraz ścięciem bruzdowym (Tabl. VIII, XII, XIV, XV. 2). W tym ostatnim przypadku mamy do czynienia także ze zdobieniem wnętrza naczynia (Tabl. XV: 2).

2. Komponenty stylistyki Pucharów Dzwonowatych

Cechą typową w dekoracji Pucharów Dzwonowatych jest strefowy i metopowy układ wątków, najczęściej wykonywanych techniką radelkową oraz rycia, a w części przypadków także poprzez odciski grzebyka. Strefy zdobnicze zajmują niemal całą powierzchnię zewnętrzną, niekiedy łącznie z dnem oraz wylewem i wewnętrzną, podwylewową partią naczynia (np. Harrison 1977,

⁴ (por. Gurina 1996a: 137n, ryc. 43: 28,29,37– 51, 44: 60–69, 47:52–73, 48: 7–15, 54–59, 49: 37–43, 50: 17–22, 65–74; 1996b: 192, ryc. 61: 1–18,65–75, 62: 6,8,23,44,51; 1996c: 206n, ryc. 67: 32–37,41–45,52,59–70; Gurina, Krajnov 1996: 175n, ryc. 55, 58: 41–44, 51–54,63; Krajnov 1996: 166n, ryc. 52; Krużevskaá 1996: 184, ryc. 59:35–49; Ošibkina 1996: 199n, ryc. 65:47–55; Smirnov 1996: 202n, ryc. 10–12, 22–25, 33–34; Timofeev 1996: 162n, ryc. 51:3–7,23,28; Zimina 1996: 195n, ryc. 63:28,29,30,33).

⁵ Chociaż sam zabieg pokrywania liniami rytymi zewnętrznej powierzchni naczyń w ugrupowaniach leśno-wschodnioeuropejskich jest dość powszechny, zwłaszcza w kulturze niemieńskiej, to należy zaznaczyć, że ich układ (diagonalnych i krzyżujących się żłobków) tworzył tzw. „sieć”. Zaś dookolne linie ryte są genetycznie obce w tej stylistyce, a ich udział w dekoracji (głównie naczyń ugrupowań środkowo-wschodnioeuropejskich) można uznać za element zapożyczony ze środowiska schyłkowoneolitycznych, a przede wszystkim wczesnobrązowych społeczności Europy Środkowej.

s. 44-47, ryc. 42n; Case 2004, ryc. 1; 2: 1-3, 9; 3: 1, 4-9; 4: 1-2, 11, 21-22; 5: 1-2, 5-6, 8, 13, 18, 22; Vander Linden 2004, ryc. 3-4; Lemercier 2005, ryc. 8; Hille 2012, tabl. 1n). Dookolnym liniom towarzyszą zazwyczaj niewielkie, najczęściej prostokątne stempelki oraz pasma zygzaków – często zwielokrotnione i niekiedy przypominające układ krokwiowy oraz poziomy i pionowy motyw jodelkowy. Dość powszechny jest również motyw krzyża, występujący na dnach oraz ściankach naczyń. W tym ostatnim przypadku jest to tzw. krzyż św. Andrzeja, który stanowi jeden z elementów układu strefowo-metopowego.

Wśród ceramiki spotykanej w materiałach związanych z Pucharami Dzwonowatymi (głównie w prowincji wschodniej) występują także naczynia, które w ogóle nie są dekorowane, choć morfologicznie odpowiadają pojemnikom zdobionym (Bukowska-Gedigowa 1965, s. 43-59, 62; Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 96-97, tabl. 2n; Hille 2012, s. 30-32, tabl. 1n). Janusz Budziszewski i Piotr Włodarczak interpretują najliczniej występujące w pochówkach małopolskich kubki pozbawione ornamentyki jako substytut pucharów zdobionych (Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 85, 96).

W prezentowanych naczyniach pochodzących z Mazowsza można wyróżnić strefowy układ wątków (Tabl. III, V-VIII, X-XII, XIV-XV), rzadziej strefowo-metopowy (quasimetopowy)⁶ (Tabl. I, IV, IX, XIII). Są to zgrupowania dookolnych linii rytch, którym najczęściej towarzyszą zwielokrotnione, a rzadziej pojedyncze, pasma zygzaków. Podkreślają one od dołu cały układ wątków (Tabl. III, VI), bądź tworzą strefy rozdzielające linie dookolne (Tabl. V, X). Niekiedy jednak zygzaki występują samodzielnie (Tabl. VII: 1). Opisany sposób zdobienia widoczny jest również na naczyniach w wersji wykonanej za pomocą techniki ściegu bruzdowego (Tabl. VIII, XII, XIV, XV: 2), który przypomina dekorację radełkiem, tak typową dla Pucharów Dzwonowatych. Innym wątkiem współtworzącym całą kompozycję dekoracyjną są odciski stempli o zarysie prostokątnym (Tabl. III, VIII, XI, XV: 2), okrągłym (Tabl. III-VI, X: 2, XIV) i łezkowatym (Tabl. I, IV, IX, X: 1, XII: 1, XIV, XV: 1). Ostatnie z wymienionych występowały także grupami po dwa lub

⁶ Na podstawie podobnie dekorowanej ceramiki, np. ze stanowiska I w Passie, gm. Błonie (Manasterski 2005), Nowego Młyna, gm. Brześć Kujawski (Gardawski 1959, s. 23, Tabl. X. 4, 5), czy też ze stanowiska 10 w Pruszczu Gdańskim, gm. loco (naczynie eksponowane na wystawie Pradzieje Pomorza Gdańskiego w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku) można przyjąć, że w przypadku fragmentarycznie zachowanych naczyń przedstawionych na Tabl.: I, IV, IX i XIII prezentowanego artykułu, mamy do czynienia z powtarzającymi się w poziomie, układami naprzemianległymi, wywodzącymi się najpewniej z dekoracji metopowej. Z tego też powodu, uwzględniając pewne odmierności w stosunku do klasycznego układu metopowego znanego z Pucharów Dzwonowatych, właściwe jest wprowadzenie innej nazwy, sugerującej jednak związek z pierwowzorem.

więcej, tworząc swoiste strefy ornamentacyjne, rozdzielające pasma żłobków i ściegów bruzdowych oraz podkreślające od dołu cały układ wątków. W jednym z prezentowanych przykładów stanowią one całkowicie samodzielny układ strefowy (Tabl. XV: 1).

Za kolejny przykład nawiązujący do stylistyki Pucharów Dzwonowatych można uznać, choć z pewnymi zastrzeżeniami, zdobnictwo wykonane ściegiem bruzdowym⁷. W tym przypadku mamy do czynienia ze strefowym układem ściegów bruzdowych rozdzielonych powierzchniami niezdobionymi, którym zazwyczaj towarzyszą pasma zygzaków, niekiedy przyjmując układ krokwiowy (Tabl. VIII, XII, XIV, XV: 2).

Wśród przywoływanej ceramiki szczególnie interesującym przykładem jest fragmentarycznie zachowana misa, posiadająca takie zdobienie we wnętrzu (Tabl. XV: 2).

Innym interesującym zjawiskiem w stylistyce Pucharów Dzwonowatych są naczynia nieornamentowane, lecz technologicznie i morfologicznie odpowiadające typowej ceramice zdobionej. W przypadku materiałów pochodzących ze zbiorów powierzchniowych, czy też z przypadkowych odsłoneń na wydmach, ich identyfikacja jest szczególnie utrudniona. Z jednej strony brak ornamentacji, z drugiej zaś silne rozdrobnienie, niemal całkowicie uniemożliwiają odtworzenie prawdopodobnej morfologii naczyń, a jedynie to pozwala na łączenie ich z grupą niezdobionej ceramiki pucharowej. Jednak w dwóch przypadkach mamy do czynienia z ułamkami naczyń bez ornamentacji, lecz o wyraźnych cechach morfologicznych, charakterystycznych dla ceramiki Pucharów Dzwonowatych. W pierwszym z nich są to najpewniej fragmenty naczynia przypominającego puchar dzwonowaty (Tabl. II: 1), w drugim zaś misy o pogrubionej i płaskiej krawędzi wylewu (wylew pieczętkowaty), pod którym widoczna jest dookolna listwa plastyczna (Tabl. II: 2). W jednym miejscu, w którym dodatkowo pogrubiono wylew wykonano również dwa pionowe przekłucia.

3. Komponenty stylistyki „iwieńskiej”

Kwestia sporna dotycząca genezy kultury iwieńskiej, która została już wcześniej przywołana, nie ma większego wpływu na sam fakt udziału elementów stylistyki Pucharów Dzwonowatych w dekoracji ceramiki

⁷ Ściegi bruzdowe w strefie zasiedlonej przez społeczności o charakterze paraneolitycznym są powszechnie uznawane za typowy sposób zdobienia naczyń (Kempisty 1973, s. 19n; Wiślański 1979b, s. 327, 332; Józwiak 2003, s. 72n; Manasterski 2009, s. 62n; Manasterski - w druku), w części uzasadnionych przypadków odnosi się to także do dekoracji naczyń w kulturze amfor kulistych (por. Wiślański 1979a, s. 287; Szymt 1996, s. 34-35).

„iwieńskiej”. Naczynia ornamentowane są głównie w górnych partiach, co różni je od większości naczyń Pucharów Dzwonowatych, pokrytych zdobieniem (strefowo) w całości lub niemal w całości. W dekoracji dominuje technika rycia linii dookolnych, którym zazwyczaj towarzyszą zygzaki i krokwie (Czebreszuk 1996, s. 114n; Makarowicz 1998, s. 132-133), które współtworzą układy strefowe i strefowo-metopowe i/lub kończą od dołu cały układ. Ornament radelkowy z upływem czasu staje się coraz rzadszy (Czebreszuk 1996, s. 139), natomiast coraz częściej pojawiają się niewielkie guzy. Niekiedy występują samodzielnie, lecz najczęściej tworzą układy z innymi technikami dekoracji.

Powszechnie stosowane są również dookolne listwy plastyczne, umieszczone w górnych partiach naczyń (Czebreszuk 1996, s. 139; Makarowicz 1998, s. 133). Te ostatnie występują pojedynczo i samodzielnie. Różnorakie odciski stempli, dziurki pod krawędzią wylewu oraz ściegi bruzdowe pojawiające się w ostatniej fazie stylistyki iwieńskiej, uznawane są za wpływ ze strefy ugrupowań leśno-wschodnioeuropejskich - ze wskazaniem na grupę Linin (Makarowicz 1998, s. 139).

W przypadku omawianej ceramiki z udziałem komponentu Pucharów Dzwonowatych, pochodzącej z zasobów PMA w Warszawie, można wyróżnić podgrupę mającą analogie przede wszystkim w grupie południowo-wschodniej kultury iwieńskiej. Jest tu widoczny udział cech charakterystycznych dla przetworzonej na sposób „iwieński” stylistyki „pucharowej”. W części przypadków dodatkowo występują guzki (Tabl. I, XIII), które są niespotykane w „pucharowych” pierwowzorach, natomiast stają się one typowe w ceramice „iwieńskiej”, głównie od jej fazy klasycznej, tj. PDZ2/KI II⁸ (por. Sarnowska 1969, s. 55-57, ryc. 10; Czebreszuk 1996, s. 114n; 2001, s. 119; Makarowicz 1998, s. 131, tabl. 40n).

Innym wątkiem, który można łączyć ze stylistyką „późnoiwieńską” (PDZ3/KI III/HT 2) jest układ strefowy i quasimetopowy z poziomymi liniami rytymi i „jodełkową” lub nakłuwaną metopą (Tabl. IV, IX) (Makarowicz 1998, tabl. 57: 2; 68: 2; Januszek, Manasterski 2012, tabl. I; Manasterski 2012, s. 162, ryc. 5: 1-2). Zazwyczaj towarzyszą im różnego rodzaju nakłucia, stemple oraz głębokie dołki pod wylewem, które w przypadku ceramiki „iwieńskiej” traktowane są jako element „wschodni”, wywodzący się z grupy

⁸ Ze względu na odniesienia do publikacji A. Koško, J. Czebreszuka i P. Makarowicza, przyjęto stosowane przez wymienionych badaczy oznaczenia jednostek i zjawisk kulturowych: PDZ (1-3) – Puchary Dzwonowate (fazy 1-3), KI (I-III) – kultura iwieńska (fazy I-III), HT 1, HT2 – pierwszy i drugi techno-stylistyczny horyzont trzciniecki.

Linin (Makarowicz 1998, s. 139). Jedno z przywołanych naczyń ma dodatkowo pogrubioną i spłaszczoną krawędź wylewu, na której widoczne są lezkowate nakłucia (Tabl. IX). Z jednej strony taki sposób ukształtowania oraz zdobienia powszechnie występuje w naczyniach Pucharów Dzwonowatych, z drugiej zaś idea stemplowanej dekoracji krawędzi istniała, najpewniej całkowicie niezależnie, w całym kręgu leśno-wschodnioeuropejskim i jest reprezentowana również w grupie Linin. Trudno zatem stwierdzić, czy w takim zdobieniu wylewów mamy do czynienia z tradycją „wschodnią”, czy z „zachodnią”. Najpewniej, ze względu na widoczne podobieństwa, doszło do swoistej akceptacji kulturowo obcych sobie, lecz jakże zbliżonych zabiegów.

Kolejne podobieństwo do ceramiki zarówno charakterystycznej w północnej prowincji Pucharów Dzwonowatych, jak też w kulturze iwieńskiej (a w dużym stopniu także trzcinieckiej) widoczne jest w zakresie morfologicznym. Chodzi o duże, esowate naczynia w typie *Riesenbecher* „b”, wywodzące się z północno-zachodniej Europy. Janusz Czebreszuk wiąże je z tradycjami północnoeuropejskiej prowincji Pucharów Dzwonowatych i utożsamia, podobnie jak typ „d”, z rozprzestrzenianiem się idei „trzcinieckiego” pakietu kulturowego w niżowej części Europy (Czebreszuk 1997, ryc. 8; 2001, s. 150n, ryc. 44-45).

4. Technologia wytwarzania opisanych naczyń

Chociaż niniejszy artykuł poświęcony został przede wszystkim rozważaniom dotyczącym udziału komponentów stylistycznych w prezentowanych naczyniach, to należy także zwrócić uwagę na identyfikację technologiczną. Obserwacje poczynione w zakresie zastosowanej masy ceramicznej wskazują na podobieństwa do technologii rozpowszechnionej w wytwórczości „trzcinieckiej” na Mazowszu. Cechuje ją użycie grubego tłucznia, którego ziarna wystają nad wygładzoną (niekiedy wybłyszczoną) powierzchnię naczyń. Także stosunkowo powszechnym zjawiskiem jest plackowate złuszczenie się cienkiej warstewki określanej w literaturze angobką. W części przedstawianych przypadków, odmiennie niż było to w kulturze trzcinieckiej, mamy do czynienia z dużymi pojemnikami o stosunkowo cienkich ściankach. Jest to typowe dla ceramiki „niemeńskiej” podobnie, jak powszechne stosowanie drobnych i średnich frakcji tłucznia kamiennego jako domieszki schudzającej masę ceramiczną. Generalnie można zatem uznać, że technologia zastosowana do wytwarzania omawianych naczyń z jednej strony łącząc w sobie cechy wytwórczości „niemeńskiej” i „trzcinieckiej”, potwierdza obserwacje w zakresie części dostrzeżonych udziałów komponentów stylistycznych,

z drugiej zaś wskazuje na brak powiązań z technologią charakterystyczną dla Pucharów Dzwonowatych. Spostrzeżenia te zdają się potwierdzać sugestię o akceptacji jedynie niektórych cech, związanych z naczyniami wspomnianej jednostki taksonomicznej i łączenie ich z lokalną tradycją, co w przypadku koncepcji rozprzestrzeniania się pakietu kulturowego jest zjawiskiem jak najbardziej właściwym.

Według S. Schennan pakiet kulturowy to *zestaw określający status*, czyli zbiór cech „osobistych” przedmiotów osób, które w danej społeczności cieszyły się wysokim statusem, a przedmioty te służyły do zademonstrowania prestiżu ich właścicieli. Pakiet kulturowy nie posiadając ograniczeń ścisłych relacji między artefaktami oraz czasem i przestrzenią uwypukla cechy świadczące o znacznym dynamizmie udziału poszczególnych osobników lub ich grup w obiegach informacji kulturowych (za Renfrew 2001, s. 122n). Janusz Czebreszuk, zgadzając się z podstawowymi założeniami pakietu kulturowego zaproponował jego uściślenie (Czebreszuk 2001, s. 44-47). Według tego badacza określenie zjawiska pakietem kulturowym, nie przesądza o jego charakterze kulturowym, co nie zmienia faktu, że jest on związany z konkretną treścią kulturową. Zestaw pakietowy, zarówno przedmiotowy, jak też ideowy, jest na tyle atrakcyjną wartością kulturową, że rozprzestrzenia się na znaczne obszary, lecz z zachowaniem zasady szarzenia się wśród społeczności, które już wcześniej były ze sobą w jakiś sposób powiązane. Jest zatem zjawiskiem dynamicznym i zmiennym z zachowaniem podobieństwa. Nigdzie zestaw wyjściowy lub/i klasyczny nie jest całkowicie powielany, a w trakcie przemieszczeń czaso-przestrzennych pojawiają się nowe, lokalne elementy towarzyszące, zastępujące część dotychczasowych. Konkludując, przywołany badacz stwierdza, że pakiet kulturowy, sam zmieniając się w czasie i przestrzeni, ma wpływ na przemiany jedynie w wąskim zakresie kulturowym związanym, np. z konkretnym zwyczajem, grupą ludzi czy „instytucją”, najczęściej pozostawiając inne aspekty kultury bez zasadniczych zmian.

WNIOSKI

Zaprezentowana ceramika (choć najbardziej charakterystyczna) jest zaledwie częścią mazowieckich materiałów o cechach stylistyki genetycznie wywodzącej się z kręgu Pucharów Dzwonowatych. Na naczyniach, poza tak typowymi układami strefowymi i quasistrefowo-metopowymi, wykonywanymi, podobnie jak w przypadku oryginałów - techniką rycia i stemplową, można także dostrzec naśladownictwa dekoracji radelkowej. Jednak w tym przypadku zastąpił ją najpewniej ścieg bruzdowy, wykonany narzędziem

o stosunkowo wąskim żądle. Pojawiające się niekiedy wątki wykonane grzebykiem są w przypadku prezentowanych naczyń trudne do jednoznacznej identyfikacji, ponieważ taka technika zdobienia była stosowana także w strefie leśno-wschodnioeuropejskiej. Za ich pucharową genezą może przemawiać charakterystyczny (strefowy) układ zdobniczy.

Opisane ornamenty nie występują jednak samodzielnie. Zazwyczaj łączą się one z miejscową („linińską”) dekoracją, która wywodzi się z tradycji kultur paraneolitycznych (leśno-wschodnioeuropejskich). Odnosi się to przede wszystkim do naczyń, które posiadają głębokie dolki pod wylewami, karbowane krawędzie oraz stemplowane wnętrza. Nie chodzi tu tylko o umiejscowienie dekoracji, lecz o sposób jej wykonania, bowiem w ceramice Pucharów Dzwonowatych zdarzały się naczynia zdobione we wnętrzach oraz na krawędziach wylewów, jak również dziurkami podkrawędnymi. Natomiast na pojemnikach „linińskich” widoczne są odciski dużych stempli, niekiedy o podwójnym żądle, które były głęboko wciskane w mokrą masę ceramiczną. W grupie motywów kolistych zazwyczaj uzyskiwano efekt niemal dziurki, a po zewnętrznej stronie powstawał mały, foremny guzek. Co ciekawe, takie guzki były efektem nie tylko wypchnięcia nadmiaru masy ceramicznej, lecz najpewniej jej formowania. W większości przypadków można stwierdzić, że były one wykonywane dopiero po ryciu dookolnych linii. Być może był to element dekoracji, który kończył cały proces zdobienia.

Do wyjaśnienia pozostaje kwestia proveniencji stylistyki Pucharów Dzwonowatych nad środkową Wisłą, skąd pochodzą omawiane źródła. Bez wątpienia należy dopatrywać się oddziaływań z pobliskich Kujaw, lecz najpewniej dopiero na etapie późnej fazy kultury iwieńskiej (odpowiednik HT 1 i 2 wg P. Makarowicza). Jednak część prezentowanej ceramiki, wykazującej nawiązania do klasycznej stylistyki Pucharów Dzwonowatych (np. Tabl. II, III, V, VII: 1, XII: 1, a z pewnymi zastrzeżeniami także Tabl. VIII, XIV, XV: 2), nie ma swoich odpowiedników w kulturze iwieńskiej. Być może wyjaśnieniem zagadnienia inicjacji procesu przekazywania idei związanych z dekoracją charakterystyczną dla Pucharów Dzwonowatych, są dwa niezdobione naczynia. Jedno pochodzi ze stanowiska V w Lininie i najpewniej jest pucharem lub kubkiem (Tabl. II: 1), drugie to misa z Drewnicy, gm. Ząbki (Tabl. II: 2). W obydwu przypadkach podobne formy są powszechnie spotykane w kręgu Pucharów Dzwonowatych. Najbliżej Mazowsza można je znaleźć zarówno na Kujawach - tu jednak bez pucharów (por. Makarowicz 1998, tabl.: 15. 4; 50.1), jak też w Małopolsce (Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 39n, ryc. 1, tabl. II n). W przypadku mis nie stwierdzono ani jednego okazu, który łączyłby

w sobie zarówno poszerzenie i proste ścięcie krawędzi wylewu z dookólną listwą plastyczną i parą pionowych przekłuć. Nieco bardziej odległe terytorialnie, lecz bliższe morfologicznie i stylistycznie analogie można znaleźć na terenie środkowych Niemiec (Hille 2012, tabl. 1n). Jednak także i tu brak mis łączących w sobie wszystkie wymienione cechy. Przywołane ugrupowania zaliczane są do najdalej na wschód wysuniętych zespołów prowincji północnej (w przypadku Kujaw) i wschodniej (środkowe Niemcy i Małopolska) (Czebreszuk 2001, s. 138-139, ryc. 35; Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 95).

Przedstawione podobieństwa w zakresie stylistycznym wskazują na to, że w centrum Mazowsza, gdzie w późnym neolicie wykształciła się społeczność o charakterze synkretycznym (grupa Linin), doszło na przelomie neolitu i wczesnej epoki brązu do silnych oddziaływań kulturowych związanych z Pucharami Dzwonowatymi. Na podstawie dotychczas odkrywanych i publikowanych źródeł (głównie ceramicznych) nie można jednoznacznie stwierdzić, czy mamy do czynienia z przejściem całego pakietu kulturowego⁹, czy jedynie jego niektórych elementów – przede wszystkim w zakresie stylistyki i, w mniejszym stopniu, morfologii naczyń.

Istotnym utrudnieniem w tym wypadku jest „liniński” obrządek pogrzebowy, nieuchwytny metodami archeologicznymi; bowiem to właśnie z takim ceremoniałem związany jest „pakiet pucharowy”. W tym miejscu należy jednak zwrócić uwagę na wyraźne podobieństwo znalezisk mazowieckich do „iwieńskich” (szczególnie z grupy południowo-wschodniej), które poza podobieństwami natury formalnej związane są zazwyczaj z kontekstem osadowym, przy braku jednoznacznych obiektów o charakterze funeralnym. Zapewne w niektórych przypadkach należałoby raczej stwierdzić nie tyle kontekst osadniczy, ile brak kontekstu grobowego. Być może ułamki naczyń i towarzyszące im artefakty krzemienne odkrywane na piaszkowych (najczęściej wydmych) stanowiskach mazowieckich, zlokalizowanych w pobliżu cieków, należy wiązać z materialnymi pozostałościami czynności obrzędowych. Istotne wydają się być w tym przypadku informacje o drobnych szczątkach kostnych, które niekiedy odkrywano w towarzystwie wspomnianych zabytków i interpretowano bądź jako związane z omawianymi źródłami, bądź jako ślady po znacznie późniejszych pochówkach ciałopalnych. Najczęściej pierwsza z wymienionych interpretacji była związana z czasami odkrycia, czyli z dwudziestowieciem międzywojennym, druga zaś z okresem drugiej połowy XX w. Całe zagadnienie staje się na powrót istotne, zwłaszcza w kontekście

⁹ Pakiet kulturowy w rozumieniu S. Shennan (za Renfrew 2001, s. 122n) oraz J. Czebreszuka (Czebreszuk 2001, s. 44-47).

informacji dotyczących ciałopalnego obrządku pogrzebowego, spotykane go w Pucharach Dzwonowatych na terenie Niemiec (Hille 2012, s. 81-82) oraz niedawnych odkryć obiektów o charakterze obrzędowym z Mazowsza (Januszek, Manasterski 2012) i Podlasia (Wawrusiewicz 2013, s. 8-10) oraz funeralnym z Podlasia (Manasterski 2014). W przypadku Niemiec Środkowych autor wymienia i opisuje poza grobami szkieletowymi, także pochówki ciałopalne, które charakteryzowały się stosunkowo niewielkim udziałem silnie rozdrobnionych i przemieszanych ciałopalnych kości ludzkich i zwierzęcych, występujących w towarzystwie kawalków naczyń.

Jednak ze względu na mazowieckie znaleziska, a przede wszystkim omawiane źródła ceramiczne istotniejsze są odkrycia z dorzecza Wisły, Bugu i Narwi. Na pierwszy plan wysuwa się obiekt obrzędowy ze Skrzyszewa, gm. Wieliszew (Januszek, Manasterski 2012), a więc niemal z centrum obszaru skąd pochodzą prezentowane źródła. Nie stwierdzono w nim jednak żadnych kości, a jedynie drobne węgielki drzewne z paleniska, które jak można sądzić, zostały celowo włożone do obiektu. Nie można zatem wykluczyć, że w zniszczonej, górnej części wypełniska nie znajdowały się np. spalone szczątki kostne. Kolejne dwa obiekty pochodzą z okolic Supraśla, gm. loco, ze stanowisk położonych na krawędzi terasy zalewowej i na piaszczystej wyspie pradoliny rzeki Supraśl. Pierwszy z nich przypomina swoim charakterem odkrycie ze Skrzyszewa (Wawrusiewicz 2013), drugi nawiązuje zarówno do grobów ciałopalnych z grupy środkowoniemieckiej, jak też do obydwu wcześniej wspomnianych (Manasterski 2014).

Kolejnym zjawiskiem kulturowym wiążącym się najpewniej ze sferą obrzędowości społeczności wczesnej epoki brązu, zasiedlającej obszar Niżu Środkowoeuropejskiego w centralnej Polsce są odosobnione, pojedyncze naczynia w typie *Riesenebecher* (głównie podtyp d), wkopane do góry dnem w piasek „całcowy”, które wg. Janusza Czebreszuka mogą stanowić *klucz do odkrycia znaczenia kulturowego pakietu trzcinickiego* (Czebreszuk 1998, s. 428).

Naczynie ze zdobieniem quasistrefowo-metopowym, podobne do opisywanych w prezentowanym artykule, zostało odkryte na stanowisku I w miejscowości Pass, gm. Błonie na krawędzi terasy zalewowej rzeki Utraty (Manasterski 2005). Także ono zostało wkopane w piasek do góry dnem i nie posiadało żadnego kontekstu osadniczego. Istotną różnicą było to, że będąc tzw. garnkiem trzcinickim z szyją zdobioną żłobkami „rozciętymi” w dwóch naprzemianległych miejscach pionowym motywem „jodelki”, a nie listwą plastyczną, bardziej przypominało *Riesenebecher* (b). Warty podkreślenia jest fakt wystąpienia w jego wnętrzu kilku artefaktów krzemiennych, co ściśle łączy te wytwory z konkretnym naczyniem i wskazuje na ich wzajemne relacje.

Na obszarze wschodniego Mazowsza, między środkowym biegiem Wisły a wspomnianym Supraślem jest szereg stanowisk, z których pochodzą materiały znajdujące się w zbiorach PMA w Warszawie i opisane w niniejszym artykule; poczynając od Łajsk i Zielonki, przez np. Maciolki (obecnie część Kobyłki), czy Ślubów, gm. Wyszaków. Dalej, na pograniczu Mazowsza i Podlasia podobna ceramika została odkryta także na stanowisku 1 w Grądach Woniecko, gm. Rutki, woj. podlaskie¹⁰.

Innym regionem, sąsiadującym z Mazowszem od północy, który jest związany ze stylistyką Pucharów Dzwonowatych jest Pojezierze Mazurskie (Manasterski 2009). Co ciekawe, wspomniane zabytki występują w kontekście miejsc obrzędowych. Biorąc pod uwagę - z jednej strony zidentyfikowany dotychczas zasięg północno-wschodniej i wschodniej prowincji Pucharów Dzwonowatych, których rubieżą były Kujawy i Wyżyna Małopolska, a z drugiej odległe - mazurskie i podlaskie stanowiska z ceramiką „pucharową”, nie powinna dziwić środkomazowiecka („linińska”) koncentracja materiałów, które można łączyć z szeroko rozumianą stylistyką Pucharów Dzwonowatych. Tak daleki zasięg na wschód i północny-wschód stanowisk z artefaktami o cechach Pucharów Dzwonowatych zdaje się wskazywać prawdopodobne kierunki rozprzestrzeniania nowych idei. Wyraźne odstępstwa od reguły kulturowego pakietu Pucharów Dzwonowatych w tej części Europy stają się zrozumiałe i wytłumaczalne za pomocą propozycji Janusza Czebreszuka odnoszącej się do rozprzestrzeniania wczesnobrązowego pakietu *Riesenebecher-Trzciniec*. Przywołany badacz stwierdził, że pakiet ten był: *[...] zjawiskiem wąsko zakresowanym na skali kultury; zmiany, jakie ze sobą przyniósł obejmowały tylko pewne jej segmenty [...], był więc jednym rytmem, jedną instytucją czy jednym typem rytuału, który przemieszczając się od wspólnoty do wspólnoty, z regionu do regionu, ewoluował, wzbogacając się o jedne elementy, tracił inne [...], był ostatnią formą ponadlokalnej struktury wymiany informacji o neolitycznych korzeniach w niżowej strefie Europy Środkowej [...]. Nie jest to jednak proces przemieszczania się w tym kierunku stale takiego samego zespołu cech. Pakiet trzciniecki wraz z przemieszczaniem się z regionu do regionu zmienia się, czerpiąc z tradycji lokalnych [...]* (Czebreszuk 1998, s. 427-428).

Według naszej współczesnej wiedzy dotyczącej rozprzestrzeniania się cech Pucharów Dzwonowatych w kierunku wschodnim i północno-wschodnim można przyjąć, że proces przemian prowadzący do wykształcenia się kultury trzcinieckiej na Mazowszu został zapoczątkowany w grupie Linin poprzez oddziaływania (przyjęcie niektórych cech pakietu kulturowego) ze środowiska

¹⁰ Materiał ze stanowiska 1 w Grądach Woniecko, gm. Rutki, dotychczas nie publikowany, znajduje się w zbiorach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku pod nr kat. 4281 i 4289.

kujawskiego i zapewne – w mniejszym stopniu – środkowoniemieckich i małopolskich Pucharów Dzwonowatych. Jednak ze względu na odkrycia poczynione w ostatnim czasie na Podlasiu, zwłaszcza zespołu funeralnego Pucharów Dzwonowatych ze stanowiska 3 w Supraślu, należy wziąć pod uwagę także wschodni kierunek oddziaływania idei „pucharowej” na społeczności mazowieckie. Bezpośrednią wskazówką świadczącą o takim kierunku może być zbliżona kompozycja dekoracyjna na naczyniu z Linina, stan. III (Tabl. VIII) i „pucharowej” ceramiki ze stanowiska 3 w Supraślu (Manasterski 2014). Chodzi tu zarówno o ornamentykę wiszących i wchodzących w siebie kątów w układzie dookolnym, która spoglądając z góry naczynia daje obraz gwiazdy, jak również zdobienie wnętrza naczyń pod wylewem.

Mechanizm zachodzących przemian wydaje się być analogiczny do zaproponowanego przez J. Czebreszuka dla rozprzestrzeniania się idei „Trzcinią” i, jak można sądzić, obydwie zjawiska są ze sobą ściśle powiązane, tworząc najpewniej dwa etapy tego samego procesu środkowoeuropejskiej niżowej transformacji społeczności późnoneolitycznych w ugrupowania wczesnej epoki brązu.

Z perspektywy formowania się mazowieckich ugrupowań wczesnobrązowych interesujące jest również zagadnienie braku widocznych oddziaływań ze strony kultury protomierzanowickiej, której materiały występowały w wielu przypadkach w pobliżu stanowisk z ceramiką „linińską” omawianą w niniejszym artykule¹¹. Inaczej sytuacja przedstawia się na Mazurach, gdzie w ceramice widoczne jest wzajemne przenikanie cech paraneolitycznych i epineolitycznych z „pucharowymi” (głównie z perspektywy stylistyki iwieńskiej) oraz mierzanowickimi, co w konsekwencji doprowadza do wykształcenia się lokalnej wersji ceramiki „trzcinięckiej” (Manasterski 2009, s. 62-81, 126-130).

BIBLIOGRAFIA

- BUDZISZEWSKI, J., WŁODARCZAK, P., 2010. *Kultura pucharów dzwonowatych na Wyzynie Małopolskiej*. Kraków.
- BUKOWSKA-GEDIGOWA, J., 1965. Cmentarzysko kultury pucharów dzwonowatych w Pietrowicach Wielkich, pow. Racibórz. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. *Archeologia*. 3, 41-65.

¹¹ Materiały o cechach protomierzanowickich pochodzą między innymi z zasobów PMA w Warszawie i znane są autorowi z kwerendy magazynowej, a także z badanego wykopaliskowo stanowiska w Polesiu, gm. Łyszkowice (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2012).

- CASE, H., 2004. Beakers and the Beaker Culture. In: J. CZEBRESZUK, ed. *Similar but different Bell Beakers in Europe*. Poznań, 11-34.
- CZEBRESZUK, J., 1996. *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.
- CZEBRESZUK, J., 1998. „Trzciniac” – koniec pewnej tradycji. In: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. „Trzciniac” – system kulturowy, czy interkulturowy proces? Poznań, 411-429.
- CZEBRESZUK, J., 2001. *Schylek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*. Alternatywny model kultury. Poznań.
- GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzciniackiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, 7-189.
- GURINA, N., N., 1996a. Gława 1. Vostočnaâ Pribaltika. In: B. A. RYBAKOV and other, eds., *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 135–162.
- GURINA, N., N., 1996b. Valdajskaa kul'tura. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 188–193.
- GURINA, N., N., 1996c. Stojanki s âmočno-grebenčatoj keramikoj v lasostepi. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 205–209.
- GURINA, N., N., KRAJNOV, D., A., 1996. L'âlovskaa kul'tura. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 173–182.
- GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ, A., 2012. Materiały kultury mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Polesiu, woj. Łódzkie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 95-113.
- HARRISON, R., J., 1977. *The Bell-Beaker Culture of Spain and Portugal*. American School of Prehistoric Research, 35. Cambridge (Massachusetts).
- HILLE, A., 2012. *Die Glockenbecherkultur in Mittelddeutschland*. In: S. ROOS, D. HÖHNE, eds. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte*, 66. Halle an der Saale.
- JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2012. Obiekt obrzędowy – depozyt przedmiotów symboliczno-użytkowych społeczności z wczesnej epoki brązu w Skrzyszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 115-145.
- JÓZWIAK, B., 2003. *Spoleczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.

- KEMPISTY, E., 1970. The Complex of Comb- and Pit-marked Pottery Cultures. In: T. WIŚLAŃSKI, ed. *The Neolithic in Poland*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 232-295.
- KEMPISTY, E., 1972. Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dolkowej z terenu Mazowsza i Podlasia. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVII, 4, 441-483.
- KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki grzebykowo-dolkowej na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 1, 3-75.
- KOŚKO, A., 1979. *Rozwój kulturony społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Poznań.
- KRAJNOV, D., A., 1996. Verhniebolżskaâ kul'tura. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologîâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskwa, 166-173.
- KRUŹEVSKAÂ, L., Â., 1996. Balahninskaâ kul'tura. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologîâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskwa, 184-188.
- LEMERCIER, O., 2006. Le Campaniforme et l'Europe à la fin du Néolithique. In: *Actes du colloque international: La Préhistoire de l'Europe occidentale: un bilan des connaissances à l'aube du 3e millénaire*. Tulon, 1-17 (dostęp on-line).
- MAKAROWICZ, P., 1998. *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000-1600 BC)*. Poznań.
- MANASTERSKI, D., 2005. *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku I w miejscowości Pass, gm. Błonie, woj. mazowieckie (nr AZP 57-62/43) w okresie 29.03. – 07.04.2005*. Warszawa (maszynopis w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie).
- MANASTERSKI, D., 2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Zabie-Szestno*. Warszawa.
- MANASTERSKI, D., 2012. Typ Juodkrantė – iwieński i trzciniecki komponent stylistyczny w ceramice z rzucewskiej osady w Suchaczu. *Światowit*, IX (L)/B (2011), 151-168.
- MANASTERSKI, D., 2014. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie od 04.08. do 20.08.2014 na stanowisku Supraśl 3 (nr AZP 36-88/10) znajdującym się na działce geod. nr 963/4 (obwód Supraśl)*. Warszawa (maszynopis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku).
- MANASTERSKI, D., (w druku). „Leśno-wschodnioeuropejski” komponent stylistyczny w ceramice kultury rzucewskiej na przykładzie osady w Suchaczu. *Światowit*.
- OŠIBKINA, S., V., 1996. Verhniednieprovskaâ kul'tura. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologîâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskwa, 198-202.

- RENFREW, C., 2001. *Archeologia i język*. Warszawa-Poznań.
- SARNOWSKA, W., 1969. *Kultura unietycka w Polsce*, I. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- SMIRNOV, A., S., 1996. Neolit lesnego Podesen'â. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 202–209.
- SZMYT, M., 1996. *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*. Poznań.
- TIMOFEEV, V., I., 1996. Pamiâtniki tipa Cedmar. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 162–166.
- WAWRUSIEWICZ, A., 2013. Supraśl 6 – stanowisko wielokulturowe w województwie podlaskim. Wstępne wyniki i perspektywy badań. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 9/2013, 5-22.
- WISLAŃSKI, T., 1979a. Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych. In: W. HENSEL, T. WIŚLAŃSKI, eds. *Prabistoria ziem polskich, II. Neolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 261–299.
- WISLAŃSKI, T., 1979b. Krąg ludów subneolitycznych w Polsce. In: W. HENSEL, T. WIŚLAŃSKI, eds. *Prabistoria ziem polskich, II. Neolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 319–336.
- VANDER LINDEN, M., 2004. Polythetic networks, coherent people: a new historical hypothesis for the Bell Beaker phenomenon. In: J. CZEBRESZUK, ed. *Similar but different. Bell Beakers in Europe*. Poznań, 35-62.
- ZIMINA, M., P., 1996. Mstinskaâ kul'tura. In: B. A. RYBAKOV and other, eds. *Arheologiâ, Neolit Severnoj Evroazii*. Moskva, 198–202.

Dariusz Manasterski
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: dmanasterski@uw.edu.pl

DARIUSZ MANASTERSKI

MAZOVIAN POTTERY FROM THE TURN
OF THE NEOLITHIC AND THE BRONZE AGE
IN THE COLLECTION OF THE STATE
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN WARSAW

Key words: pottery style, Linin group, Bell Beaker culture, Iwno culture, Trzcinniec culture, Early Bronze Age.

ABSTRACT

The Linin group pottery vessels were described by Elżbieta Kempisty at the beginning of the 1970s (1973, pp. 58-61), mostly on the basis of the sources in possession of the State Archaeological Museum (Państwowe Muzeum Archeologiczne - PMA) in Warsaw. Pottery from Linin, Czernsk municipality, Mazovian Voivodeship, was indicated as representative of the style and the site name was adopted as the name of the whole group. Museum research covering Neolithic and Early Bronze Age sources from Mazovia conducted by the author¹² brought interesting results. One of them was finding pottery decorated in the Bell Beaker culture style among the vessels classified as „Linin”-type by E. Kempisty. Those materials in most cases were either ignored by the scientist, or presented randomly as fragments of different vessels, usually dated to the Early Bronze Age (cf. Kempisty 1972). E. Kempisty initially indicated similarities to the Bell Beaker culture objects in the assemblage C from group II (Kempisty 1970, p. 290), however, later she withdrew her conclusions (Kempisty 1973, p. 59). Majority of the material discussed here comes from finds made before World War II. The objects, even though they were discovered on dunes and collected when a layer of soil was blown away by the wind, were found in clusters (called “nests” by the scientists) together with different types of pottery from the turn of the Neolithic and the Bronze Age as well as flint artifacts. For this reason, it cannot be simply assumed that the materials were blown by the wind from another place or mixed in some other way. The pottery discussed in this article has been selected in such a way as to best illustrate the cultural phenomenon and also perform approximate reconstruction of the vessels and ornaments. The

¹² I would like to express my gratitude to the director and employees of the State Archaeological Museum in Warsaw for granting me access to the sources.

remains were recovered at the following sites: Bednary, Nieborów municipality (Pl. I); Drewnica, Ząbki municipality (Pl. II. 2); Linin, Czersk municipality, site II (Pl. III), site III (Pls IV-VI, VII:2, VIII), site V (Pls II: 1, VII: 1); Łajski. Wieliszew municipality, site 7 (Pl. IX); Maciolki, Kobyłka municipality (Pl. X. 1-2); Ślubów, Wyszaków municipality (Pl. XI); Śniadków Górny, Sobienie-Jeziory municipality, site V (nest 1) (Pl. XII. 1-2); Świdry Wielkie, Otwock municipality, site 1 (Pl. XIII); Zielonka, Zielonka municipality, site 1 (Pls XIV-V).

The sources mainly show zone ornamentation (Pls III, V-VIII, X-XII, XIV-XV) or less frequently, zone –metopic (Pls. I, IV, IX, XIII) arrangement of decorative motifs. These are clusters of lines incised around the vessel, very often with several, or less frequently one, zigzag lines. This way of decoration is also found on vessels in the version formed with *furchenstich*. Another motif found in the decoration composition are stamps which, together with *furchenstich* and decoration of the inside of the vessels, could be associated with forest East-European groups, and in the case of central Mazovia with the Linin group. There is also another phenomenon in the style of Bell Beaker pottery in the form of unornamented vessels with clear technological and morphological features typical of ornamented ones. In two instances of the discussed fragments, the remains come from unornamented vessels showing morphological characteristics of Bell Beaker pottery (Pl. II). Similarities to the Iwno culture (mostly from the southeastern group) and the Trzciniec culture vessels is another issue which is related to the style of the Bell Beaker culture pottery. Such pottery, apart from Bell Beaker features, shows Inwo and Trzciniec traits: small lumps (Pls I, XIII) and vertical stamped motifs or punctured horizontal grooves (Pls IV, IX). There are also different types of punctures, stamps and deep hollows below the mouths of the vessels, which are treated as the eastern element of the Iwno culture, originating from the Linin group (Makarowicz 1998, p. 139). One the mentioned vessels has a thickened and flattened edge of its mouth with tear-shaped punctures in it (Pl. IX). On one hand, such form of shaping and decoration is common for the Bell Beaker culture pottery, on the other, the idea of stamped edge decoration existed, most probably independently, in the whole forest East-European group and is represented in the Linin group as well. Therefore, it is difficult to decide if this is the “eastern” or “western” tradition. Most likely, due to obvious similarities, outside influence was accepted.

Another morphological similarity to the pottery of the northern province of the Bell Beaker as well as the Iwno culture (and to a great extent,

the Trzciniec culture) is shown in large S-shaped vessels of the *Riesenebecher* „b” type. They emerged in northwestern Europe and are associated with traditions of the north-European province of the Bell Beaker culture and together with type “d” connected with the spread of the Trzciniec cultural package in the lowland Europe (Czebreszuk 1997, fig. 8; 2001, p. 150n, fig. 44-45).

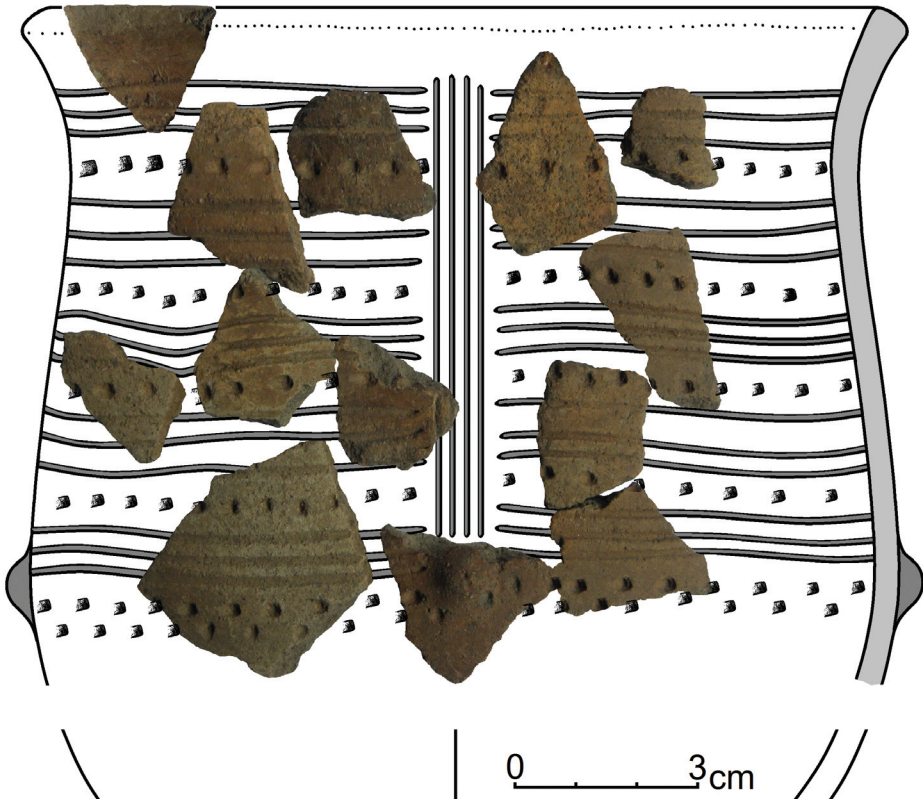
The pottery presented above is only a part of materials showing stylistic traits of the Bell Beaker culture. Apart from the typical zone and zonetopic ornamentation created with incised technique and stamping technique, imitation of decoration made with a knurl can also be observed. In this case, it was probably replaced with *furchenstich* applied with a tool which had a relatively narrow point. The motifs which were made with a comb, not very frequent ones, are difficult to identify with certainty in the case of the Linin vessels as the technique was also exploited in the forest East-European area. Their “beaker” origin can be indicated by characteristic (zone) ornamentation. However, the ornaments are not found alone, but usually with the local (“Linin”) decoration which emerged from Para-Neolithic cultural traditions (forest East-European). The provenance of the Bell Beaker culture style along the middle Vistula River, where the discussed sources come from, is yet to be explained. Certainly there was some influence from the nearby Cuyavia, but only later, during the late Iwno culture (equivalent to HT 1 and 2 according to P. Makarowicz). Nevertheless, some of the discussed pottery showing traits of the classical Bell Beaker style (e.g.: Pls II, III, V, VII: 1, XII: 1, and with some reservations also Pls VIII, XIV, XV: 2) has no equivalents in the Iwno culture. Perhaps the key to understanding the initial stages of the process of influence related to the decoration typical of the Bell Beaker culture are the two undecorated vessels (Pl. II). In both cases, analogical morphological forms are common within the range of the culture. The places closest to Mazovia where they can be found are Cuyavia – in this case without beakers (Makarowicz 1998, pls: 15. 4; 50.1) and Lesser Poland (Budziszewski, Włodarczak 2010, p. 39n, fig. 1, pl.: II n) as well as central Germany (Hille 2012, pl.: 1n).

The stylistic similarities indicate that in the central Mazovia, where in the decline of the Neolithic a syncretic society showing both the features of the Para-Neolithic and the central European Neolithic formed (the Linin group), there were strong cultural influences associated with the Bell Beaker culture. On the basis of the sources discovered and published so far it is impossible to state if it is a case of adopting the whole cultural package¹³,

¹³ Cultural package as understood by S. Shennan (ff. Renfrew 2001, p. 122).

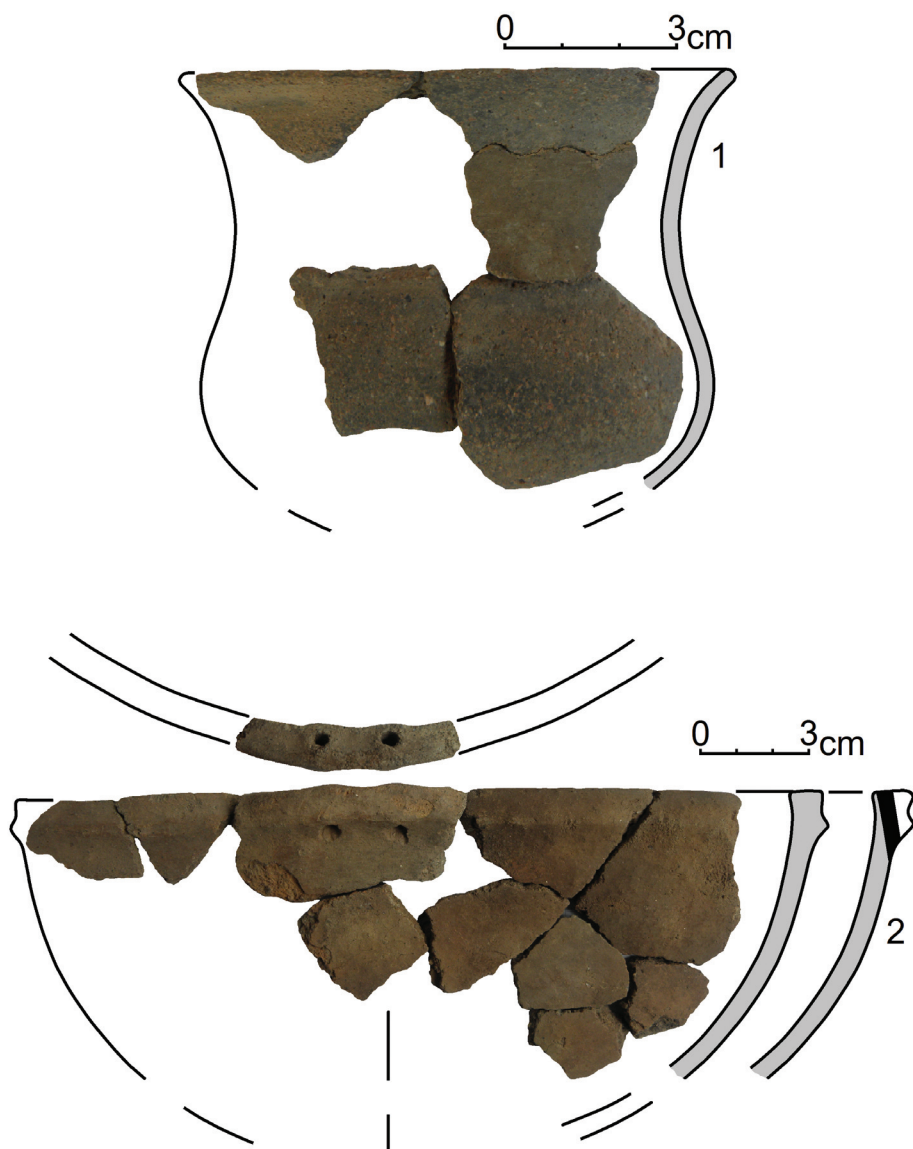
or only some of its elements (mostly the style) and to a lower extent the morphology of pottery vessels. The “Linin” funeral ritual, not captured with archaeological methods, poses difficulty in this case, as the „beaker” package is connected with such ceremony. The whole issue becomes essential again, especially in the context of cremation burials in the central German group (Hille 2012, p. 81-82) and recent discoveries of objects of ritual character in Mazovia (Januszek, Manasterski 2012) and Podlachia (Wawrusiewicz 2013, pp. 8-10; Manasterski 2014).

According to our contemporary knowledge concerning the spread of the features typical of the Bell Beaker culture towards the east and northeast it can be accepted that the process leading to the formation of the Trzciniec culture in Mazovia was initiated in the Linin group through the influence (adoption of some features of the cultural package) from Cuyavia and most probably – to a lower degree – central German and Lesser Poland Bell Beaker culture. This phenomenon is reflected in the pottery vessels presented in the article, and the transformation process seems to be analogical to the one suggested by Czebreszuk for the spread of the ideas related to „Trzciniec”. As it can be assumed, the two phenomena are closely related, most likely forming two stages of the same process of transformation of the Late Neolithic lowland people into the Early Bronze Age groups.

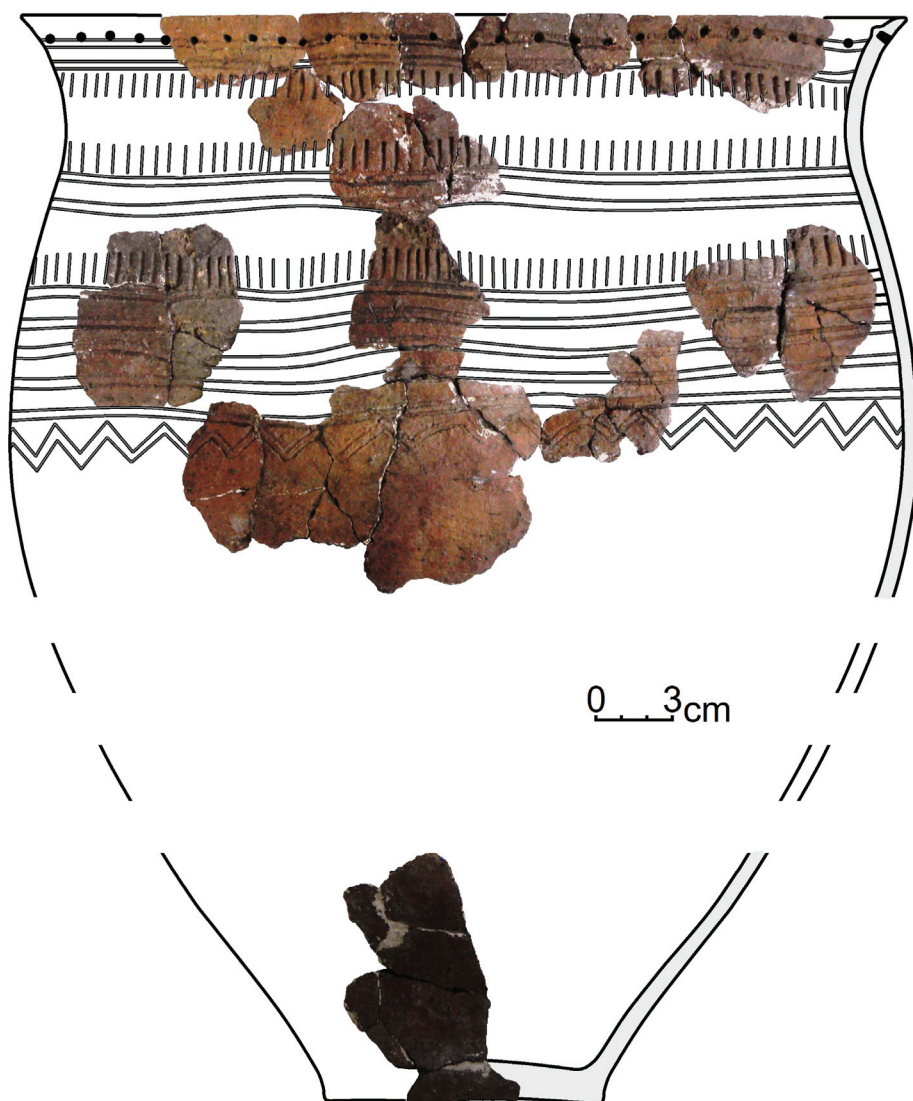
Tabl. I. Bednary, gm. Nieborów. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/2689); wyk. autor.

Pl. I. Bednary, Nieborów municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/2689); ill. by author.

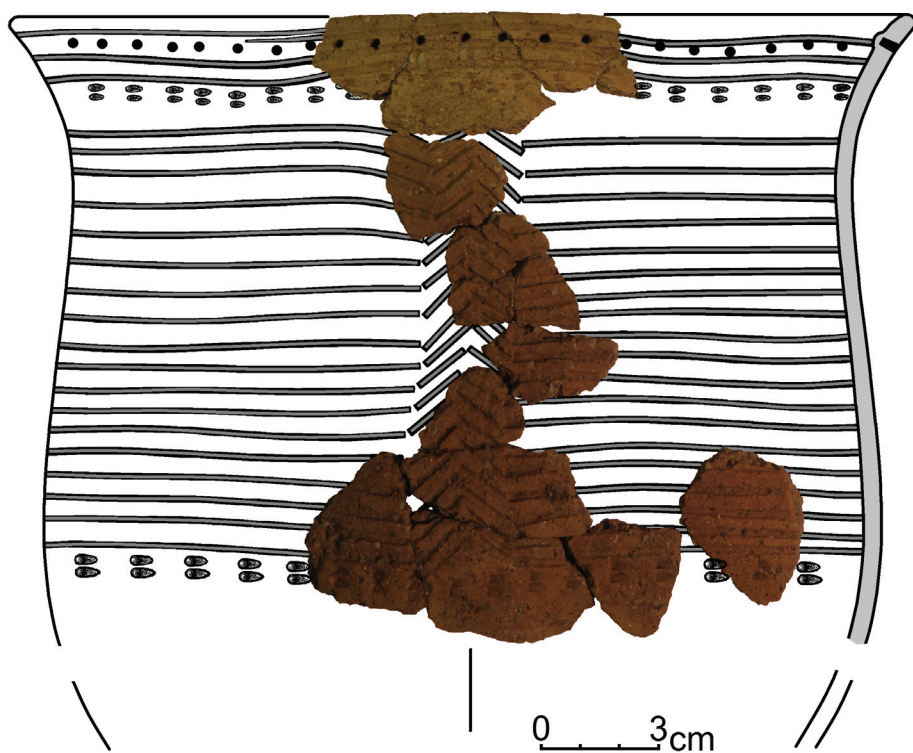
Tabl. II. Fragmenty naczyń z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych:
 1 – Linin V, gm. Czernik (zbiory PMA, nr inw. II/2548); 2 - Drewnica,
 gm. Ząbki (zbiory PMA, nr inw. II/2966); wyk. autor.

Pl. II. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features: 1 – Linin V, Czernik municipality (PMA collection, inv. no. II/2548); 2 - Drewnica, Ząbki municipality (PMA collection, inv. no II/2966); ill. by author.

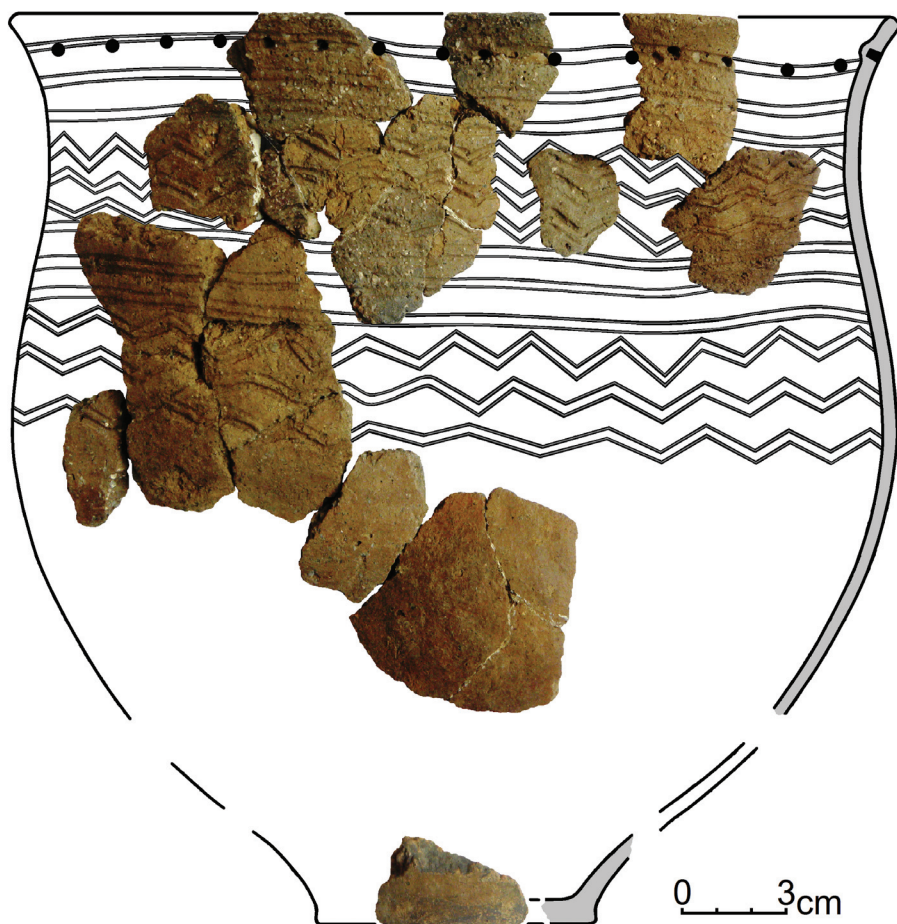
Tabl. III. Linin II, gm. Czersk. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/2541); wyk. autor.

Pl. III. Linin II, Czersk municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/2541); ill. by author.

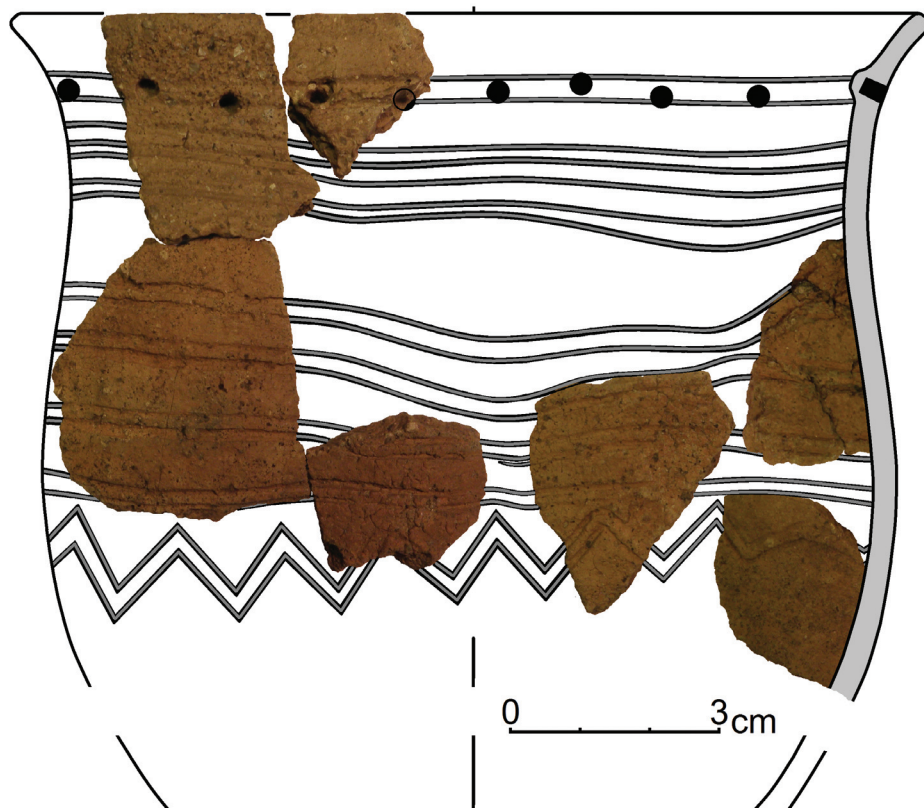
Tabl. IV. Linin III, gm. Czersk. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/2542); wyk. autor.

Pl. IV. Linin III, Czersk municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/2542); ill. by author.

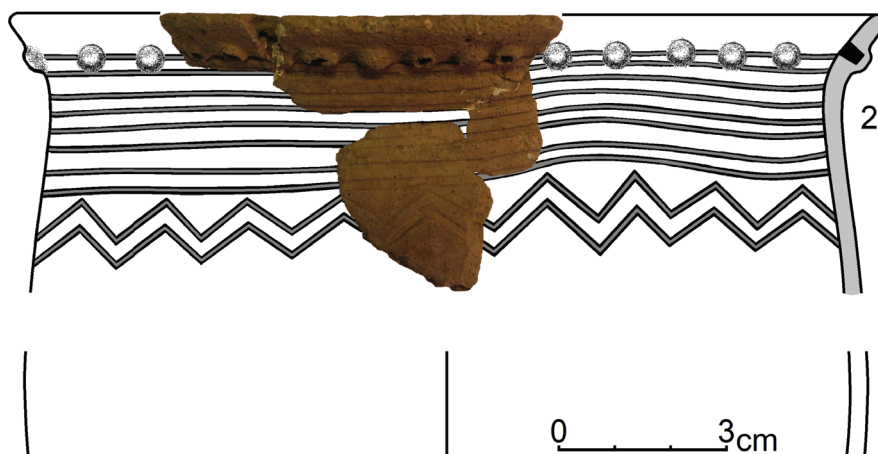
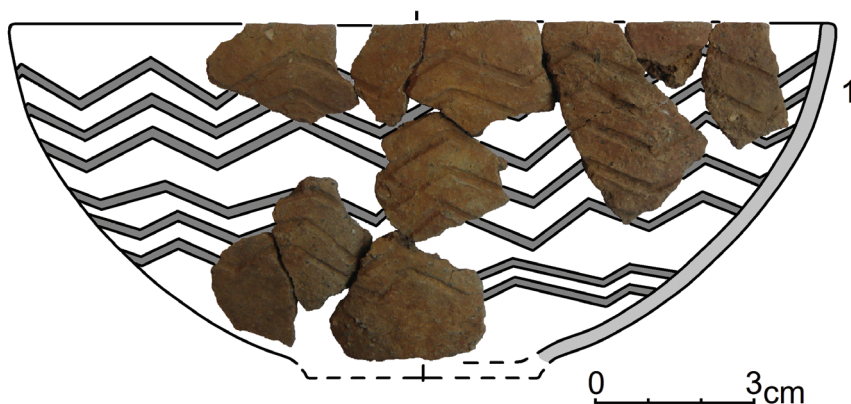
Tabl. V. Linin III, gm. Czernsk. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/2542); wyk. autor.

Pl. V. Linin III, Czernsk municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/2542); ill. by author.

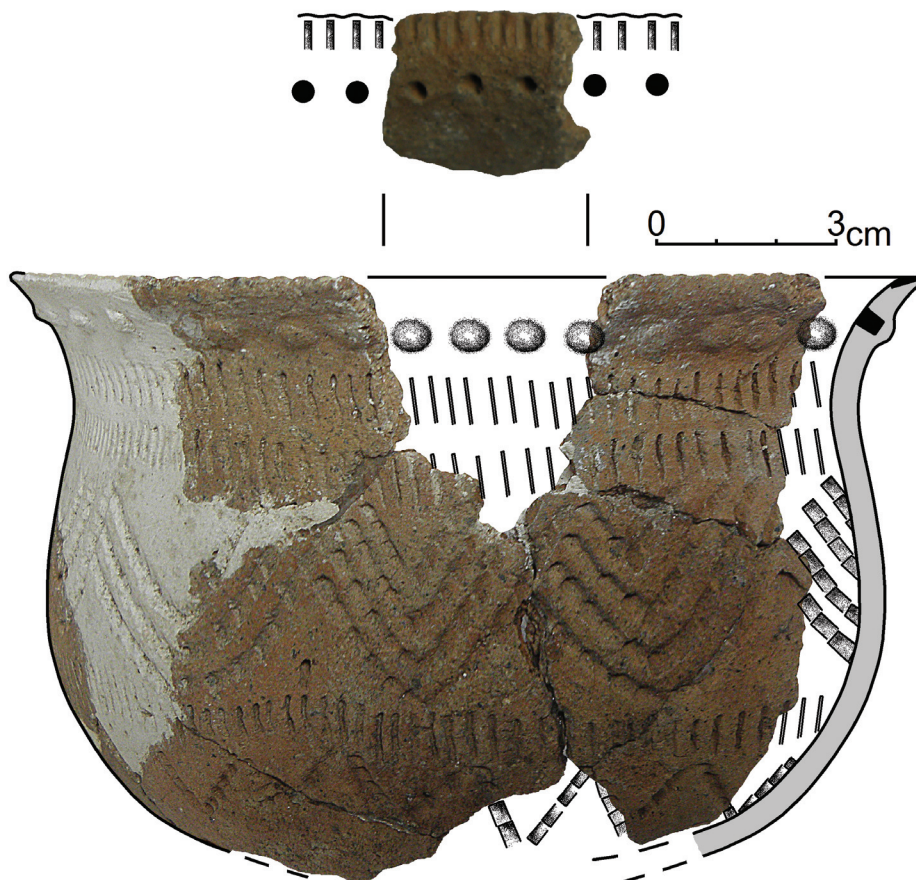
Tabl. VI. Linin III, gm. Czernsk. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/2542); wyk. autor.

Pl. VI. Linin III, Czernsk municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/2542); ill. by author.

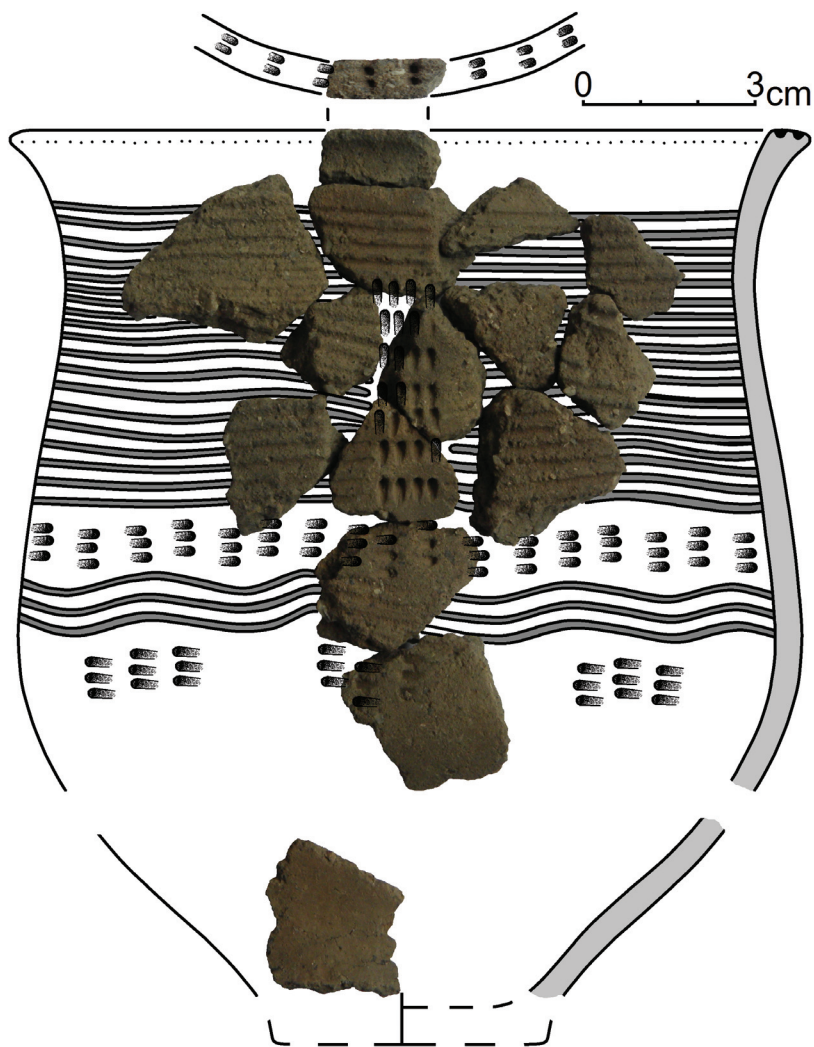
Tabl. VII. Fragmenty naczyń z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych:
 1 – Linin V, gm. Czersk (zbiory PMA, nr inw. II/2548) ; 2 – Linin III,
 gm. Czerski (zbiory PMA, nr inw. II/2542); wyk. autor.

Pl. VII. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features: 1 – Linin V,
 Czersk municipality (PMA collection, inv. no. II/2548) ; 2 – Linin III, Czersk municipality
 (PMA collection, inv. no. II/2542); ill. by author.

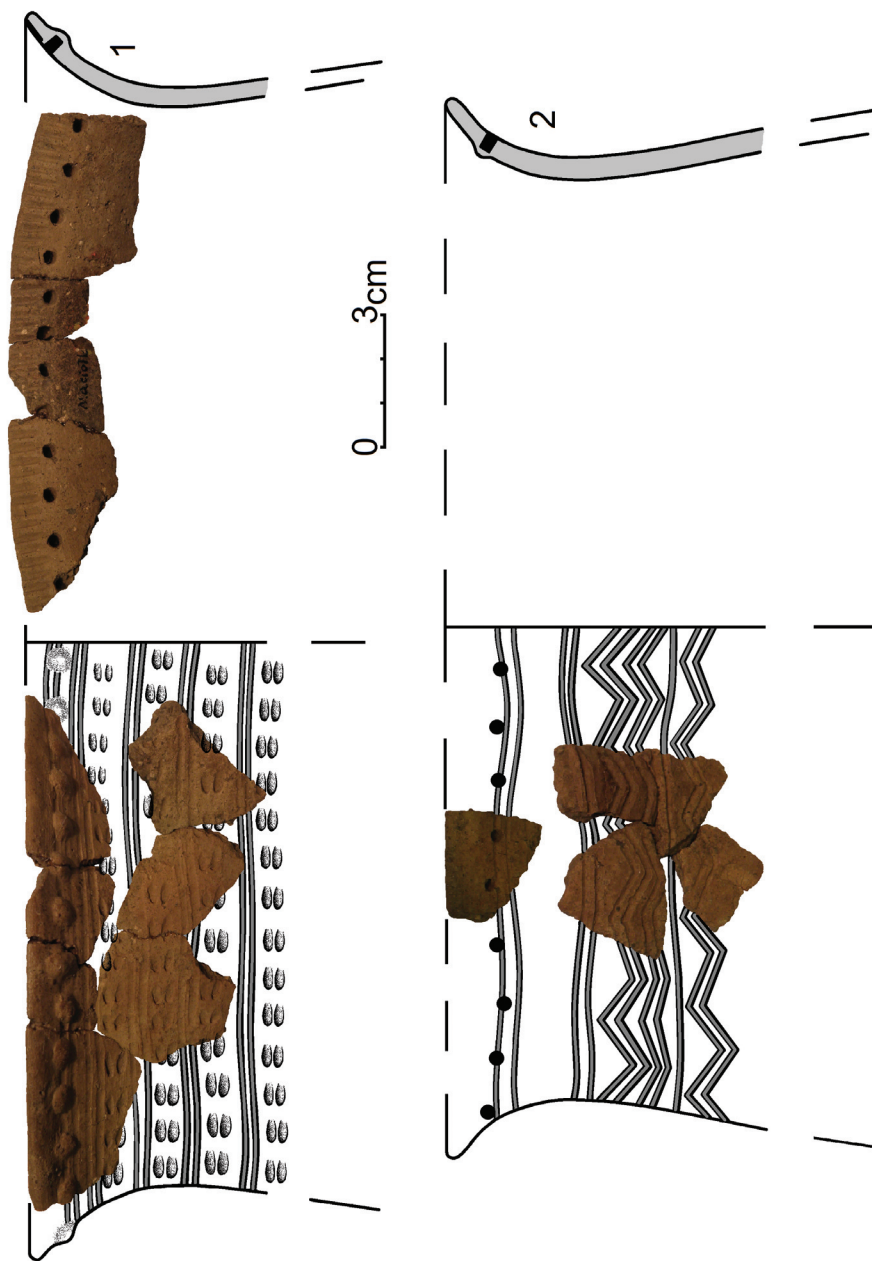
Tabl. VIII. Linin III, gm. Czernik. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/2542); wyk. autor.

Pl. VIII. Linin III, Czernik municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/2542); ill. by author.

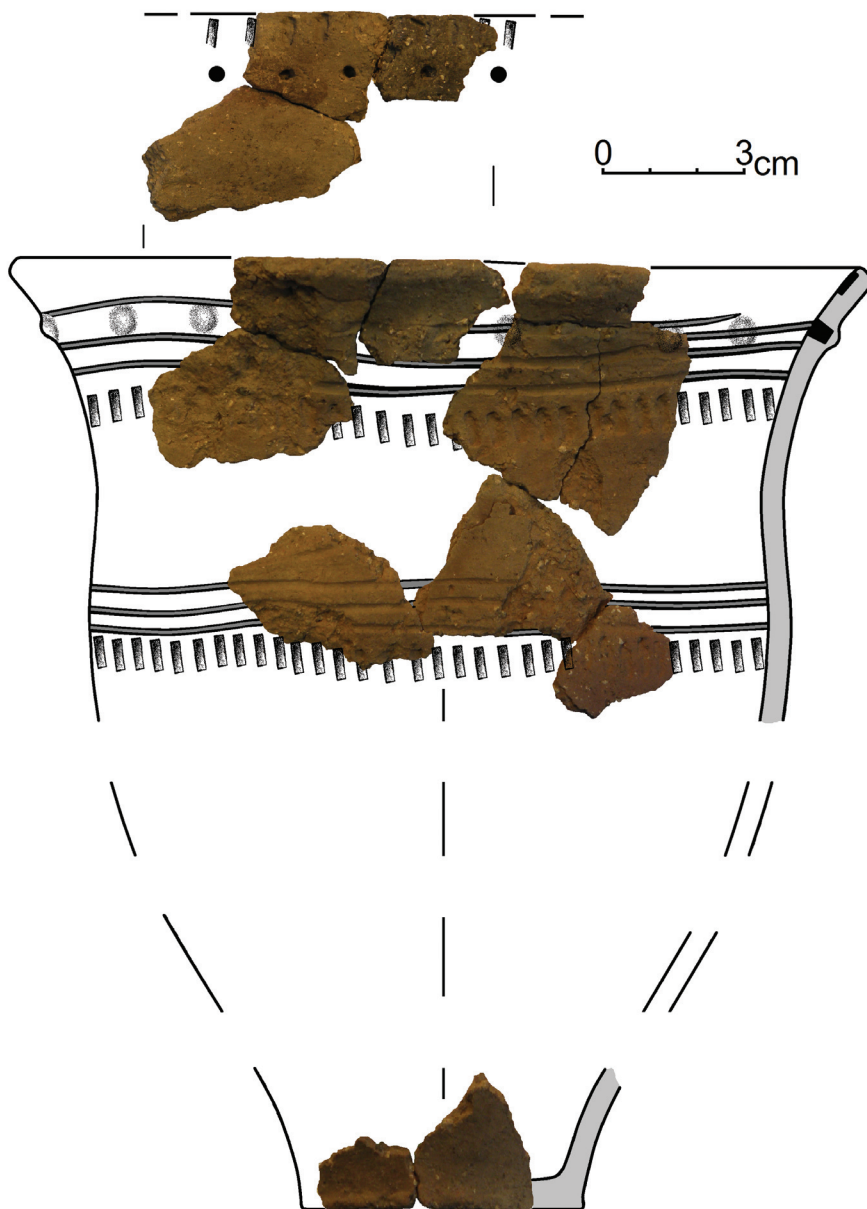
Tabl. IX. Łajski 7, gm. Wieliszew. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/3384); wyk. autor.

Pl. IX. Łajski 7, Wieliszew municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/3384); ill. by author.

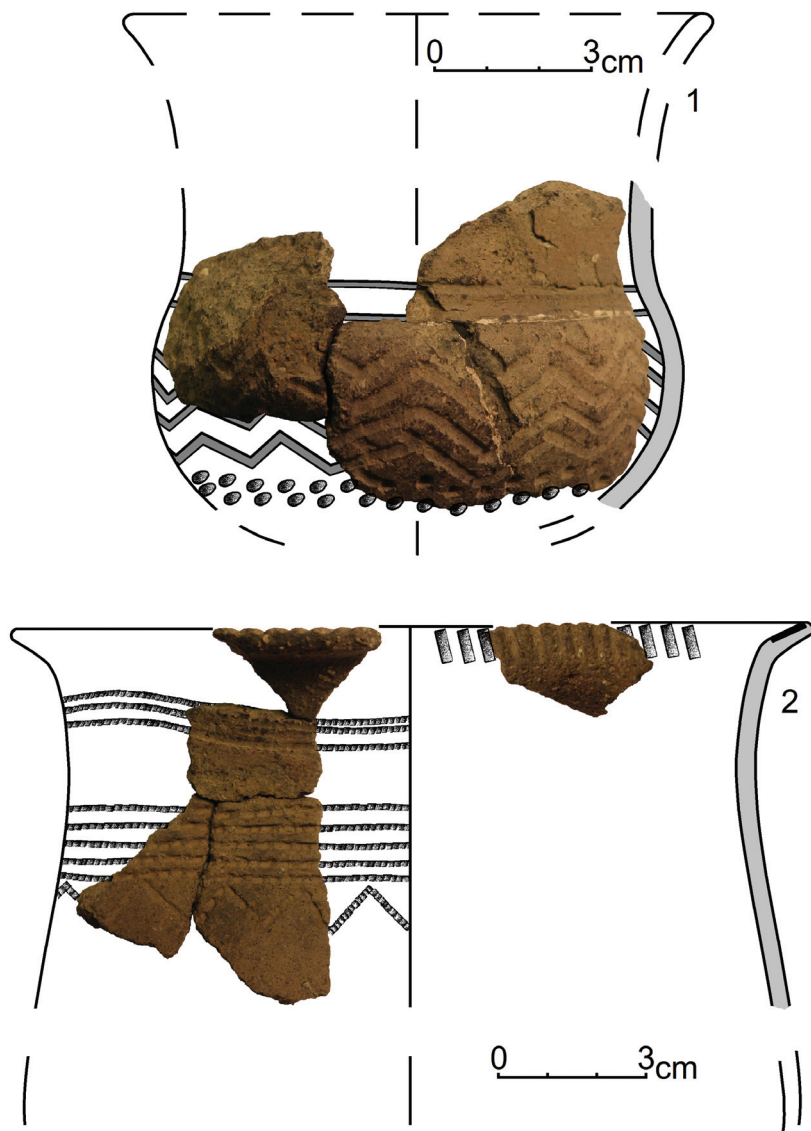
Tabl. X. Maciołki (obecnie część Kobyłka). Fragmenty naczyń z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/3448); wyk. autor.

Pl. X. Maciołki (currently part of Kobyłka). Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/3448); ill. by author.

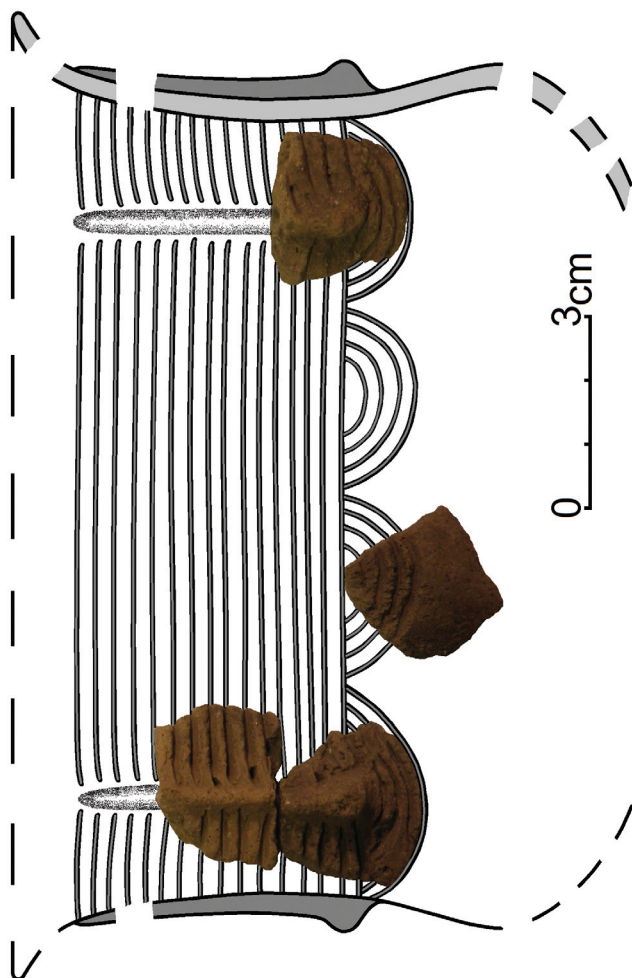
Tabl. XI. Ślubów, gm. Wyszków. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/ 9129); wyk. autor.

Pl. XI. Ślubów, Wyszków municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/ 9129); ill. by author.

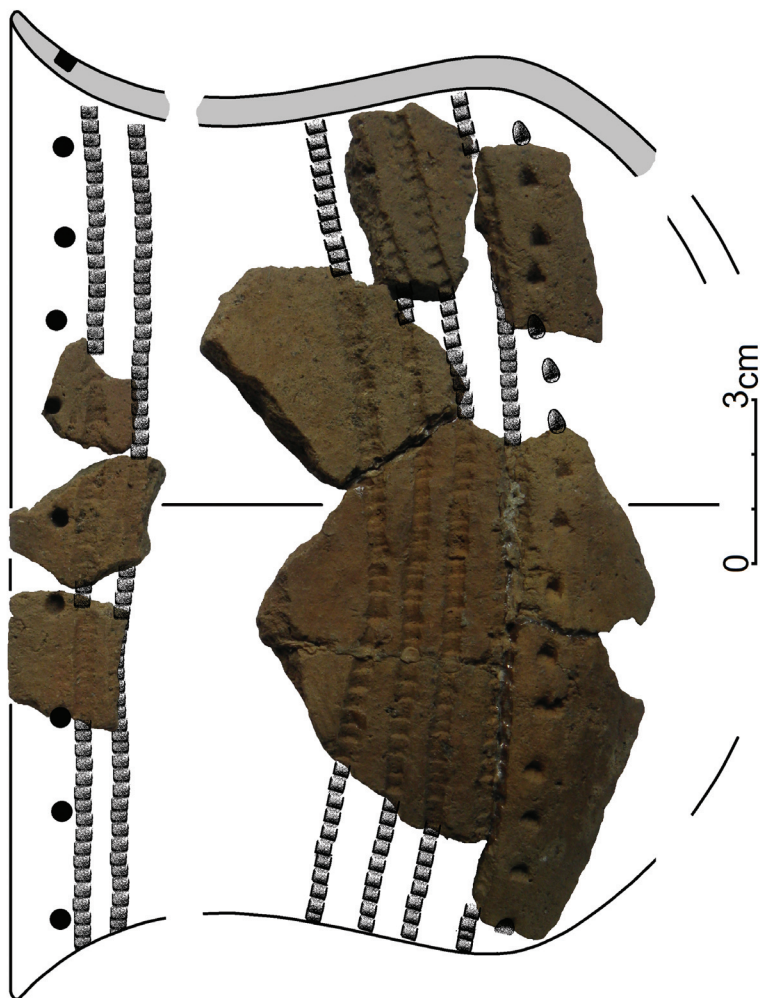
Tabl. XII. Śniadków Górny IV (gniazdo 1), gm. Sobienie-Jeziory.
 Fragmenty naczyń z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych
 (zbiory PMA, nr inw. II/3784); wyk. autor.

*Pl. XII. Śniadków Górny IV (nest 1), Sobienie-Jeziory municipality.
 Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features
 (PMA collection, inv. no. II/3784); ill. by author.*

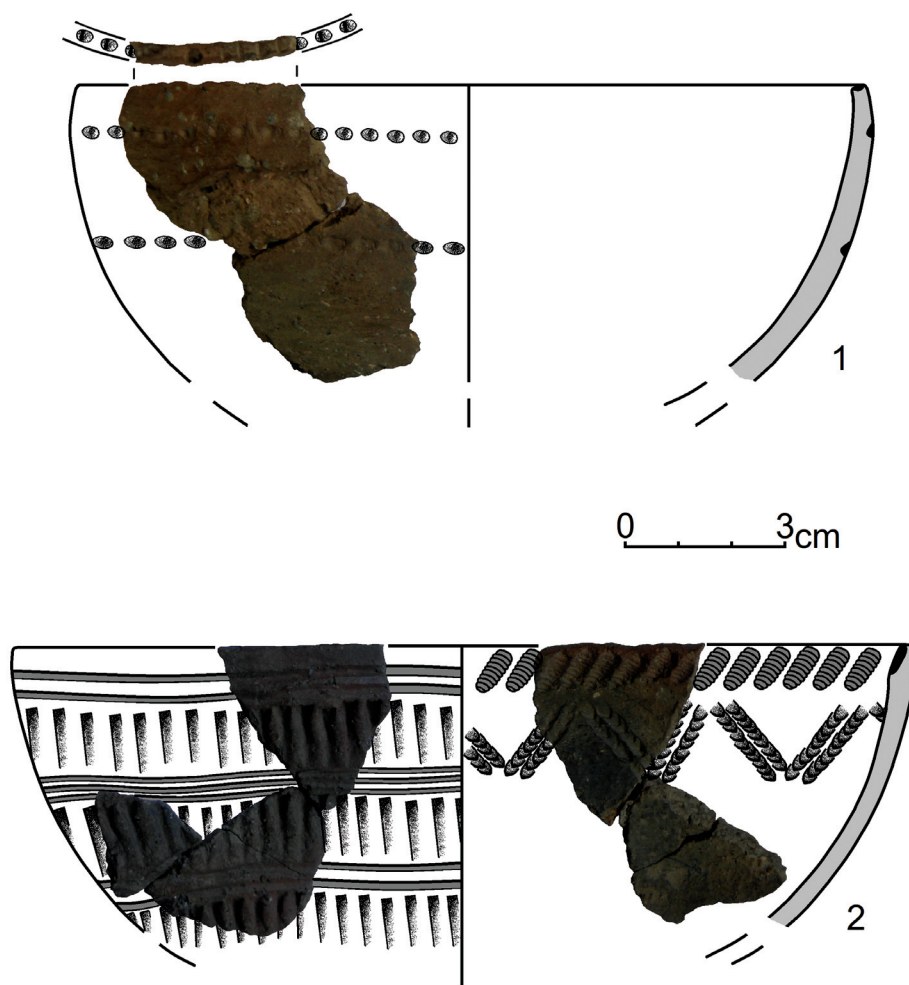
Tabl. XIII. Świdry Wielkie 1, gm. Otwock. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/ 3800); wyk. autor.

*Pl. XIII. Świdry Wielkie 1, Otwock municipality.
Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features
(PMA collection, inv. no. II/ 3800); ill. by author.*

Tabl. XIV. Zielonka 1, gm. Zielonka. Fragmenty naczynia z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/ 4288); wyk. autor.

Pl. XIV. Zielonka 1, Zielonka municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/ 4288); ill. by author.

Tabl. XV. Zielonka 1, gm. Zielonka. Fragmenty naczyń z cechami stylistyki Pucharów Dzwonowatych (zbiory PMA, nr inw. II/ 4288); wyk. autor.

Pl. XV. Zielonka 1, Zielonka municipality. Fragments of a vessel showing the Bell Beaker culture stylistic features (PMA collection, inv. no. II/ 4288); ill. by author.

DARIUSZ MANASTERSKI

OD „LININA” DO „TRZCIŃCA” – WPŁYW I EWOLUCJA
„PUCHAROWEJ” STYLISTYKI DEKORACJI
NACZYŃ JAKO PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD
KSZTAŁTOWANIEM SIĘ SPOŁECZNOŚCI
WCZESNEJ EPOKI BRĄZU NA MAZOWSZU
I W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ

Słowa kluczowe: grupa Linin, Puchary Dzwonowate, kultura trzciniecka, typ Joudkranté, ceramika, pakiet kulturowy, wczesna epoka brązu.

I. WSTĘP

Truizmem jest już obecnie stwierdzenie, że na przelomie epoki kamienia i brązu Mazowsze i Mazury były obszarem zasiedlonym przez społeczności należące do wielkiego wschodnioeuropejskiego kręgu kultur cechujących się gospodarką zbieracko-łowiecką (Kempisty 1972; 1973; Manasterski 2009). W owym czasie są to najdalej na zachód wysunięte tereny zwarte osadnictwa tych ugrupowań. Co prawda, na zachód od linii Wisły zostały stwierdzone ślady pobytu ludności paraneolitycznej, lecz są to obszary peryferyjne i należy je traktować raczej jako pozostałości po penetracji stref zasiedlonych od wieków przez społeczności agrarne (Jażdżewski 1928; Gardawski 1958, 1959; Kempisty 1973, s. 58-61; 1983, s. 184; Cyrek, Grygiel, Nowak 1982; Kośko 1979, s. 186; 1994; Czebreszuk 1988; 1996, s. 150; Kempisty 1989b, s. 301-302, Józwiak 2003, s. 189-227; Manasterski 2009, s. 13-14). Oczywiście na Mazowsze i Mazury wkraczały także społeczności reprezentujące kultury rolnicze i hodowlane, począwszy od kultury ceramiki wstęgowej, przez kulturę pucharów lejkowatych, amfor kulistych, czy ceramiki sznurowej. Natomiast w przypadku południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku proces neolityzacji zapoczątkowały grupy reprezentujące kulturę pucharów lejkowatych. W wielu przypadkach prowadziło to do kontaktów z autochtonami, po których pozostawały artefakty z wyraźnymi cechami synkretyzmu kulturowego. Wśród odkrywanych źródeł zjawisko to jest najlepiej widoczne w ceramice naczyniowej, będącej także podstawowym materiałem identyfikacyjnym (Kowalczyk 1969, s. 32-34; Kempisty 1973, s. 56-61; Gumiński 1999, s. 61n; 2001, s. 133n; 2012, s. 95-98; Manasterski 2009, s.

30n; 2010; 2012a). Artefakty krzemienne, choć zazwyczaj licznie towarzyszą ceramice paraneolitycznej, były najczęściej uznawane za mało diagnostyczne i pomijane. Spowodowane to jest z jednej strony archaizmem w zakresie wytwórczości krzemieniarskiej, z drugiej zaś brakiem wypracowanych metod diagnostycznych¹, co często prowadzi do bezradności w jednoznacznej identyfikacji kulturowo-chronologicznej tych źródeł (Kowalczyk 1969, s. 32-34; Kempisty 1973, s. 28-32; Józwiak 2003, s. 147-151). Do tego dochodzi również, coraz częstsze w tym czasie, zjawisko reutilizacji artefaktów wykonanych przez inne ugrupowania o dobrze zdefiniowanym krzemieniarstwie, jak też napływ „importów” dużych wytworów, które w wielu przypadkach miały charakter insygnialny (Manasterski 2009, s. 94-109; Januszek, Manasterski 2012, s. 118n; Manasterski, Januszek (w druku)). Poza zabytkami krzemiennymi, choć stosunkowo nielicznie, występują także wytwory kamienne oraz kościane (Manasterski 2009, s. 96-116; Januszek, Manasterski 2011, s. 125-131). Mobilny tryb życia ludności paraneolitycznej, którą cechował przyswajalny system zdobywania żywności, wiązał się z preferowaniem stanowisk typu wydmowego do zakładania osad i obozowisk². Skutkowało to - z jednej strony nielicznym materiałem, który przetrwał do współczesności, z drugiej niemal całkowitym brakiem szczątków organicznych. W przypadku znalezisk mazurskich i mazowieckich ta ostatnia niedogodność jest szczególnie istotna z punktu widzenia rozważań chronologicznych, gdyż wyklucza badania radiowęglowe czy dendrologiczne, a co za tym idzie uniemożliwia nowoczesne i w miarę pewne datowanie odkrywanych źródeł. Znacznie gorzej przedstawia się sytuacja z obiektami o charakterze funeralnym, ponieważ w zasadzie nie udało się ich dotychczas zidentyfikować. Do wyjątków od reguły można zaliczyć cząstkowy pochówek dziecka z ozdobami bursztynowymi, odkryty w osadzie kultury rzucewskiej w Suchaczu (Mazurowski 1987, s. 155-158) oraz cząstkowo-symboliczny pochówek osobnika dorosłego (najpewniej mężczyzny) na stanowisku X w Ząbiu, z kości którego otrzymano jedną z niewielu dat radiowęglowych, wskazujących na przełom

¹ Od kilku lat prowadzone są przez dr K. Januszek z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego badania nad zagadnieniem rozpoznawalności i identyfikacji kulturowo-chronologicznej źródeł krzemiennych związanych z ceramiką paraneolityczną na Mazowszu, Podlasiu i w Polsce Północno-Wschodniej. Badania te zaczynają od pewnego czasu przynosić interesujące wyniki (Manasterski, Januszek 2011, s. 42n; Manasterski, Januszek (w druku)).

² Wyjątkiem jest społeczność kultury rzucewskiej, która użytkowała poza obozowiskami i osadami sezonowymi również duże, długotrwałe osady nadmorskie w typie Rzucewa, Suchacza, Šventoji i Nidy, czy też rozległe pracownie bursztyniarskie funkcjonujące przez wiele setek lat na Żuławach Wiślanych (Ehrlich 1936; Żurek 1954; Kilian 1955; Rimantienė 1980; 1989; 2005; Mazurowski 1987; 2014; Zalcman 2010).

neolitu i wczesnej epoki brązu (Manasterski 2009, s. 26). Inny grób z tego stanowiska zawierający pochówek mężczyzny wyposażonego w rybę, skrobacz krzemienisty i garnitur 50 ozdób bursztynowych uzyskał stosunkowo późną, jak na tego typu wyposażenie, datę radiowęglową (Manasterski, Piasecki, Waluś 2001; Manasterski 2009, s. 25-26). Wszelkie zatem przesłanki wskazują na fakt, że poza nielicznymi przypadkami, mamy do czynienia z obrządkiem pogrzebowym, nieuchwytnym metodami archeologicznymi. Z wyżej wymienionych powodów jedynym w miarę pewnym źródłem, które może posłużyć do wnioskowania jest ceramika. I w tym wypadku niestety, w związku z wcześniej wymienionymi problemami, można analizować zazwyczaj tylko jej ułamki. Spośród nich najważniejszymi stają się fragmenty naczyń zdobionych, bowiem w wielu wypadkach dekoracja jest niejako „wizytówką”³, którą charakteryzowały się społeczności różnych grup kulturowych, w tym także środkowoeuropejskich ugrupowań neolitycznych i wczesnobrazowych (Kempisty 1973, s. 35n; Januszek, Manasterski 2012; Manasterski 2009, s. 30-31; 2010; 2012a; 2012b; Manasterski - w druku). Znacznie gorzej wygląda sytuacja w zakresie morfologii naczyń i składu masy ceramicznej z jakiej zostały wykonane. W pierwszym przypadku jest to związane ze stosunkowo silnym rozdrobnieniem, a w drugim z mieszaniem się różnych tradycji technologicznych, czy wręcz nieprzywiązywaniem przez wytwórców wagi do reżimów technologicznych. Dopuszczając możliwość istnienia pozautilitarnego (stylistycznego) aspektu funkcjonowania ceramiki (Watson 1977; Kobylińska 1980), zwłaszcza w społecznościach zbieracko-łowickich i wychodząc z założenia R. Whallon, że interakcje zachodzące między wytwórcami determinują istotę dyfuzji idei i praktyk stylistycznych wewnątrz konkretnej społeczności oraz między różnymi społecznościami (za Kobylińska 1980, s. 197), można przyjąć, że analiza stylistyki oraz prześledzenie przebiegu jej zmienności może ułatwić zrozumienie procesów zachodzących w badanych ugrupowaniach pogranicza gospodarczego, kulturowego, a zapewne i wierzeniowego, które funkcjonowały na przelomie neolitu i wczesnej epoki brązu, na wschód od środkowej i dolnej Wisły. Dominowały tu społeczności o mieszanych tradycjach kulturowych, które są najlepiej widoczne właśnie w grupie artefaktów ceramicznych. Można w tym wypadku wyznaczyć trzy graniczne prowincje, przebiegające w układzie południkowym, do których należą: południowo-wschodnie

³ O znaczeniu stylistyki (w tym także stylistyki ceramiki) w identyfikacji grup ludzkich wypowiadało się już wielu badaczy, zwłaszcza reprezentujących archeologię procesualną i postprocesualną (Minta-Tworzowska 1994, s. 160-171, ryc. 21 - tam dalsza literatura).

pobrzeża Bałtyku, Mazury i Mazowsze, połączone podobnym składem komponentów kulturowych i rytmią przemian, prowadzącą do wykształcenia się społeczności o charakterze „trzciniackim”. Spośród wyżej wymienionych regionów jedynie Mazowsze utożsamiane jest z „lininem”, czy raczej z grupą/typem Linin (Kempisty 1973, s. 68-69, mapa 2). Jednak ze względu na archeologiczny obraz zachodzących procesów należałoby rozszerzyć terytorium związane z tym pojęciem także na Mazury i w ograniczonym zakresie łączyć z południowo-wschodnimi pobrzeżami Bałtyku (Manasterski 2009, s. 148-149; 2012b; Manasterski - w druku). Tutaj odnosi się ono głównie do okresu wczesnej epoki brązu, który manifestuje się ceramiką typu Juodkrantė. Podobne zjawiska, związane jednak z napływową ludnością paraneolityczną, zostały również zidentyfikowane w międzyrzeczu Wisły i Odry i zaliczone przez Janusza Czebreszuka do ...*ekumeny „linińskiej” jako jej północno-zachodni kraniac...* (Czebreszuk 1996, s. 150-151) lub do kultury niemieńskiej przez Bartosza Józwiaka (Józwiak 2003, s. 190n). Ostatni z przywołanych badaczy stwierdził jednak, że mamy w tym przypadku do czynienia z dwiema tradycjami techno-stylistycznymi. Jedna – genetycznie związana ze wschodem – została przez niego określona jako *klasycznie niemieńska*, drugą zaś, którą uznał za efekt nakładania się na siebie oddziaływań różnych środkowoeuropejskich ugrupowań neolitycznych i wczesnobrązowych nazwał *horyzontami linińskimi kultury niemieńskiej* (Józwiak 2003, s. 189n).

W tej części Niżu Polskiego kres procesu przemian wymienionych ugrupowań z przełomu neolitu i wczesnej epoki brązu (o rolniczych, hodowlanych i zbieracko-łowickich tradycjach kulturowych) następuje na etapie wykształcenia się grup klasycznie rozumianej kultury trzciniackiej. Można zatem bez większych problemów wskazać początek i koniec przemian, które wtedy miały miejsce. Problemem natomiast jest zidentyfikowanie kulturowej siły sprawczej (katalizatora), która uruchomiła proces (i zapewne brała w nim udział), przyczyniając się do uformowania nowej wartości kulturowej, jaką stała się kultura trzciniacka. W świetle przesłanek, które wyłoniły się z analizy źródeł ceramicznych pochodzących z omawianego terenu, a zwłaszcza dzięki niedawnym odkryciom, można przyjąć, że wspomnianym katalizatorem były Puchary Dzwonowate. Przedstawiany artykuł jest prezentacją poglądów na temat istotności dwóch najważniejszych komponentów kulturowych biorących udział w przemianach jakimi bez wątpienia było miejscowe „linińskie” podłoże i nakładająca się na nie nowa idea (ideologia?), którą reprezentował kulturowy pakiet Pucharów Dzwonowatych.

II. IDENTYFIKACJA ZJAWISK KULTUROWYCH – STOSOWANE POJĘCIA

Ze względu na zagadnienia poruszane w niniejszej pracy, związane z identyfikacją zarówno komponentów kulturowych widocznych w omawianych źródłach, jak też dokonujących się przemian, w celach porządkowych zostaną przypomniane i pokrótce omówione niektóre pojęcia funkcjonujące w literaturze przedmiotu. Jest to tym bardziej istotne, gdyż są one wynikiem różnego rozumienia zjawisk kulturowych zachodzących na Niżu Środkowoeuropejskim. Ich wyboru dokonano ze względu na kontrowersje jakie wzbudzają w środowisku badaczy zajmujących się archeologią neolitu i wczesnej epoki brązu w tej części Europy.

II.1. Zespoły typu Ząbie-Szestno na Pojezierzu Mazurskim

Stosunkowo niedawno wydzielone zjawisko kulturowe, którego nazwa została przyjęta od dwóch najlepiej rozpoznanych stanowisk wyspowych w Ząbciu i Szestnie (Manasterski 2009). Materiały pozyskane z Mazur mają charakter synkretyczny. Wśród odkrytych i przeanalizowanych źródeł wyróżniono zarówno komponenty ugrupowań strefy leśno-wschodnioeuropejskiej o „linińskim” i „niemeńskim” charakterze, późnoneolitycznych kultur agrarnych (amfor kulistych i ceramiki sznurowej), jak też ugrupowań wczesnej epoki brązu (kultury iwieńskiej/pucharów dzwonowatych, protomierzanowickiej i trzcinieckiej). Stwierdzono również istnienie pewnych nawiązań do kultury rzucewskiej i unietyckiej. Spośród analizowanych źródeł, najwięcej informacji umożliwiających zrozumienie procesów kulturowych zachodzących na Mazurach, dostarczyła ceramika naczyniowa. Na jej podstawie zaproponowano zarówno ramy chronologiczne samego zjawiska, jak też wewnętrzny podział związany z oddziaływaniem wyżej wymienionych archeologicznych zjawisk kulturowych.

II.2. Kultura niemeńska i grupa Linin

Według Elżbiety Kempisty (1973, s. 67) ceramika „linińska” jest odzwierciedleniem synkretyzmu kulturowego w mazowieckiej i podlaskiej strefie kultury niemeńskiej. Zdaniem tej badaczki proces synkretyzacji zaczął się przez oddziaływania kultury pucharów lejgowatych i był kontynuowany przez kultury: amfor kulistych, ceramiki sznurowej, kończąc się na ugrupowaniach wczesnej epoki brązu, do których należały kultury: iwieńska, proto- i mierzanowicka oraz trzciniecka. Nieco inne spojrzenie na to zagadnienie zaproponował

J. Czebreszuk (1988, s. 192n; 1996, s.150-151), wskazując na brak cech kultury pucharów lejkowatych oraz stosunkowo późne oddziaływania kultury amfor kulistych i ceramiki sznurowej, co znacznie odmłodziło etap formowania się zjawiska kulturowego określanego „Lininem”. Jeszcze inną wersję spojrzenia na wzmiankowane materiały zaproponował B. Józwiak (2003, s. 189-209). Badacz ten ponownie rozszerzył początek „Lininu” od etapu kultury pucharów lejkowatych, lecz uznał, że mamy tu do czynienia nie tyle z terytorialną grupą kulturową, zbliżoną genetycznie do kultury niemeńskiej, ale z *pakietami cech*, które nazwał *horyzontami linińskimi* (HL) w obrębie kultury niemeńskiej. Ze względu na wyróżnione przez siebie *pule cech* odpowiadające oddziaływaniom kultur późnoneolitycznych i wczesnobrązowych, wyróżnił: HL1 (pula cech związanych z oddziaływaniami kultury pucharów lejkowatych), HL2 (pula cech związanych z oddziaływaniami kultury amfor kulistych), HL3 (pula cech związanych z oddziaływaniami kultury ceramiki sznurowej) oraz HL4 (pula cech związanych z oddziaływaniami kultury iwieńskiej).

II.3. Kultura pucharów dzwonowatych i kultura iwieńska na Kujawach

Pojmowanie wyżej wymienionych ugrupowań związane jest z dwiema koncepcjami dotyczącymi kujawskiej genezy obydwu ugrupowań. W pierwszej z nich autorstwa J. Czebreszuka (Czebreszuk 1996, s. 113n; 2001, s. 119n) autor traktuje kulturę iwieńską jako lokalną, niżową odmianę kultury pucharów dzwonowatych wchodzącą w skład prowincji północnoeuropejskiej. Według tego badacza wyraża się ona synkretyzmem cech kultury grobów jednostkowych/kultury ceramiki sznurowej oraz Pucharów Dzwonowatych. Druga, zaproponowana przez P. Makarowicza (Makarowicz 1998, s. 129n) zakłada, że kultura iwieńska nie będąc niżową wersją kultury pucharów dzwonowatych, jest ugrupowaniem synkretycznym, na które złożyły się: kultura grobów jednostkowych i kultura pucharów dzwonowatych. Jednocześnie dochodziło tam do przyswajania wzorców innych kultur, przede wszystkim z kręgu naddunajskiej cywilizacji wczesnobrązowej. Uważa on również, że w przypadku fazy III kultury iwieńskiej mamy do czynienia ze strukturą o charakterze postiwieńskim lub iwieńsko-trzcinieckim, a taksony: HT 1 i HT 2 (trzcinieckie horyzonty techno-stylistyczne) odpowiadałyby kolejno fazie IIIa i IIIb kultury iwieńskiej. Biorąc zatem pod uwagę fakt, że taksony PDZ 1, 2 i 3 (grupy pucharów dzwonowatych) wg J. Czebreszuka (Czebreszuk 1996) odpowiadają fazom I, II i III kultury iwieńskiej wg A. Kośko (1979), należy przyjąć, że taksony HT 1 i HT 2 wg P. Makarowicza (Makarowicz 1998) odpowiadają PDZ 3. W przypadku HT 1 i HT 2 należy wspomnieć

o powiązaniu ich z wewnętrznym podziałem kultury iwieńskiej. Taksony te odpowiadają zróżnicowaniu terytorialnemu w późnej fazie wspomnianego ugrupowania. Aleksander Koško uważał, że HT1 związany jest z centralną odmianą kultury iwieńskiej, a HT 2 z prowincją południowo-wschodnią (Koško 1979, s. 72n). Janusz Czebreszuk sugerował, że HT1 jako centralnokujawska odmiana trzcinieckiego kręgu kulturowego (TKK) inicjuje proces „trzcinietyzacji” lokalnych ugrupowań Pucharów Dzwonowatych, a HT2 będąc refugialnym nurtem rozwoju kultury iwieńskiej należy interpretować jako synkretyczne ugrupowanie postiwieńsko-wczesnotrzcinieckie (Czebreszuk 1996, s. 160n). Przemysław Makarowicz wskazał, że w przypadku HT 2 widoczny jest znaczny i wyraźny udział komponentu zachodniego odłamu ugrupowań leśno-wschodnioeuropejskich, do którego należą kultura niemieńska i grupa Linin. Przejawiał się on głównie aplikacją paraneolitycznej stylistyki dekoracji naczyń i według tego badacza był to wyraźny dowód na potwierdzenie synkretyzmu grupy południowo-wschodniej kultury iwieńskiej (Makarowicz 1998, s. 137-142).

II.4. Pakiet kulturowy Pucharów Dzwonowatych

Pojęcie to odnosi się do zespołu artefaktów, a nie do kultury archeologicznej, dla której stało się opozycyjne. Kultura archeologiczna w klasycznym ujęciu to stabilne i wykluczające się nawzajem całości (jednostki), wydzielone na zasadzie wewnętrznych podobieństw i zewnętrznych różnic, dostrzegalnych przede wszystkim w obiektach ruchomych i nieruchomych, które mają swoje ściśle określone miejsca (granice) w czasie i przestrzeni. Zaś z innej perspektywy badawczej, zaproponowanej przez F. R. Hodson (1980, s. 6), w którym istotą są znaczące cechy i typy stylistyczne, kultura to powtarzający się zespół typów stylistycznych. Według S. Shennan pakiet kulturowy to *zestaw określający status*, czyli zbiór „osobistych” przedmiotów osób, które w danej społeczności cieszyły się wysokim statusem, a przedmioty te służyły do zademonstrowania prestiżu ich właścicieli (za Renfrew 2001, s. 122). Pakiet kulturowy nie posiadając ograniczeń ścisłych relacji między artefaktami oraz czasem i przestrzenią (w ujęciu F. R. Hodson - *więzi zespołów*), wypukla cechy świadczące o znacznym dynamizmie udziału poszczególnych osobników lub ich grup (np. stowarzyszenia tajemne) w obiegach informacji (kodach) kulturowych. J. Czebreszuk zgadzając się z podstawowymi założeniami *pakietu kulturowego*, w tym również pakietu Pucharów Dzwonowatych zaproponował jego uściślenie (Czebreszuk 2001, s. 44-47). Według tego badacza określenie zjawiska pakietem kulturowym, nie

przesądza o jego charakterze kulturowym, co nie zmienia faktu, że jest on związany z konkretną treścią kulturową. Zestaw pakietowy, zarówno przedmiotowy, jak też ideowy (związek wybranych przedmiotów symbolizujących idee) jest na tyle atrakcyjną wartością kulturową, że rozprzestrzenia się na znaczne obszary, lecz z zachowaniem zasady szerzenia się wśród społeczności, które już wcześniej były ze sobą w jakiś sposób powiązane. Jest zatem zjawiskiem dynamicznym zmieniając się regionalnie z zachowaniem podobieństwa. Nigdzie zestaw wyjściowy (lub klasyczny) pakietu nie jest całkowicie powielany, a w trakcie przemieszczeń czaso-przestrzennych pojawiają się nowe (lokalne) elementy towarzyszące. A zatem pakiet kulturowy, sam zmieniając się w czasie i przestrzeni (pakiet wyjściowy, klasyczny i późny) ma wpływ na przemiany jedynie w wąskim zakresie kulturowym związanym z np. konkretnym zwyczajem, grupą ludzi czy „instytucją”, najczęściej pozostawiając inne aspekty kultury bez zasadniczych zmian.

W przypadku wersji klasycznej pakietu kulturowego Pucharów Dzwonowatych w pochówkach, poza szczątkami kostnymi osobników ułożonych w pozycji na boku z podkurczonymi nogami, powinny między innymi znaleźć się:

1. różne odmiany pucharów dzwonowatych zdobione techniką radelkową i/lub rycia oraz odcisków „drotu kolczastego” w układzie strefowym i strefowo-metopowym (niekiedy są to naczynia z uchem - tzw. kubki oraz formy niezdobione);
2. akcesoria lucznika, do których należą: ochronne płytki lucznicze na przedramię, kamienne prostowniki drzewców strzał, krzemienne groty strzał;
3. sztylety krzemienne lub miedziane;
4. kościane (rzadziej bursztynowe) płasko-wypukłe paciorki guzkowate z otworem V-kształtnym, wierconym od strony płaskiej.

Stosunkowo powszechnie w pakiecie występują misy (także na nóżkach), często zdobione analogicznie jak puchary.

II.5. Trzciniecki pakiet kulturowy

Jest to pojęcie zaproponowane przez Janusza Czebreszuka (Czebreszuk 1998), które ma być bardziej adekwatne do zjawiska „Trzcinca” niż kultura trzciniecka. Autor wyjaśnia swoje poglądy, które skłoniły go do za-negowania, w odniesieniu do wyżej wymienionej jednostki, pojęcia kultury archeologicznej, gdyż jak zauważa: *...cechują ją* (tj. kulturę trzciniecką) *głównie regionalne różnice a nie podobieństwa*. Stwierdza również, że tak naprawdę,

jedyny wspólny artefakt, który miałby występować w obrębie całej ekumeny trzcinieckiej, czyli esowaty garnek z dookólną listwą plastyczną nie może być uznany za cechę „ogólnotrzcinięcką”. Autor proponuje wprowadzenie, zamiast dotychczasowych określeń, pojęcie *pakietu trzcinieckiego* w stosunku do *zespołu cech interregionalnie trzcinieckich*. Pakiet trzciniecki był według propozycji przywołanego badacza *...jednym rytym, jedną instytucją czy jednym typem rytuału, który przemieszczając się od wspólnoty do wspólnoty, z regionu do regionu, ewoluował, wzbogacał się o jedne elementy, tracił inne* (Czebreszuk 1998, s. 427).

III. GŁÓWNE STRUKTURY KULTUROWO-TERYTORIALNE OMAWIANEGO OBSZARU – KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA

Na przełomie neolitu i wczesnej epoki brązu, na wschód od środkowego i dolnego biegu Wisły, dominowały społeczności o mieszanych tradycjach kulturowych, które wykształciły się na podłożu zachodniego odłamu grup kręgu leśno-wschodnioeuropejskiego z dominującą gospodarką zbieracko-łowiecką⁴ (Kośko, Kločko 1998, s. 397-401). Na wzmiankowanym obszarze istniały trzy prowincje tego samego zjawiska społeczno-kulturowego. Były to południowo-wschodnie pobrzeża Bałtyku z kulturą rzucewską, Mazury z zespołami typu Ząbie-Szestno i Mazowsze z grupą Linin. Łączyły je niemal takie same komponenty społeczno-kulturowe, przejawiające się między innymi: zbliżoną gospodarką, opartą na strategii przyswajania, a nie wytwarzania, obrządek pogrzebowy nieuchwytny metodami archeologicznymi, zbliżona rytmika przemian w zakresie stylistyki ceramiki, tradycyjne (konserwatywne) krzemieniarstwo oparte głównie o zły jakości, lokalny krzemień narzutowy, czy wreszcie posługiwanie się, choć w niewielkim stopniu, importowanymi wytworami krzemieniowymi o najpewniej pozaautylitarnym znaczeniu⁵.

III.1. Południowo-wschodnie pobrzeża Bałtyku – kultura rzucewska i typ Joudkranté

Na północy, w strefie południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku, została wydzielona synkretyczna kultura rzucewska (Żurek 1954; Kilian 1955).

⁴ Istnieje hipoteza, że na przełomie neolitu i we wczesnej epoce brązu wspomniane społeczności mogły zajmować się prymitywną hodowlą kozy/owcy oraz bydła (Čarniauskis 1979, s. 69; Olszewski 1987, s. 65-67; Manasterski 2009, s. 111-114, 136-139).

⁵ Niewielka ilość znalezisk szyletów, czy noży sierpowatych, które można łączyć z ceramiką charakterystyczną dla opisywanych grup jest najpewniej spowodowana brakiem identyfikowanych archeologicznie obiektów sepulkralnych, do których zazwyczaj trafiały takie przedmioty. Jako dowód mogą posłużyć liczne luźne znaleziska siekier i toporów (np. Kilian 1955, s. 35-44, mapa 3-6).

Wśród widocznych komponentów składowych biorących udział w jej genezie i rozwoju, aż po zanik we wczesnej epoce brązu, można wyróżnić cechy charakterystyczne dla środkowoeuropejskich ugrupowań późnoneolitycznych. Należą one do miejscowego podłoża, związane z kręgiem kultur paraneolitycznych (neolitu leśno-wschodnioeuropejskiego). Pierwsze z wymienionych były reprezentowane przez kulturę amfor kulistych i kulturę ceramiki sznurowej. W drugim przypadku mamy do czynienia z mieszającymi się tradycjami takich ugrupowań, jak kultury: narwska, ceramiki grzebykowej i niemeńska. Jednocześnie badacze zajmujący się zagadnieniem kultury rzucewskiej, podkreślali wyraźne zróżnicowanie terytorialne, uzależnione od nasilenia komponentów wyżej wymienionych ugrupowań⁶ (Sulimirski 1959, s. 270; Tetzlaff 1970, s. 365; Okulicz 1973, s. 126n; Machnik 1979b, s. 375-377; Butrimas, Česnys 1990: 360n; Rimantienė 1992a, s. 301; 1992b, s. 127; Czebreszuk 2001, s. 91-92), co w skrajnych poglądach sprowadziło się do negowania pojęcia kultury rzucewskiej⁷ (Machnik 1997). Generalnie można stwierdzić, że im dalej na wschód i północny-wschód, tym większy udział cech leśno-wschodnioeuropejskich. W późnej fazie istnienia kultury rzucewskiej dochodzi do pewnych przemian, widocznych głównie w zmianach stylistyki zdobienia naczyń (naczynia typu Juodkrantė), która nawiązuje swoimi cechami do dekoracji związanej z szeroko rozumianą tradycją Pucharów Dzwonowatych⁸ (Manasterski 2012b, s. 162-165).

⁶ Zróżnicowane to przejawia się w sposób szczególny we wczesnej epoce brązu. W części południowej ówczesnego zasięgu kultury rzucewskiej widoczne są oddziaływania środkowoeuropejskich społeczności wczesnej epoki brązu z wyraźnym substratem Pucharów Dzwonowatych (por. Manasterski 2012b), a w części środkowej (Obwód Kaliningradzki Federacji Rosyjskiej) i północnej (Litwa i południowy skraj Łotwy) mamy do czynienia jedynie z lokalnym rozwojem (przekształcaniem) tradycji późnoneolitycznych (por. Zalcman 2010; Rimantienė 2005). Można zatem odnieść wrażenie, że jedynie strefa przyujściowa Wisły była podatna na wzorzec kulturowy, związany z ideą reprezentowaną przez pakiet Pucharów Dzwonowatych, a i to zapewne w formie silnie przekształconej, być może związanej z wersją „iwieńską” tego zjawiska (Makarowicz 1998, s. 134-137; Manasterski 2012b – tam dalsza literatura).

⁷ Inną sprawą jest pojmowanie samego pojęcia kultury, co tłumaczyłoby różnego rodzaju rozterki związane z zagadnieniem istnienia, czy też nieistnienia tej kultury. Wydaje się, że podpowiedzi w tym przypadku, a także w wielu innych równie kontrowersyjnych udziela L. Czerniak (1989) ujmując wydzielane kultury archeologiczne jako *były postulowane* na gruncie pewnych teorii. Zatem należy pogodzić się z faktem, że wytwory wykonywane przez realnych ludzi w pradziejach są grupowane według współcześnie założonych kryteriów i koncepcji, co nie zawsze (a może najczęściej) prowadzi do wydzielania nieistniejących struktur, mających obecnie jedynie porządkowe znaczenie.

⁸ Zagadnienie zostało zaprezentowane w części tekstu poświęconej kulturze pucharów dzwonowatych i kulturze iwieńskiej.

III.2. Mazury – zespoły typu Ząbie-Szestno

Na południowy wschód od kultury rzucewskiej, na Mazurach, funkcjonowały społeczności o charakterze mieszanym kulturowo. Wśród nich znajdowały się grupy wywodzące się, podobnie jak w przypadku kultury rzucewskiej, z tradycji późnoneolitycznych ugrupowań środkowoeuropejskich oraz paraneolitycznych – związanych ze strefą leśno-wschodnioeuropejską. Wyróżniane są tu społeczności napływowe z gospodarką wytwórczą, do których należą: kultura ceramiki sznurowej (Okulicz 1973, s. 105n; Machnik 1979a, s. 364-366) i kultura amfor kulistych (Nosek 1967, s. 49-65; Okulicz 1973, s. 94-105; Wiślański 1979a, s. 267n, ryc. 154) oraz lokalne, zajmujące się przede wszystkim zbieractwem i łowiectwem. Wśród tych ostatnich widoczne są dwie tradycje. Pierwsza z nich ma najpewniej rodzimą genezę i najbliższe analogie w kulturze Zedmar (ew. Narva), drugą zaś – o charakterze „niemieńskim” można uznać za napływową (Gumiński 1999; 2001; Manasterski 2009, s. 49, 119n). We wczesnej epoce brązu dochodzi do penetracji tych terenów przez ludność identyfikowaną z Pucharami Dzwonowatymi, kulturą iwieńską, oraz protomierzanowicką, co kończy się wykształceniem lokalnego ugrupowania o charakterze trzcinięckim (Manasterski 2009, s. 148-149; 2010, s. 133). Największą jednak ilość źródeł stanowią materiały, które można powiązać z mazowiecką grupą Linin. Poza pewnymi różnicami, nie wpływającymi jednak na ogólny charakter, dostrzegalne są podobieństwa zarówno w kategorii poszczególnych artefaktów, jak też rytmiki procesów zachodzących pod wpływem oddziaływań ugrupowań późnoneolitycznych i wczesnobrązowych (Manasterski 2009).

III.3. Mazowsze – grupa Linin i kultura niemieńska

Pod koniec neolitu i we wczesnej epoce brązu na terenie Polski Środkowo-Wschodniej przebywały ugrupowania o różnym charakterze kulturowym. Wśród nich znajdowali się zarówno środkowoeuropejscy hodo-wcy i, w mniejszym stopniu, rolnicy – reprezentowani przez kulturę amfor kulistych i kulturę ceramiki sznurowej (Nosek 1967, s. 135-163; Kempisty 1973, s. 38; Wiślański 1979a, s. 267n, ryc. 154; Kempisty 1989a, s. 270n; Grabarek 2004), jak też zbieracze i łowcy, genetycznie związani ze strefą leśno-wschodnioeuropejską. Ci ostatni, to w głównej mierze ludność kultury niemieńskiej – we wschodniej i południowo-wschodniej części omawianego terytorium oraz grupy Linin na Mazowszu Środkowym (Kempisty 1970; 1973, s. 56-61, mapa 1, 2; Kempisty 1989a, s. 302n). We wczesnej epoce brązu obszar ten był penetrowany przez ludność kultury protomierzanowickiej oraz

iwieńskiej (Gardawski 1959, s. 122-123; Machnik 1978, s. 31, 48, ryc. 12; Koško 1979, s. 184n; Czebreszuk 1996, s. 151; Makarowicz 1998, s. 137-142). Istnieją także przesłanki wskazujące na docieranie, na przelomie neolitu i wczesnej epoki brązu, w rejon środkowego Mazowsza grup charakteryzujących się ceramiką strefowo-metopową (i quasimetopową)⁹, związaną z Pucharami Dzwonowatymi (lub w innej wersji wędrowną pakietu pucharowego) (Manasterski 2014a - w tym tomie). Jeżeli byłoby tak w istocie, to należałoby przyjąć założenie, że na terenie środkowego Mazowsza dochodziło do bezpośrednich kontaktów między autochtonami, a przybyszami reprezentującymi środowisko kulturowe ugrupowań mających wpływ na kształtowanie się społeczności wczesnej epoki brązu.

IV. CERAMIKA JAKO GŁÓWNY IDENTYFIKATOR ARCHEOLOGICZNYCH ZJAWISK KULTUROWYCH WE WSCHODNIEJ STREFIE NIŻU POLSKIEGO

Omawiany teren cechował się bogactwem i różnorodnością kulturową społeczności schyłku neolitu i wczesnej epoki brązu. Przejawiała się ona z jednej strony długotrwałym konserwatyzmem widocznym w wytwórczości krzemieniarskiej, systemie gospodarczym i osadniczym oraz, najpewniej w sferze obrzędowości (brak pochówków uchwytnych metodami archeologicznymi). Z drugiej zaś podlegała wyraźnym oddziaływaniom innych kultur, których cechy widoczne są głównie w ceramice.

Biorąc pod uwagę, że naczynia w społecznościach agrarnych pełniły także funkcje pozautilitarne, to należy przyjąć, że w ugrupowaniach pasterskich, czy zbieracko-łowieckich miały one najpewniej wybitnie symboliczne znaczenie.

W okresie neolitu, na Niżu Polskim, tj. zachodniej części ekumeny kręgu kultur paraneolitycznych (leśno-wschodnioeuropejskich), najstarsze naczynia miały ostre dna¹⁰, prostą tektonikę i były ubogo zdobione - głównie pod wylewem lub na jego krawędzi (Rimantienė 1979, s. 120n; 1995, s. 126-129; 2005, s. 43-53; Wiśłanski 1979b, s. 327n; Kempisty 1989b, 302n;

⁹ Ze względu na pewne odmienności w stosunku do klasycznego układu strefowo-metopowego, znanego z dekoracji naczyń Pucharów Dzwonowatych, właściwe jest wprowadzenie innej nazwy, sugerującej jednak związek z pierwowzorem. Różnica polega głównie na ograniczeniu, a w niektórych przypadkach wprost braku stref bezzdobnych, rozdzielających strefy zdobione, zarówno w układzie horyzontalnym, jak też wertykalnym.

¹⁰ Do wyjątków można zaliczyć płaskodenne naczynia kultury Zedmar (Gumiński 1999, s. 61; 2001, s. 134).

Gumiński 1999, s. 61-62 ; Józwiak 2003, s. 59n; Čarniauski 2011; Wawrusiewicz 2013). W miarę upływu czasu, w strefie kontaktowej z ugrupowaniami agrarnymi Europy Środkowej dochodziło do istotnych, lecz powolnych zmian. Urozmaiciła się tektonika, pojawiły się dna płaskie, a ornament stał się bardziej zróżnicowany, zwiększając swój zasięg na powierzchni naczyń; w skrajnych przypadkach pokrywając je niemal w całości. Ze względu na niedostatki badawcze umożliwiające datowanie zarówno względne, jak bezwzględne, to właśnie ceramika i jej zmiany spowodowane oddziaływaniami ugrupowań neolitu środkowoeuropejskiego posłużyły badaczom do porównywania pewnych zjawisk zmiennych - głównie w oparciu o zmiany stylistyczne. Na ich podstawie dokonano synchronizacji, a dalej zarówno wewnętrznych podziałów, jak też ustaleń chronologicznych (Kempisty 1973, s. 13n; Czebreszuk 1996, s. 150-151; Józwiak 2003, s. 189n; Manasterski 2009, s. 125-131; Čarniauski 2011; Wawrusiewicz 2013, s. 7n). Dostrzeżono również, że opisywane procesy różnie przebiegały w rozmaitych regionach i często były zróżnicowane w skali mikroregionalnej. Taki stan można tłumaczyć silnym rozdrobnieniem na mikro-grupy, które kontaktując się między sobą wykazywały różny stopień konserwatywności (Manasterski 2009, s. 122-123, 130; Wawrusiewicz 2013, s. 12).

Pod koniec neolitu wyraźnie widoczne jest oddziaływanie kultury ceramiki sznurowej, głównie w jej późnych fazach, co w przypadku materiałów „linińskich” określane jest jako trzeci horyzont stylistyczny i synchronizowane z grupą trzecią i czwartą kultury ceramiki sznurowej, wydzielonymi na Kujawach (Józwiak 2003, s. 201-203).

Dla wczesnej epoki brązu podkreślane było znaczenie kultury iwieńskiej, jako inicjatora powstania kultury trzcinieckiej, będącej nowym ugrupowaniem genetycznie związanym ze wschodnią częścią Niżu Polskiego (Makarowicz 1998, s. 157-158; 2010, s. 23-24; Czebreszuk 2001, s. 165-169). Opisując „trzcinięcki” proces integracji zwrócono także uwagę na kulturę ceramiki sznurowej i grupę Linin jako pozostałe elementy składowe biorące w nim udział (Kaczanowski, Kozłowski 1998, s. 152-153; Makarowicz 1998, s. 123n; 2010, s. 24; Dąbrowski 2006, s. 22; Manasterski 2009, s. 148-149; 2010, s. 133; 2012a, s. 91; Manasterski, Januszek - w druku). Jednak na Mazurach i Mazowszu rola ostatniego z wymienionych komponentów wydaje się być najważniejsza, o czym świadczą liczne znaleziska ceramiki o cechach „linińskich”, w tym również pokrewnych jej naczyń typu Juodkrantė na południowo-wschodnim pobrzeżu Bałtyku.

Na podstawie obserwacji ceramiki wykonywanej na przelomie neolitu i epoki brązu, pochodzącej z omawianego obszaru, można przedstawić

hipotetyczny, lecz prawdopodobny przebieg zmian stylistycznych, poczynając od form wyjściowych, związanych z pakietem Pucharów Dzwonowatych, a kończąc na typowych naczyniach „trzcinięckich” (Tabl. 1). Chodzi tu głównie o formy zdobione za pomocą techniki rycia, nakłuwania i stemplowania w układach strefowych i strefowo-quasimetopowych. Garnki esowate zdobione dookołą listwą plastyczną, także uznawane za typowe dla kultury trzcinięckiej, zostały w tym opisie pominięte, gdyż wielce prawdopodobna wydaje się być propozycja J. Czebreszuka, który dopatruje się ich pierwowzorów w naczyniach typu *Risenbecher* „b”, wywodzących się z Jutlandii i północnych Niemiec i związanych ze środowiskiem kultury grobów jednostkowych (Czebreszuk 1998; 2001, s. 154-169). Nie znaczy to jednak, że nie wiążą się one z częściowo przekształconą tradycją Pucharów Dzwonowatych. Jednym z dowodów potwierdzających to twierdzenie jest występowanie naczyń z listwą lub listwami plastycznymi także wśród ceramiki Pucharów Dzwonowatych w innych prowincjach (np. Salanova 2004, ryc. 7; Besse 2004, s. 131, ryc. 2), w tym w grupie środkowoniemieckiej (Hille 2012, ryc. 4. 10-11, 5. 8, 6. 7). Cechą charakterystyczną we wszystkich prowincjach było strefowe i strefowo-metopowe ornamentowanie całej lub niemal całej zewnętrznej powierzchni naczyń¹¹. Częstym zjawiskiem było także zdobienie krawędzi wylewu oraz dna.

Nieco inaczej wyglądała dekoracja ceramiki kultury iwieńskiej i linińskiej, nawiązującej do stylistyki Pucharów Dzwonowatych. Co prawda w obydwu przypadkach mamy do czynienia z zachowaniem układów strefowych i quasistrefowo-metopowych, lecz nie występuje ornamentowanie dna, a dekoracja powierzchni zewnętrznej jest zazwyczaj zredukowana do środkowej i górnej części naczynia. Pojawiające się niekiedy zdobienie krawędzi wylewu oraz wnętrza jest w kulturze iwieńskiej uznawane za cechę związaną z substratem stylistyki „linińskiej” (Makarowicz 1998, s. 139-140), a w grupie Linin za kontynuację tradycji paraneolitu leśno-wschodnioeuropejskiego (Kempisty 1989b, s. 313-316). Natomiast w przypadku naczyń „trzcinięckich” zabiegi te traktowane są jako „linińska” spuścizna (Miśkiewicz 1978, s. 192-193; Blajer 1989, s. 444; Makarowicz 2010, s. 24). Jednak w przypadku

¹¹ Wyjątkiem od reguły są pojawiające się w różnych częściach Europy (choć głównie w prowincji wschodniej) naczynia niezdobione, morfologicznie odpowiadające formom dekorowanym (np. Harrison 1977, s. 11-23, ryc. 41.103, 43. 194, 68. 1237-8, Besse 2004, s. 129-134, ryc. 2; Salanova 2004, ryc. 7; Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 96-97, tabl. 2n; Hille 2012, s. 30-32, tabl. 1n). Janusz Budziszewski i Piotr Włodarczak interpretują najliczniej występujące w pochówkach małopolskich kubki pozbawione ornamentyki jako substytut pucharów zdobionych (Budziszewski, Włodarczak 2010, s. 85, 96).

części ceramiki pochodzącej z południowo-wschodniego pobrzeża Bałtyku (typ Juodkrantė) oraz Mazur (zespoły typu Ząbie-Szestno), która była zdobiona ornamentem kratki lub żłobków wewnątrz pod wylewem (Tabl. II: 2-4), można dopatrywać się tradycji związanej z dekoracją ceramiki Pucharów Dzwonowatych (Manasterski 2009, s. 74n, tabl. 86. 1-2, 5, 8, 9; 2012b, s. 164, ryc. 9. 1-3). Jest to tym bardziej prawdopodobne, gdyż na stanowiskach mazurskich wśród ułamków znajdowały się pojedyncze fragmenty, pochodzące z typowych naczyń Pucharów Dzwonowatych. Fragmenty klasycznych pucharów dzwonowatych, wśród których znalazł się egzemplarz zdobiony wewnątrz pasmem kratki (Tabl. II: 1) pochodzą z badań w Supraślu, woj. podlaskie (Manasterski 2014b). Znaleźisko, choć znajduje się na wschód od omawianych terenów, uwiarygadnia hipotezę o pucharowym pochodzeniu omówionej dekoracji.

W kategorii technik ornamentacyjnych omawianych naczyń dominuje rycie i stemplowanie oraz nakłuwanie, a w części przypadków także ścięgi bruzdowe. Te ostatnie, ze względu na podobieństwa formalne, także w zakresie cech morfologicznych, w wielu przypadkach można uznać za próbę naśladownictwa dekoracji radełkowej (Tabl. III). Dookolne żłobki oraz ryte, niekiedy zwielokrotnione zygżaki, a także układ krokwiowy nawiązują do typowych zdobień występujących na naczyniach Pucharów Dzwonowatych. W części przypadków widoczne są zygżaki przechodzące w linie faliste lub naprzemianległe pasma linii falistych i rytych w układzie strefowym¹². Można zatem także w takim sposobie zdobienia dopatrywać się genezy dekoracji liniami falistymi naczyń trzcienieckich w grupie podlasko-mazowieckiej. Podobny sposób ornamentacji widoczny jest również na obszarze południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku w ceramice typu Juodkrantė, lecz tu zamiana z układu zygżakowo-krokwiowego na linie faliste mogła nastąpić na etapie dekoracji sznurem, następnie upowszechniając się w wersji rytej (Manasterski 2012b, s. 162-163). Innym wyjaśnieniem obserwowanego zjawiska może być zaistnienie w omawianej strefie jednoczasowego, lokalnego prądu stylistycznego w dekoracji naczyń liniami falistymi. W wersji konserwatywnej realizowano by go przez odciski sznura, a w progresywnej - liniami rytymi. Za ostatnio przywołaną tezę mogą świadczyć naczynia zdobione krokwiami przechodzącymi w linie faliste, które były wykonywane zarówno odciskaniem

¹² Materiał dotychczas nie publikowany, pochodzący ze stanowiska 1 w Grądach Woniecko, gm. Rutki, woj. podlaskie, znajdujący się w zbiorach Muzeum Podlaskiego w Białymstoku pod nr kat. 4281 i 4289.

sznura, jak też techniką rycia (Manasterski 2012b, s. 163 – tam dalsza literatura). Analogiczne zjawisko w regionie południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku, Mazur i Mazowsza, polegające na stosowaniu takich samych układów wątków, lecz wykonywanych różnymi narzędziami jest związane z kolejnym etapem przemian, kiedy to dochodzi do wykształcenia się stylistyki trzcinieckiej, charakteryzującej się redukcją technik zdobniczych i układów wątków, jak też samej strefy dekorowanej na naczyniu (Makarowicz 1998, s. 132-133; 2010, s. 20n, tab. 1.1; Czebreszuk 2001, s. 82-83; Manasterski 2009, s. 76-78). Niemal powszechne staje się ornamentowanie szyi naczyń za pomocą zwielokrotnionych, dookołnych żłobków, niekiedy przerywanych wątkiem pionowym - wykonanym za pomocą rycia lub stemplowania (Tabl. IV: 1-3). W niektórych przypadkach zdobienie to wyrażane jest odciskami sznura, co można uznać za przejaw swoistego konserwatyzmu (Tabl. IV: 5), lub tzw. ornamentem „drotu kolczastego” (Tabl. IV: 7) charakterystycznego dla wschodniej części omawianego terenu, a także Podlasia (Wawrusiewicz 2011, s. 32) i zachodniej Białorusi (Krywał’cevič 1997, s. 77n). Częstym zabiegiem jest skośne odciskanie, pod najniższą linią ryta, delikatnego stempla o przekroju okrągłym, co daje efekt „leżki” (Tabl. 2: 4; 3: 5; 4: 2, 4, 6) lub podkreślanie całego układu zdobniczego pasmem zygzaków (także w układzie krokwiowym), linii falistych albo festonów (Tabl. III: 1, 7; V). W tym ostatnim przypadku nie jest to jednak zabieg, który w Europie Środkowej można wywodzić z tradycji Pucharów Dzwonowatych¹³. Jest on najpewniej pozostałością po ornamentyce kultury amfor kulistych (Manasterski 2012b, s. 163). Nie należy go również łączyć z wydzieloną przez J. Górskiego (2011) w ceramice grupy podlasko-mazowieckiej kultury trzcinieckiej *stylistyką typu Polesie* (Manasterski 2012b, s. 164).

Na tym etapie przemian, w którym mamy do czynienia z naczyniami zdobionymi w sposób typowy dla kultury trzcinieckiej, do rzadkości należy karbowanie krawędzi wylewu, odciskanie dużych stempli, sznura oraz głębokie dołki podwylewowe. Nie występują także naczynia dekorowane ścięgami bruzdowymi, lecz w Polsce północno-wschodniej i wschodniej oraz na zachodniej Białorusi upowszechnia się ornament „drotu kolczastego”. Przez badaczy białoruskich ten sposób dekoracji jest uznany za typowy dla lokalnych ugrupowań trzcinieckich (Krywał’cevič 1997, s. 77n, ryc. 7.1.c, 10.1,2).

¹³ Naczynia Pucharów Dzwonowatych bywały zdobione liniami rytymi, pod którymi zwiślały ryte festony, niekiedy przypominające linie faliste, lecz znane mi są one jedynie z terenu Hiszpanii (np. wystawa w Muzeum Archeologicznym Katalonii w Barcelonie).

J. Czebreszuk zwrócił jednak uwagę na fakt, że analogiczne zdobienia są charakterystyczne w późnym etapie przekształceń stylistycznych ceramiki pucharów dzwonowatych w zachodniej części Nizy Europejskiego i zaproponował nową interpretację pochodzenia badanej ornamentyki (Czebreszuk 2001, s. 164-165). Według przywołanego badacza: *Ujawnienie powiązań całej strefy niżowej w ramach północnoeuropejskiej prowincji PDZ oraz postulowany nowy model wyjaśnienia fenomenu trzcinickiego stawiają też w innym świetle genetyczną pozycję omawianego zdobnictwa. W powyższym kontekście można bowiem interpretować pochodzenie badanej ornamentyki na całym obszarze jej występowania jako jednolity proces rozprzestrzeniania się idei barbed wire z zachodu na wschód. Jego obecność tak daleko na wschodzie byłaby więc jednym z elementów rozpatrywanego aktualnie pakietu kulturowego sytuującym się genetycznie w początkach jego rozwoju. Omawiany ornament znajduje się bowiem w szczególnej pozycji procesu przemian stylistycznych: jest on łącznikiem między dwoma pakietami – PDZ i R-T¹⁴* (Czebreszuk 2001, s. 165).

W tym czasie dość powszechna staje się także trzcinięcka ceramika niezdobiona, morfologicznie odpowiadająca formom dekorowanym. Jest to najpewniej odzwierciedlenie bardziej ogólnej tendencji, widocznej we wczesnej epoce brązu w zachodniej i centralnej części Nizy Europejskiego, polegającej na ograniczaniu strefy zdobienia, aż po niemal całkowity jego zanik. Zjawisko jest interpretowane jako skutek zmian kulturowych, przejawiających się utratą znaczenia ceramiki jako głównego identyfikatora tradycji i przekaznika „kodu kulturowego” na rzecz wyrobów metalowych (Czebreszuk 2001, s. 82 – tam dalsza literatura). W środkowej i środkowo-wschodniej części Nizy Polskiego taki stan rzeczy, z jednej strony nie jest powszechny, z drugiej zaś tam, gdzie miał miejsce - nie jest długotrwały, ponieważ wraz z rozwojem kultury lużyckiej, ponownie wzrasta status ceramiki (por. Mogielnicka-Urban 1984).

V. PODSUMOWANIE

Od późnego neolitu na obszarze Mazowsza, Mazur i południowo-wschodnich pobrzeży Bałtyku widoczny jest proces akulturacji społeczności paraneolitycznych. Początkowo dochodzi do integracji z grupami manifestującymi się ceramiką kultury amfor kulistych, kultury ceramiki sznurowej i ugrupowań postsznurowych (Okulicz 1973, s. 114n; Machnik 1979a, s. 335-336; 1979b, s. 336n; Kempisty 1989a, s. 293-298; Kaczanowski, Kozłowski 1998, s. 135-136; Manasterski 2009, s. 130-132, 148-149).

¹⁴ Rozwinięcie skrótów literowych zastosowanych przez cytowanego badacza to: PDZ – puchary dzwonowate, R-T – pakiet kulturowy Riesenbecher-Trzciniec.

Zachodzący proces obrazują naczynia zdobione w stylu paraneolityczno-amforowym (Kempisty 1973, s. 20, tabl. IV.1; Manasterski 2009, s. 64-67, ryc. 2), paraneolityczno-sznurowym i paraneolityczno-postsznurowym (Kempisty 1970, s. 290; 1973, s. 20-25; Manasterski 2009, s. 67-74, ryc. 3-5).

Kulturowym wyznacznikiem istotnych przemian zachodzących na znacznym obszarze Niżu Polskiego, staje się rozprzestrzenianie przedmiotów, które można łączyć z pakietem Pucharów Dzwonowatych¹⁵. Jest on bowiem odzwierciedleniem transformacji zachodzącej w środowiskach miejscowych społeczności o różnym obrazie kulturowym, zasiedlających omawiany region, prowadzącej do powstawania lokalnych elit. W efekcie dochodzi do wykształcenia się nowej jednostki kulturowej, określanej mianem kultury trzcinieckiej (lub „fenomenu trzcinieckiego” - por. Czebreszuk 1998). Jednak od samego początku – niemal do końca trwania wymienionej kultury, bez względu na to, czy będą to Kujawy, Mazowsze, czy też Mazury, a zapewne także południowo-wschodnie pobrzeża Bałtyku z ceramiką typu Juodkrantė, będą widoczne w ceramice naczyniowej reminiscencje minionych stylistyk: leśno-wschodnioeuropejskiej (głównie w wydaniu „linińskim”) i Pucharów Dzwonowatych, a w mniejszym stopniu także „amforowej” i „sznurowej”.

BIBLIOGRAFIA

- BESSE, M., 2004. Bell Beaker common ware during the third Millennium BC in Europe. *In: J. CZEBRESZUK ed., Similar but different. Bell Beakers in Europe*. Poznań, 127-148.
- BLAJER, W., 1989. Kultura trzciniecka. *In: J. KMIĘCIŃSKI, ed. Pradzieje ziem polskich I, 2. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka brązu i początki epoki żelaza*. Warszawa-Łódź, 441-455.
- BUDZISZEWSKI, J., WŁODARCZAK, P., 2010. *Kultura pucharów dzwonowatych na Wyżynie Małopolskiej*. Kraków.
- BUTRIMAS, A., ČESNYS, G., 1990. The Emergence of the Pomariu (Baltic Coastal) Group of Indo-Europeans According to Archaeological and Anthropological Data. *The Journal of Indo-European Studies*, 18, (3-4), 359-375.
- CZEBRESZUK, J., 1988. „Leśno”-wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkowoneolitycznych społeczeństw Kujaw. *In: A. COFTA-BRONIEWSKA, ed. Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*. Inowrocław, 185-196.

¹⁵ Istotnym dowodem rozprzestrzeniania się pakietu Pucharów Dzwonowatych w strefie Niżu Polskiego w kierunku wschodnim jest odkrycie zespołu artefaktów z Supraśla (Manasterski 2014b).

- CZEBRESZUK, J., 1996. *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.
- CZEBRESZUK, J., 1998. „Trzcinięć” – koniec pewnej tradycji. In: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. „Trzcinięć” – system kulturony, czy interkulturony proces? Poznań, 411-429.
- CZEBRESZUK, J., 2001. *Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.)*. Alternatywny model kultury. Poznań.
- CZERNIAK, L., 1989. Teoretyczne problemy archeologicznej systematyki kulturowej. Przykład badań nad zróżnicowaniem cech technologicznych ceramiki kultur z kręgu naddunajskiego. In: A. COFTA-BRONIEWSKA, ed. *Kujawskie przyczynki do badań nad neolitem Europy*. Inowrocław, 33-76.
- CYREK, K., GRYGIEL, R., NOWAK, K., 1982. Mezolit ceramiczny w środkowej i północno-wschodniej Polsce i jego związki z neolitycznymi kulturami niżowymi. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, 29, 5-70.
- ČARNIAUSKI, M., M., 1979. *Niealit białoruskovo Panámonia*. Mińsk.
- ČARNIAUSKI, M., M., 2011. Nėmanskaâ nealityčnaâ kultura v Bielarusi: genezis i evalucyjâ. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 77-86.
- DĄBROWSKI, J., 2006. Kultura trzcinięcka i łuzyccka na Mazowszu. In: *Starożytna Mazowsze. Materiały z sesji archeologicznej, która odbyła się dnia 19 października 2006 r. w Pultusku*. Warszawa, 21-23.
- EHRlich, B., 1936. Succase. Eine Siedlung der jungsteinzeitlichen Schnurkeramiker im Kreise Elbing. *Elbinger Jahrbuch*, 12/13, 43-98.
- GARDAWSKI, A., 1958. Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce. *Wiadomości Archeologiczne*, XXV, 287-310.
- GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzcinięckiej w Polsce. *Materiały Starożytna*, V, 7-189.
- GÓRSKI, J., 2011. Przejawy oddziaływań zakarpaccich na terenie grupy podlasko-mazowieckiej kultury trzcinięckiej. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 279-286.
- GRABAREK, A., 2004. *Osadnictwo kultury ceramiki sznurowej na Mazowszu*. Warszawa (maszynopis pracy magisterskiej w bibliotece Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego).
- GUMIŃSKI, W., 1999. Kultura Zedmar a kultura Narva. Razem czy osobno. *Światowit*, I (XLII)/B, 59-69.

- GUMIŃSKI, W., 2001. Kultura Zedmar. Na rubieży neolitu „zachodniego”. In: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALCEVIČ, P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.* Poznań, 133-152.
- GUMIŃSKI, W., 2012. Nowe wyjątkowe siedlisko osadnicze paraneolitycznej kultury Zedmar na wschodnim cyplu wyspy Szczepanki (sektor A) na Mazurach. *Światowit*, IX (L)/B, 87-144.
- HARRISON, R., J., 1977. The Bell-Beaker Culture of Spain and Portugal. *American School of Prehistoric Research*, 35. Cambridge (Massachusetts).
- HILLE, A., 2012. Die Glockenbecherkultur in Mitteldeutschland. In: S. ROOS, D. HÖHNE, eds. *Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt – Landesmuseum für Vorgeschichte*, 66. Halle an der Saale.
- HODSON, F., R., 1980. Cultures as types? Some elements of classification theory. *Institute of Archaeology bulletin*, 1-10.
- JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2011. Obozowisko ludności kultury trzcinieckiej z Regul koło Warszawy. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, I, 83-129.
- JANUSZEK, K., MANASTERSKI, D., 2012. Obiekt obrzędowy – depozyt przedmiotów symboliczno-użytkowych społeczności z wczesnej epoki brązu w Skrzyszewie, gm. Wieliszew, woj. mazowieckie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 115-145.
- JAŹDŻEWSKI, K., 1928. Przyczynki do znajomości kultury prefińskiej w Polsce Zachodniej. *Przegląd Archeologiczny*, 3, 189-201.
- JÓZWIĄK, B., 2003. *Spoločności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.
- KACZANOWSKI, P., KOZŁOWSKI, J., K., 1998. Młodszy eneolit na ziemiach polskich. In: J. PIESZCZACHOWICZ, ed. *Wielka historia Polski 1. Najdawniejsza dzieje ziem polskich*. Kraków, 128-138.
- KEMPISTY, A., 1989a. Kultura ceramiki sznurowej. In: J. KMIĘCIŃSKI, ed. *Pradzieje ziem polskich I, 1. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia. Neolit*. Warszawa-Łódź, 262-300.
- KEMPISTY, A., 1989b. Kultury paraneolityczne. In: J. KMIĘCIŃSKI, ed. *Pradzieje ziem polskich I, 1. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia. Neolit*. Warszawa-Łódź, 301-326.
- KEMPISTY, E., 1970. The Complex of Comb- and Pit-marked Pottery Cultures. In: T. WIŚLAŃSKI, ed. *The Neolithic in Poland*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 232-295.

- KEMPISTY, E., 1972. Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dolkowej z terenu Mazowsza i Podlasia. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVII, 441-483.
- KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki grzebykowo-dolkowej na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 3-75.
- KEMPISTY, E., 1983. Neolityczne kultury strefy leśnej w północnej Polsce. In: T. MALINOWSKI, ed. *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*. Słupsk, 175-201.
- KILIAN, L., 1955. *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn.
- KOBYLIŃSKA, U., 1980. Problemy, metody i implikacje amerykańskiej „socjologii ceramicznej”. *Archeologia Polski*, 25, (1), 193-203.
- KOŚKO, A., 1979. *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresach schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Poznań.
- KOŚKO, A., 1994. Perspektywa „wschodu” w rozwoju osadniczo-kulturowym bałkańsko-środkowoeuropejskiego kręgu społeczeństw wczesnoagrarnych. In: L. CZERNIAK, ed. *Neolit i początki epoki brązu na Ziemi Chełmińskiej*. Grudziądz, 189-197.
- KOŚKO, A., KLOČKO, W., 1998. „Trzcinię” – stabilizacja systemu cyrkulacji wzorców kulturowych na pograniczu „cywilizacji wczesnobrązowych” wschodniej i zachodniej Europy? Zasięgi i mechanizmy zjawiska. In: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. „Trzcinię” – system kulturowy, czy interkulturowy proces? Poznań, 397-404.
- KOWALCZYK, J., 1969. Początki neolitu na ziemiach Polski. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXIV, 3-69.
- KRYV’ALCEVIČ, M., 1997. Z badań nad kulturą trzcinięką na Polesiu Białoruskim w dorzeczu Prypeci. *Folia Praehistorica Posnaniensia*, VIII, 69-95.
- LEMERCIER, O., 2006. Le Campaniforme et l’Europe à la fin du Néolithique. *Actes du colloque international: La Préhistoire de l’Europe occidentale: un bilan des connaissances à l’aube du 3e millénaire*. Toulon (dostęp on-line).
- MACHNIK, J., 1978. Wczesny okres epoki brązu. In: A. GARDAWSKI, J. KOWALCZYK, eds. *Prabistoria ziem polskich III. Wczesna epoka brązu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 9–136.
- MACHNIK, J., 1979a. „Środkowoeuropejski horyzont” kultury ceramiki sznurowej. In: W. HENSEL, T. WIŚLAŃSKI, eds. *Prabistoria ziem polskich II. Neolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 342–366.
- MACHNIK, J., 1979b. Kultura rzucewska. In: W. HENSEL, T. WIŚLAŃSKI, eds. *Prabistoria ziem polskich II. Neolit*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 366–379.

- MACHNIK, J., 1997. „Rzucewo Culture” and the Early Horizon of the Corded Ware. *In: D. KRÓL, ed. The Built Environment of Coast Areas During the Stone Age*. Gdańsk, 128–134.
- MAKAROWICZ, P., 1998. *Rola społeczności kultury iwieńskiej w genezie trzcinickiego kręgu kulturowego (2000-1600 BC)*. Poznań.
- MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniński krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.
- MANASTERSKI, D., 2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szestno*. Warszawa.
- MANASTERSKI, D., 2010. Exchanges between syncretic groups from the Mazury Lake District in northeast Poland and Early Bronze Age communities in Central Europe. *Archaeologia Baltica* 13, 126-139.
- MANASTERSKI, D., 2012a. Iwieńsko-trzciniński komponent stylistyczny we wczesnobrązowej ceramice Pojezierza Mazurskiego. *Światowit*, VII (XLVIII)/B, 89-94.
- MANASTERSKI, D., 2012b. Typ Juodkrantė – iwieński i trzciniński komponent stylistyczny w ceramice z rzucewskiej osady w Suchaczu. *Światowit*, IX (L)/B (2011), 151-168.
- MANASTERSKI, D., 2014a. Mazowiecka ceramika z przełomu neolitu i epoki brązu ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie (w tym tomie).
- MANASTERSKI, D., 2014b. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie od 04.08. do 20.08.2014, na stanowisku Supraśl 3 (nr AZP 36-88/10), znajdującym się na działce geod. nr 963/4 (obręb Supraśl)*. Warszawa (maszynopis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku).
- MANASTERSKI, D., (w druku). „Leśno-wschodnioeuropejski” komponent stylistyczny w ceramice kultury rzucewskiej na przykładzie osady w Suchaczu. *Światowit*.
- MANASTERSKI, D., PIASECKI, K., WALUŚ, A., 2001. Schyłkowoneolityczny grób szkieletowy z ozdobami bursztynowymi ze stanowiska X w Ząbiu, woj. warmińsko-mazurskie. *Światowit*, III(XLIV)/B, 145-166.
- MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., 2011. Tradycje kulturowe grupy Linin we wczesnej fazie kultury trzcinińskiej na Mazowszu w świetle materiałów ze stanowisk w Raszynie i w Regulach koło Warszawy. *Światowit*, VIII(XLIX)/B, 41-48.
- MANASTERSKI, D., JANUSZEK, K., (w druku). Integracja kulturowa w Kotlinie Warszawskiej na przełomie neolitu i epoki brązu. *Światowit*.

- MAZUROWSKI, R. F., 1987. Nowe badania nad osadnictwem ludności kultury rzucewskiej w Suchaczu, woj. elbląskie, w latach 1980-1983. In: A. PAWŁOWSKI, ed. *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980-83*. Malbork.
- MAZUROWSKI, R. F., 2014. *Prabistoryczne bursztyniarstwo na Żuławach Wiślanych. Późnoneolityczne centrum pozyskiwania i obróbki bursztyny w niedźwiedziówcekim mikroregionie osadniczym (3300-2400 l. p.n.e.)*. Malbork.
- MINTA-TWORZOWSKA, D., 1994. *Klasyfikacja w archeologii jako sposób wyrażania wyników badań, hipotez oraz teorii archeologicznych*. Poznań.
- MIŚKIEWICZ, J., 1978. Kultura trzciniecka. In: A. GARDAWSKI, J. KO-WALCZYK, eds. *Prabistoria ziem polskich III. Wczesna epoka brązu*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 173-196.
- MOGIELNICKA-URBAN, M., 1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze tużyckiej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- NOSEK, S., 1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- OKULICZ, J., 1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- OLSZEWSKI, A., P., 1987. *Osadnictwo epimezolityczne w Korzeczniku, woj. konińskie, stanowisko 6/7*. Inowrocław.
- RENFREW, C., 2001. *Archeologia i język*. Warszawa-Poznań.
- RIMANTIENĖ, R., 1979. *Šventoj. Narvos kultūros gyvenvitės*. Vilnius.
- RIMANTIENĖ, R., 1980. *Šventoj. Pamarių kultūros gyvenvitės*. Vilnius.
- RIMANTIENĖ, R., 1989. *Nida. Senųjų baltų gyvenvietė*. Vilnius.
- RIMANTIENĖ, R., 1992a. Die Haffküstenkultur in Litauen. *Præhistorica*, 19, 301-305.
- RIMANTIENĖ, R., 1992b. The Neolithic of the Eastern Baltic. *Journal of World Prehistory*, 6 (1), 97-143.
- RIMANTIENĖ, R., 1995. *Lietuva iki Kristaus*. Vilnius.
- RIMANTIENĖ, R., 2005. *Die Steinzeitfischer an der Ostseelagune in Litauen*. Vilnius.
- SALANOVA, L., 2004. The frontiers inside the western Bell Beaker block. In: J. CZEBRESZUK, ed. *Similar but different. Bell Beakers in Europe*. Poznań, 63-76.
- SKORUPSKA, P., 2013. Ceramika kultury trzcinieckiej ze stanowiska 7 w Brwinowie, pow. Pruszków. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, III, 115-181.
- SULIMIRSKI, T., 1959. *Polska przedhistoryczna*, 2, Londyn.

- SZMYT, M., 1996. *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*. Poznań.
- TARAS, H., 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.
- TETZLAFF, W., 1970. The Rzucewo Culture. In: T. WIŚLAŃSKI, ed. *The Neolithic in Poland*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 356-365.
- WATSON, P., J., 1977. Design analysis of painted pottery. *American Antiquity*, 42, (3), 381-393.
- WAWRUSIEWICZ, A., 2011. Okres neolitu i początki epoki brązu na Podlasiu. Stan i perspektywy badań. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 13-36.
- WAWRUSIEWICZ, A., 2013. Supraśl 6 – stanowisko wielokulturowe w województwie podlaskim. Wstępne wyniki i perspektywy badań. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 9/2013, 5-22.
- WIŚLAŃSKI, T., 1979a. Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych. In: W. HENSEL, T. WIŚLAŃSKI, eds. *Prabistoria ziem polskich II. Neolit*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 261-299.
- WIŚLAŃSKI, T., 1979b. Krąg ludów subneolitycznych w Polsce. In: W. HENSEL, T. WIŚLAŃSKI, eds. *Prabistoria ziem polskich II. Neolit*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 319-336.
- ZALCMAN, E., 2010. Poseleniâ kultury šnurovoj keramiki na territorii Ūgo-Vostočnoj Pribaltiki, In: A. H. Hohlov, eds. *Materialy obrannyh arheologičeskib issledowanij*, 14, Moskwa.
- ŻUREK, J., 1954. Osada z młodszej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, IV (1953), 1-42.

Dariusz Manasterski
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: dmanasterski@uw.edu.pl

DARIUSZ MANASTERSKI

FROM „LININ” TO „TRZCINIEC” – INFLUENCE
AND EVOLUTION OF THE „BELL BEAKER” STYLE
OF VESSEL DECORATION AS A CONTRIBUTION
TO THE DEVELOPMENT OF THE EARLY
BRONZE AGE COMMUNITIES IN MAZOVIA
AND NORTH-EASTERN POLAND

Key words: Linin group, Bell Beaker culture, Trzciniec culture, Joudkrante type, pottery, cultural package, Early Bronze Age.

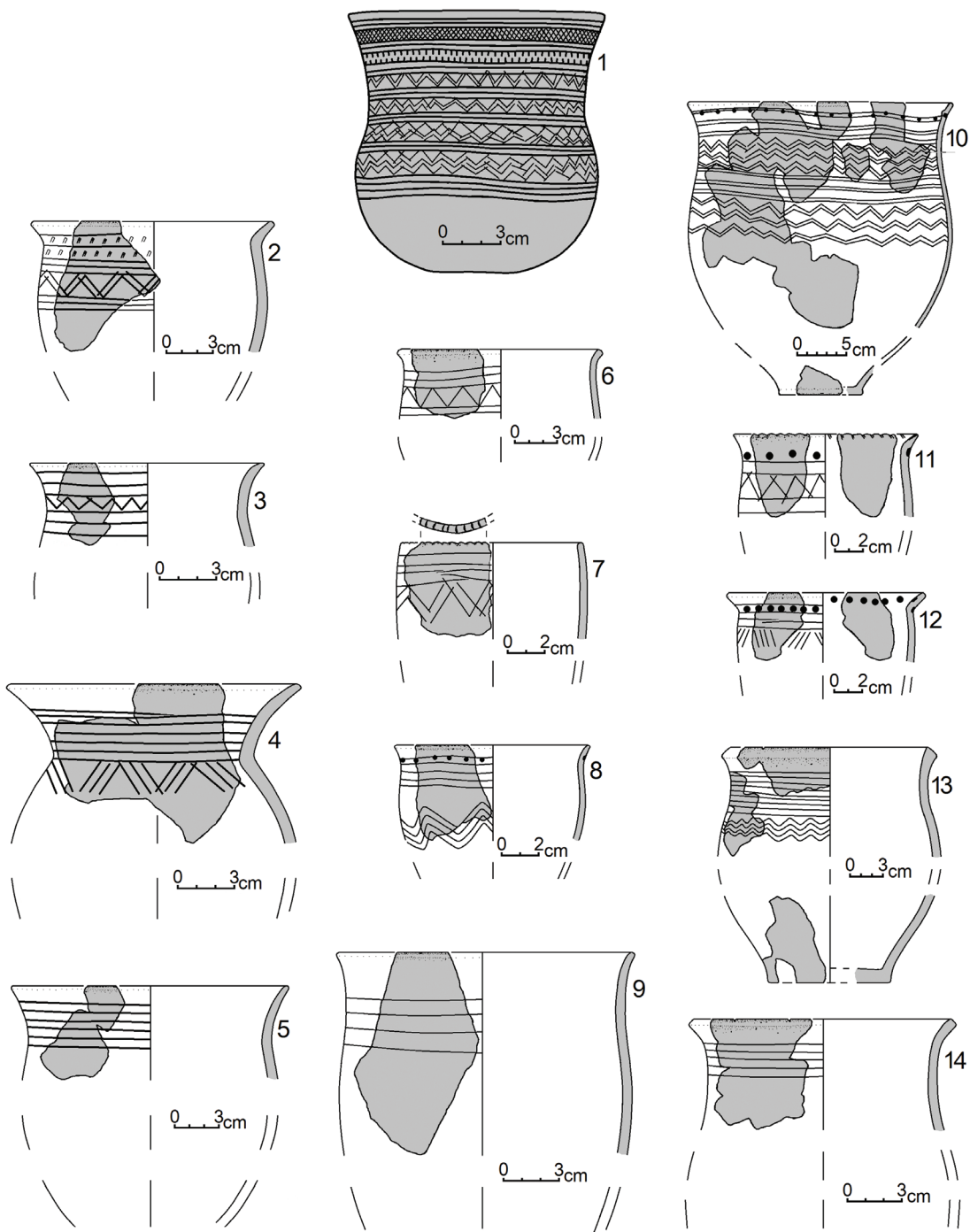
ABSTRACT

At the turn of the Neolithic and the Bronze Age Mazovia and Masuria were, largely, regions inhabited by communities belonging to the circle of the great cultures of East Europe which were based on hunter-gatherer economy. At the time, these were the westernmost areas of relatively densely populated settlement of those groups (Kempisty 1972; 1973; Manasterski 2009). Apart from them, groups of people involved in agriculture and animal husbandry arrived in the area, coming from the Linear Pottery culture, Funnel Beaker culture, Globular Amphora culture or Corded Ware culture. However, in the case of the southeastern coastal areas of the Baltic Sea, the Neolithization process was initiated by communities representing the Funnel Beaker culture. In many cases, this led to contacts with the local people, resulting in artifacts showing clear signs of cultural syncretism. Among archaeological sources, this phenomenon is most visible in pottery vessels, which are also the basic material for identification, as flint artifacts, even though usually quite numerous, were often considered as having poor diagnostic value and ignored. From the diagnostic point of view, complete vessels or their decorated fragments seem to be the most important, since they can be regarded as a “business card” of the communities of different cultural groups, including the Central European Neolithic and Early Bronze Age groups. At the turn of the Neolithic and Early Bronze Age, communities of mixed cultural traditions dominated east of the middle and lower Vistula. Due to the geographical and natural environment, there are three border provinces: the southeastern Baltic coastal region, Masuria and Mazovia, related due to cultural components of similar composition and pace of the changes leading to the emergence of a community showing features of the “Trzciniec”

culture. Among the aforementioned regions only Mazovia is associated with the Linin group (Kempisty 1973, pp. 68-69, Map 2). Nevertheless, due to the archaeological representation of the processes, the territory associated with this concept should also be extended to include Masuria (assemblages of Ząbie-Szestno type) (Manasterski 2009, pp. 148-149) and, to a limited degree, combined with the southeastern Baltic coastal areas (Juodkrante pottery type) (Manasterski 2012b; Manasterski - in print). Based on observations of pottery, a hypothetical but likely course of stylistic transformations emerges, starting with the initial forms, associated with the Bell Beaker culture package and finishing with typical Trzciniec culture vessels (Pl. I). This mainly refers to the forms decorated with incised technique, stamping and punctures, arranged as zone ornamentation and metopic ornamentation, very characteristic of the Bell Beaker culture. A frequent phenomenon was also decorating the edge of the mouth of a vessel and the bottom. Decoration of the Iwno culture pottery, of the Linin group or of the Trzciniec culture was slightly different, taking inspiration from the style of the Bell Beaker culture. Even though zone and zone-metopic ornamentation is preserved, no decoration is found on the bottom and the decoration of the outer surface is usually limited to the middle and upper section of the vessel. Ornamentation of the edge of the vessel mouth and its inside in the Iwno culture is regarded as a feature associated with the "Linin" stylistic component (Makarowicz 1998, pp. 139-140), and within the group as a continuation of the tradition of the forest East-European Para-Neolithic (Kempisty 1989b, pp. 313 -316). However, in the case of the "Trzciniec" vessels, they are considered a "Linin" legacy (Miśkiewicz 1978, pp. 192-193; Blajer 1989, p. 444; Makarowicz 2010, p. 24). Some vessels of Juodkrante type from assemblages of Ząbie-Szestno type, decorated with chequer pattern or grooves inside, below the vessel mouth (Pl. II: 2-4), might reflect the traditions related to the Bell Beaker culture (Manasterski 2009, p. 74n, Table 86. 1-2, 5, 8, 9, 2012b, p. 164, Fig. 9: 1-3). Most frequently used decoration techniques included incised technique, stamping and puncturing, and in some cases also the "Furchenstich". The latter, due to formal similarities, could often be regarded as an attempt to imitate knurl decoration (Pl. III). Grooves and zigzag decorations made around the vessels indicate influence of the Bell Beaker culture. In some cases, zigzag lines developing into wavy lines or alternate stripes of wavy and incised lines showing zone decoration arrangement can be seen. Decoration of the vessel neck with grooves, sometimes separated with a horizontal motif is fairly common (Pl. IV: 1-3). Sometimes that decoration takes the form of cord

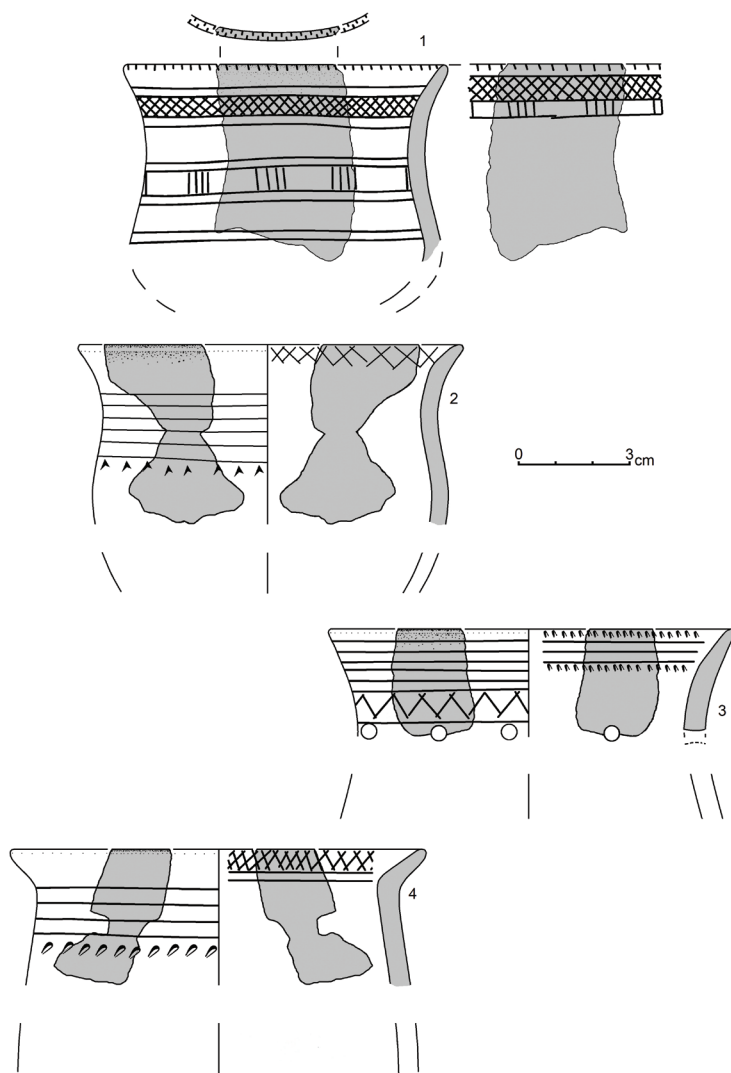
impressions, which can be regarded as a sign of stylistic conservatism (Table. IV: 5), or the so-called “barbed wire” ornament (Pl. IV: 7) characteristic of the eastern part of the discussed area, as well as Podlachia (Wawrusiewicz 2011, p. 32) and Western Belarus (Kryval’cevič 1997, p. 77n). A frequently exploited technique involves stamping at an angle, which produces the „tear-drop” effect (Pls II: 4; III: 5; IV: 2, 4, 6) or highlighting the whole decoration arrangement with several zigzags (also in the rafter system), wavy lines or festoons (Pls. III: 1, 7; V).

Along with the new trends, displayed mainly in vessel decoration, more profound transformations took place, leading to a change in cultural image. It resulted in the formation of a new culture referred to as the Trzciniec culture or “Trzciniec phenomenon” (cf. Czebreszuk 1998). Nevertheless, from the very beginning - almost to the end of the culture, regardless of whether it happened in Cuyavia, Mazovia, or Masuria, and probably also along the southeastern Baltic coast, the pottery shows reminiscences of past styles: forest East-European (especially in the “Linin” type), “Globular Amphora”, “Corded Ware” and “Bell Beaker”. The latter, as could be supposed, is the most important from the point of view of the process leading to the development of the “Trzciniec” communities in the Polish Plain.

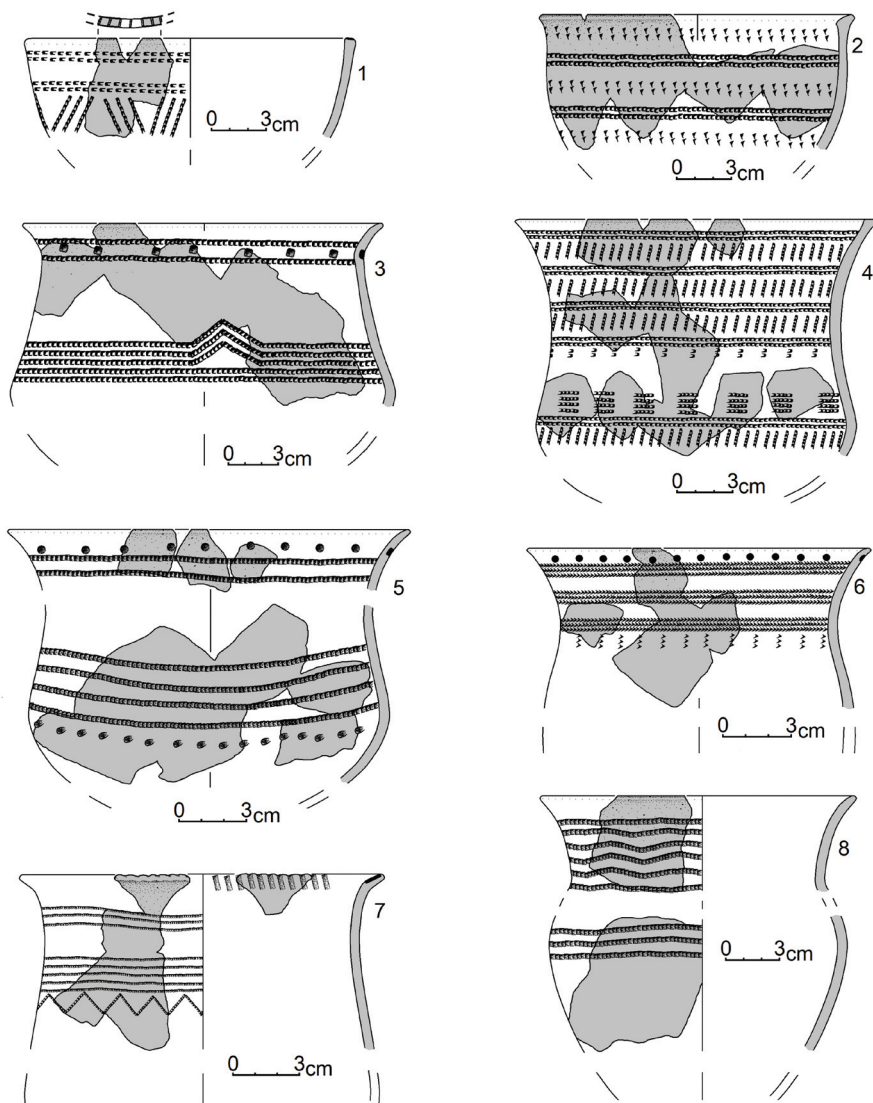
Tabl. I. Przykłady stylistyki Pucharów Dzwonowatych w ceramice o cechach „linińskich” i „trzcinięckich” w Polsce Północno-Wschodniej i na Mazowszu – redukcja stref i wątków na wybranych przykładach. 1 – Hiszpania (wg Lemercier 2006); 2-5 – Pojezierze Mazurskie (wg Manasterski 2009); 6-9 – południowo-wschodnie побереża Bałtyku (wg Manasterski 2012b); 10-14 – Mazowsze, (10 - wg. Manasterski 2014a; 11- wg. Manasterski, Januszek 2013; 12 – wg Januszek, Manasterski 2011; 13 wg Gardawski 1959; 14 - wg Manasterski, Januszek 2011).

Pl. I. Examples of the Bell Beaker culture style in pottery showing the “Linin” and “Trzcinięć” features; northeastern Poland and Mazovia - reduction of decoration zones and motifs on selected examples. 1 - Spain (according to Lemercier 2006); 2-5 – Masurian Lake District (according to Manasterski 2009); 6-9 – southeastern coastal region of the Baltic Sea (according to Manasterski 2012b); 10-14 – Mazovia, (10 - according to. Manasterski 2014a; 11- according to. Manasterski, Januszek 2013; 12 – according to Januszek, Manasterski 2011; 13, according to Gardawski 1959; 14 - according to Manasterski, Januszek 2011).

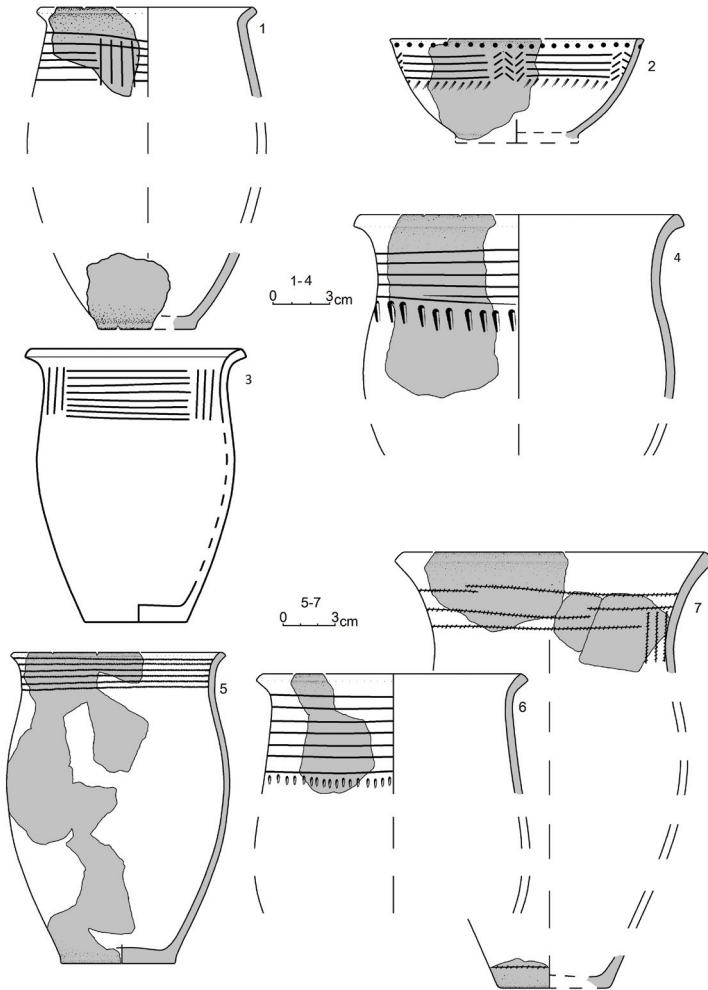
Tabl. II. Stylistyka Pucharów Dzwonowatych w ceramice o cechach „linińskich” i „trzcinięckich” w Polsce Północno-Wschodniej i na Mazowszu. Zdobnictwo strefowe we wnętrzu naczyń. 1 - Podlasie (wg Manasterski 2014b); 2 – południowo-wschodnie побереża Bałtyku (wg Manasterski 2012b); 3-4 – Pojezierze Mazurskie (wg Manasterski 2009).

Pl. II. The Bell Beaker culture style in pottery showing the “Linin” and “Trzcinięck” features; northeastern Poland and Mazovia. Zone decoration inside the vessels. 1 - Podlachia (according to Manasterski 2014b); 2 – southeastern coastal region of the Baltic Sea (according to Manasterski 2012b); 3-4 – Masurian Lake District (according to Manasterski 2009).

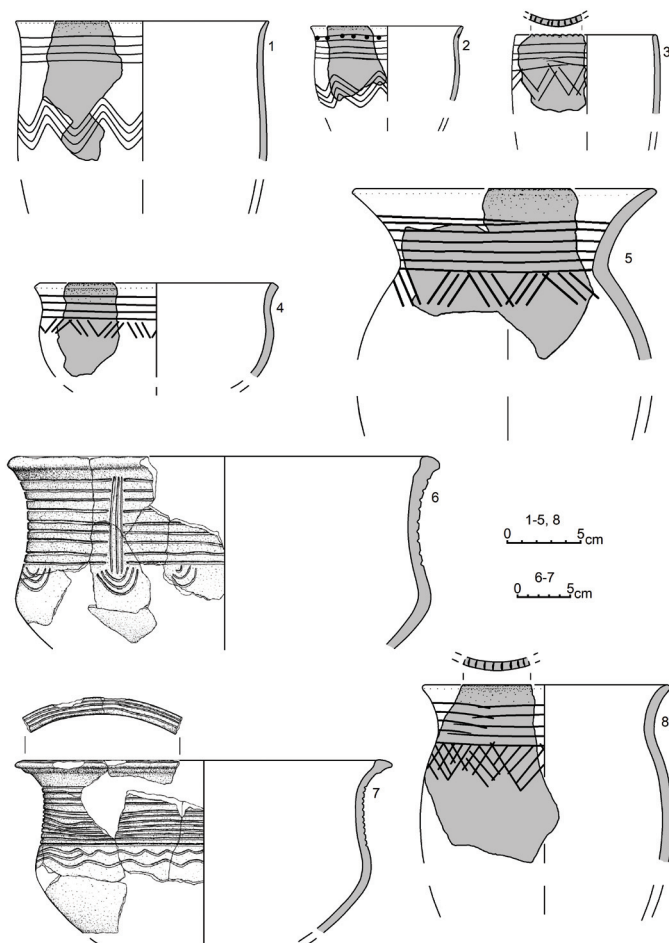
Tabl. III. Stylistyka Pucharów Dzwonowatych w ceramice o cechach „linińskich” i „trzcinięckich” w Polsce Północno-Wschodniej i na Mazowszu. Układy strefowe i quasimetopowe wykonane techniką ściegu bruzdowego. 1-4, 6, 8 – Pojezierze Mazurskie (wg Manasterski 2009); 5, 7 – Mazowsze (wg Manasterski 2014a).

Pl. III. The Bell Beaker culture style in pottery showing the “Linin” and “Trzcinięc” features; northeastern Poland and Mazovia. Zone and quasi-metopic ornamentation in “Furchenstich” technique. 1-4, 6, 8 – Masurian Lake District (according to Manasterski 2009); 5, 7 – Mazovia (according to Manasterski 2014a).

Tabl. IV. Stylistyka Pucharów Dzwonowatych w ceramice o cechach „linińskich” i „trzcienieckich” w Polsce Północno-Wschodniej i na Mazowszu. Zredukowane układy strefowe i metopowe (quasimetopie). 1-2 – południowo-wschodnie побереża Bałtyku (wg Manasterski 2012b); 3-4 – Mazowsze (3 – wg Taras 1995, 4 - wg Januszek, Manasterski 2011); 5-7 – Pojezierze Mazurskie (wg Manasterski 2009).

Pl. IV. The Bell Beaker culture style in pottery showing the “Linin” and “Trzcinec” features; northeastern Poland and Mazovia. Reduced zone and metopic (quasi-metopic) ornamentation. 1-2 – southeastern coastal region of the Baltic Sea (according to Manasterski 2012b); 3-4 – Mazovia (3 – according to Taras 1995, 4 - according to Januszek, Manasterski 2011); 5-7 – Masurian Lake District (according to Manasterski 2009).

Tabl. V. Stylistyka Pucharów Dzwonowatych w ceramice o cechach „linińskich” i „trzcinięckich” w Polsce Północno-Wschodniej i na Mazowszu. Układ strefowy z wątkami liniowymi, falistymi i kątowymi.

1-3 – południowo-wschodnie pobrzeża Bałtyku (wg Manasterski 2012b);

4-5 – Pojezierze Mazurskie (wg Manasterski 2009); 6-8 – Mazowsze (6-7 – wg Skorupska 2013, 8 - wg Januszek, Manasterski 2011).

Pl. V. The Bell Beaker culture style in pottery showing the “Linin” and “Trzcinię” features; northeastern Poland and Mazovia. Zone ornamentation with straight, wavy and slanted lines. 1-3 – southeastern coastal region of the Baltic Sea (wg Manasterski 2012b); 4-5 – Masurian Lake District (according to Manasterski 2009); 6-8 – Mazovia (6-7 – according to Skorupska 2013, 8 – according to Januszek, Manasterski 2011).

KATARZYNA JANUSZEK, MARCIN BIAŁOWARCZUK

POTENCJALNE METODY POZYSKIWANIA
LOKALNYCH SUROWCÓW KRZEMIENNYCH
PRZEZ SPOŁECZNOŚCI KOŃCA NEOLITU
I POCZĄTKU EPOKI BRĄZU NA
STANOWISKACH 3 I 6 W SUPRAŚLU,
WOJ. PODLASKIE

Słowa kluczowe: krzemień kredowy, kopalnie krzemienia narzutowego, LiDAR, badania nieinwazyjne, późny neolit, wczesna epoka brązu.

WSTĘP

Bezpośrednim przyczynkiem do podjęcia tematu sposobów pozyskiwania lokalnych surowców krzemiennych było odkrycie nad środkowym odcinkiem rzeki Supraśli unikatowych reliktyw społeczności z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu, wykorzystujących różnej jakości krzemień narzutowy. Wspomniane odkrycia miały miejsce na wielokulturowych stanowiskach 3 i 6 w Supraślu (Wawrusiewicz 2013; Manasterski 2014).

Najwcześniej badane stanowisko 6, ujawniło pozostałości osadnictwa późnoneolitycznej kultury ceramiki sznurowej (Matuszewska, Szydłowski, Wawrusiewicz 2006; Wawrusiewicz 2013, s. 7), obozowisko kultury niemieńskiej z początków epoki brązu z unikatowym depozytem rytualnym, zawierającym, m.in. fragmenty importowanych naczyń Pucharów Dzwonowatych (Wawrusiewicz 2013, s. 8-11) oraz obiekty gospodarcze i sepulkralne z końca epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, wiązane z grupą surażską kultury lużyckiej (Wawrusiewicz 2013, s. 11,12). Udokumentowano tu również nieliczne wyroby krzemienne, genetycznie łączone ze schyłkowym paleolitem i mezolitem (Wawrusiewicz 2004, s. 71-74; 2013, s. 12; Zalewski, Sałacińska, Sałaciński 2009, s. 437, 438, fig. 3: 1-6).

Z kolei na stanowisku 3 w wyniku badań sondażowych, prowadzonych w 2014 roku, odkryto wyjątkowy w skali europejskiej obiekt

¹ Prace na stanowisku 6 w Supraślu rozpoczęto w 2004 r. badaniami sondażowymi. Prowadzone były wówczas przez ekspedycję Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu pod kierownictwem prof. UAM dr hab. Janusza Czebreszuka. Systematyczne badania wykopaliskowe realizowane są od 2011 r. przez zespół pracowników Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku pod kierunkiem Adama Wawrusiewicza, a od 2013 roku również we współpracy z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

obrzędowy związany z Pucharami Dzwonowatymi oraz ślady osadnictwa późnoneolitycznej kultury ceramiki sznurowej, a także relikty kultury ceramiki sztrychowanej z wczesnej epoki żelaza (Manasterski 2014).

Na obydwu wymienionych stanowiskach zarejestrowano wyroby z różnych odmian krzemieni narzutowych, z których większość można odnieść do grupy I z klasyfikacji P. Dmochowskiego (Dmochowski 2006, s. 219, fig. 1: 1-9). Związane są one z każdym z wymienionych etapów zasiedlenia stanowisk. Najliczniej reprezentowany jest lokalny krzemień kredowy, określane jako północno-wschodni (Szymczak 1992, s. 15n). Oprócz wskazanego surowca wśród znalezisk z okresu późnego neolitu i wczesnej epoki brązu odnotowano również przedmioty z surowców importowanych: kopalnianych (krzesak i przekłuwacz z krzemienia czekoladowego w depozycie obrzędowym na stanowisku 6 – Wawrusiewicz 2013, s. 9, ryc. 6) oraz narzutowych (łuszczenie z krzemienia pomorskiego w obiekcie obrzędowym na stanowisku 3 – Manasterski 2014).

Zdecydowana większość wyrobów z krzemienia kredowego, łączonych zarówno z inwentarzami kultur późnoneolitycznych, jak i z wczesnej epoki brązu, została wykonana z niewielkich okruchów i płytkowatych fragmentów kongrecji, nie przekraczających 8 cm długości. Na ich powierzchni czytelna jest silnie starta kora, nosząca ślady transportu lodowcowego oraz negatywy odprysków mrozowych. Rzadko natomiast można zaobserwować płaszczyzny wyświecone eolicznie. Wymienione cechy sugerują pozyskiwanie tego rodzaju krzemieni z powierzchni bądź z płytko, przypowierzchniowo zalegających nagromadzeń - „wychodni”. Przetwarzano je głównie metodą uderzenia bezpośredniego twardym tłukiem (rzadziej łuszczeniową).

Odrębną grupę znalezisk z interesującego nas okresu dziejów stanowią wyroby wiórowe o długości do 10 cm, uzyskane z rdzeni jednopiętowych, ukształtowanych z większych brył krzemienia kredowego. O lepszej jakości surowca eksploatowanego techniką wiórową może świadczyć obecność dobrze zachowanej, kredowej kory na części strony wierzchniej narzędzi wiórowych oraz bardziej jednolita masa krzemienista w porównaniu z innymi formami, otrzymanymi z okruchów. Jakość oraz rozmiary tego rodzaju surowca, sugerują jego pozyskiwanie z głębiej niż przypowierzchniowo dostępnych złóż narzutowych przy zastosowaniu metody górniczej. Dlatego też niniejszy artykuł ma na celu wskazanie możliwości innego rodzaju aprowizacji w lokalny surowiec krzemienisty przez społeczności końca neolitu i początków epoki brązu, niż powszechnie dominujący na Niżu sposób powierzchniowego zbieractwa.

LOKALNE ZAPLECZE SUROWCÓW KRZEMIENNYCH

Obydwa, wskazane we wstępie stanowiska zlokalizowane zostały w obrębie pradoliny Supraśli, ok. 150 m od współczesnego jej koryta. Stanowisko 6 znajduje się na krawędzi prawobrzeżnej terasy nadzalewowej, a kolejne – nr 3 położone jest w obrębie prawobrzeżnej terasy zalewowej. Przy czym to ostatnie usytuowane jest na „wyspie”, utworzonej z bardzo drobnych osadów żwirowych, stanowiących pozostałość po dnie plejstocenijskiej rzeki². Na wymienionych obszarach pradziejowego osadnictwa wszelki, odkryty materiał krzemienisty został przyniesiony na miejsce z innego, lecz pobliskiego terenu. Wskazuje na to zarówno duża ilość drobnych okruchów krzemienia narzutowych, przetwarzanych na miejscu, jak i usytuowanie stanowisk u podnóża rozległych wyniesień moreny czołowej, zasobnych w krzemień narzutowy. Część z nich zwana jest Górą Krzemienistą. Utwory te gęsto pokrywa Puszcza Knyszyńska i aktualna lokalizacja w ich obrębie ewentualnych, naturalnych wychodni surowców jest znacznie utrudniona. Spotykane w niedalekiej odległości od stanowisk, głównie wzdłuż traktów leśnych, konkretne krzemienia kredowe o dużych rozmiarach (por. Fot. 1) są z reguły zwietrzałe i nie nadają się do przetwórstwa. Niemniej jednak wskazują na obecność w najbliższym rejonie również większych okazów surowca od tych powszechnie dostępnych na powierzchni, lecz zdeponowanych prawdopodobnie w głębszych partiach utworów morenowych, gdzie pierwotnie znajdowały się kry kredowe³.

WYNIKI PROSPEKCJI TERENOWEJ POTENCJALNYCH PÓL EKSPLOATACJI GÓRNICZEJ

Problematyka górniczego pozyskiwania i gospodarki surowcem krzemienistym jest już od dawna podejmowana w polskiej archeologii, szczególnie odnośnie społeczności powiązanych z eksploatacją złóż pierwotnych (por. np. Lech 1981; Borkowski ed., 2000; Budziszewski 2008; Schild 2008).

² Informacja uzyskana od dr Włodzimierza Kwiatkowskiego z Parku Krajobrazowego Puszczy Knyszyńskiej, za którą serdecznie dziękujemy.

³ Wg Zbigniewa Wójcika, krzemienie na Nizinie Podlaskiej są w większości wieku kredowego i zostały przytransportowane przez lodowice z podłoża w okolicach Grodna w krach wapiennych, co miało istotny wpływ na stan ich zachowania. Dlatego wszędzie tam, gdzie występuje większe nagromadzenie masy krzemiennej, pierwotnie znajdowały się kry kredowe z dużą ilością konkrecji krzemienistych (Wójcik 2005, s. 26).

Natomiast kopalniane wydobycie niektórych odmian surowców narzutowych ze złóż wtórnych, sugerowane w literaturze (por. Szymczak 1992, s. 17), stało się faktem od czasu odkrycia prehistorycznego zagłębia górniczego w Puszczy Knyszyńskiej (Zalewski 2005). Dodatkowo, od momentu publikacji wyników badań nad górnictwem krzemienia w Polsce północno-wschodniej (Borkowski, Zalewski eds., 2005) wiadomym jest, że odkryte punkty eksploatacyjne, przypisane zostały społecznościom późnej epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, zasiedlającym tereny w okolicach pól kopalnianych (Zalewski 2005, s. 53). Jak wnioskował Marek Zalewski – jeden ze specjalistów od pradziejowego górnictwa z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie – odkryte punkty eksploatacyjne nie wyczerpują listy tego typu obiektów w Puszczy Knyszyńskiej, a ich odkrycie wydaje się tylko kwestią czasu (Zalewski 2005, s. 54). Dlatego też sugestia wymienionego badacza stała się jednym z powodów do poszukiwań w okolicach stanowisk 3 i 6 w Supraślu śladów potencjalnych kopalń, potwierdzających górniczy sposób pozyskiwania krzemieni przez społeczności końca neolitu i początku epoki brązu.

Tradycyjne metody badań powierzchniowych w ramach projektu AZP na terenach leśnych nie przynoszą oczekiwanych skutków, a obszary te w większości są zwykle pomijane w ramach tego typu penetracji. Dlatego aktualnie optymalną metodą lokalizacji antropogenicznego przekształcenia terenu w zalesionych strefach są dane z lotniczego skanowania laserowego (LiDAR), które po odpowiednim opracowaniu umożliwiają uzyskanie numerycznego modelu terenu, czyli wizualizacji formy krajobrazu pomijającej pokrywę leśną. Narzędzie to ułatwia zarówno precyzyjne wytypowanie obszaru badań, jak i weryfikację terenową (por. Czebreszuk i in. 2013).

Na podstawie dostępnego modelu ukształtowania terenu Puszczy Knyszyńskiej został wyznaczony obszar do powierzchniowej weryfikacji, zawierający wyróżniające się dwa rejonu z potencjalną „rzeźbą nakopalnianą” (Ryc. 1). Są one zbliżone do obrazu powierzchni pola eksploatacyjnego w Rybnikach-„Krzemiance” (por. Borkowski 2005, ryc. 3, 5, 10, 13) z czytelnymi, rozmieszczonymi na stokach lokalnych wyniesień, przypuszczalnymi zagłębieniami poszybowymi. Wytypowany obszar znajduje się w odległości ok. 2,5 km na NE od stanowisk w Supraślu, czyli w bezpośrednim ich zapleczu (Ryc. 2).

Powierzchnia domniemanego pola eksploatacyjnego w części NW badanego obszaru charakteryzuje się widocznymi w terenie owalnymi zagłębieniami, przypominającymi zasypane studniska poszybowe (Fot. 2), na

obwodzie których czytelne są w kilku przypadkach potencjalne haldy (Fot. 3). Z kolei podobny obszar ze zbliżonymi deformacjami powierzchni w części SE nie wykazuje obecności hald na obwodzie wgłębień (Fot. 4). Obydwa rejonu mogą zatem stanowić efekt funkcjonowania określonego systemu prowadzenia prac eksploatacyjnych z blisko siebie rozłożonymi, prawdopodobnymi pozostałościami po kopalniach jamowych. Aktualny charakter czytelnych zagłębień terenu może być efektem osiadania ziemi w ewentualnych zasyppiskach szybów. Proces ten odbywa się niezależnie od tego, czy szyby wypełniały się naturalnie, czy też zasypywano je intencjonalnie (por. Borkowski 2005, s. 68).

W trakcie prospekcji terenowej na wyznaczonym obszarze zostały także zlokalizowane rozmaitej wielkości i jakości konkretne krzemienne, okruchy i odłupki, z których żadne nie sugerują pochodzenia z kier kredowych (Ryc. 3; Fot. 5 - 9). Co więcej, brak diagnostycznych wyrobów wśród odnalezionych form, zarówno w kontekście potencjalnych pól eksploatacyjnych, jak i pomiędzy nimi, uniemożliwia przypisanie konkretnym społecznościom pradziejowym stosowania ewentualnej metody górniczej pozyskiwania surowców krzemianych.

WNIOSKI

Na podstawie przeprowadzonych badań powierzchniowych w rejonie bezpośredniego zaplecza stanowisk 3 i 6 w Supraślu, nie jest obecnie możliwe potwierdzenie kopalnianych metod pozyskiwania surowca przez społeczności końca neolitu i początków epoki brązu. Badany obszar pomimo obecności analogicznej rzeźby terenu do morfologii znanych pól eksploatacyjnych, nie ujawnił diagnostycznych form krzemianych, sugerujących również pochodzenie surowca z kier kredowych w utworach morenowych. Brak takich wyrobów oraz materiałów pracownianych wokół domniemanych szybów wydobywczych, nie przesądza jeszcze o innym, niż kopalnianym przekształceniu terenu. Może natomiast wskazywać na odmienny, niż dotychczas zbadany, system gospodarki wydobywym surowcem, nie pozostawiającym archeologicznie uchwytnych śladów na powierzchni pól eksploatacyjnych. Z drugiej strony należy liczyć się także z naturalnym odkształceniem terenu przez wykroty po drzewach lub zjawiska krasowe. Te i pozostałe kwestie mogą wyjaśnić jedynie badania wykopaliskowe.

Aktualnie prowadzenie badań wykopaliskowych na stanowiskach górniczych (w tym domniemanych) w rejonie nie zagrażającym ich bezpośrednio

dewastacji jest nieuzasadnione ze względów konserwatorskich. Dodatkowo, współczesna ochrona dziedzictwa polegać ma na unikaniu badań wykopaliskowych i wykorzystaniu metod nieinwazyjnych, których wyniki w naszym przypadku niewiele jednak wyjaśniają. Stąd kopalniane pozyskiwanie krzemienia kredowego z wtórnych złóż morenowych przez społeczności końca neolitu i początków epoki brązu musi pozostać nadal w sferze jednej z hipotez badawczych. Przypadkowe odkrycia dobrej jakości surowca narzutowego w trakcie powierzchniowego zbieractwa przez wspomniane społeczności nie są raczej do zaakceptowania przy współczesnym stanie wiedzy o ich możliwościach.

BIBLIOGRAFIA

- BORKOWSKI, W., ed., 2000. *Metody badań archeologicznych stanowisk produkcyjnych – górnictwo krzemienia*. Warszawa.
- BORKOWSKI, W., 2005. Obraz pola eksploatacyjnego w Rybnikach-„Krzemiance”. In: W. BORKOWSKI, M. ZALEWSKI, eds. *Rybniki – „Krzemianka”. Z badań nad krzemieniarstwem w Polsce Północno-Wschodniej*. Studia nad gospodarką surowcami krzemieniowymi w pradziejach, 5. Warszawa, 65–78.
- BUDZISZEWSKI, J., 2008. Stan badań nad występowaniem i pradziejową eksploatacją krzemieni czekoladowych. In: W. BORKOWSKI, J. LIBERA, B. SAŁACIŃSKA, S. SAŁACIŃSKI, eds. *Krzemień czekoladowy w pradziejach* (Materiały z konferencji w Orońsku, 08-10.10.2003). Studia nad gospodarką surowcami krzemieniowymi w pradziejach, 7, 33–106.
- CZEBRESZUK, J., JAEGER, M., POSPIESZNY, Ł., CWALIŃSKI, M., NIEBIESZCZAŃSKI, J., STRÓŻYK, M., 2013. Modelowe badania nieinwazyjne obszarów leśnych – Las Krotoszyn. Z badań nad przemianami krajobrazu kulturowego w pradziejach Wielkopolski. *Fontes Archaeologici Posnanienses*, 49, 157–175.
- DMOCHOWSKI, P., 2006. A New classification of erratic flint from western Poland. In: A. WIŚNIEWSKI, T. PŁONKA & J. M. BURDUKIEWICZ, eds. *The Stone: Technique and Technology*. Wrocław, 217–226.
- LECH, J., 1981. *Górnictwo krzemienia społeczności wczesnorolniczych na Wyżynie Krakowskiej. Koniec VI tysiąclecia – 1 połowa IV tysiąclecia p.n.e.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- MANASTERSKI, D., 2014. *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych przeprowadzonych w okresie od 04.08 do 20.08.2014 r. na stanowisku Supraśl*

- 3 (nr AZP 36-88/1) znajdującego się na działce geod. nr 963/4 (obręb Supraśl). Warszawa (maszynopis w archiwum Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku).
- MATUSZEWSKA, A., SZYDŁOWSKI, M., WAWRUSIEWICZ, A., 2006. Materiały kultury ceramiki sznurowej z Supraśla, stan. 3, w województwie podlaskim. In: A. Z. BOKINIEC, J. SOBIERAJ, eds. *Na przełomie epok – na rubieży światów (Um die Wende von Epochen – an der Grenze von Welten)*. Pruthenia Antiqua. Studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich, II. Olsztyn, 167–184
- SCHILD, R., 2008. Rozkopując otwarte kopalnie krzemienia czekoladowego. In: W. BORKOWSKI, J. LIBERA, B. SAŁACIŃSKA, S. SAŁACIŃSKI, eds. *Krzemień czekoladowy w pradziejach* (Materiały z konferencji w Orońsku, 08-10.10.2003). Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach, 7, 107–135.
- SZYMCZAK, K., 1992. Północno-wschodnia prowincja surowcowa kultury świderskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 15, 3 – 177.
- WAWRUSIEWICZ, A., 2004. Kulturowo-chronologiczna interpretacja zabytków archeologicznych odnalezionych na powierzchni stanowiska Supraśl-Dębówik. In: M. ZEMEŁO, ed. *Małe miasta. Kultura i oświata*. Acta Collegii Suprasliensis, V. Supraśl, 67–85.
- WAWRUSIEWICZ, A., 2013. Supraśl 6 – stanowisko wielokulturowe w województwie podlaskim. Wstępne wyniki i perspektywy badań. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 9/2013, 5 – 22.
- WÓJCIK, Z., 2005. Rybniki-„Krzemianka” – wprowadzenie geologiczne. In: W. BORKOWSKI, M. ZALEWSKI, eds. *Rybniki – „Krzemianka”. Z badań nad krzemieniarstwem w Polsce Północno-Wschodniej*. Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach, 5. Warszawa, 25–27.
- ZALEWSKI, M., 2005. Prehistoryczne zagłębienie górnicze w Puszczy Knyszyńskiej. In: W. BORKOWSKI, M. ZALEWSKI, eds. *Rybniki – „Krzemianka”. Z badań nad krzemieniarstwem w Polsce Północno-Wschodniej*. Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach, 5. Warszawa, 51–55.
- ZALEWSKI, M., SAŁACIŃSKA, B., SAŁACIŃSKI, S., 2009. Paleolithic and Mesolithic Materials from Supraśl River. In: J. M. BURDUKIEWICZ, K. CYREK, P. DYCZEK, K. SZYMCZAK, eds. *Understanding the Past. Papers offered to Stefan K. Kozłowski*. Warsaw, 435 – 444.

Katarzyna Januszek
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: katarzyna.januszek@uw.edu.pl

Marcin Białowarczuk
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa
e-mail: m.bialowarczuk@uw.edu.pl

POSSIBLE METHODS OF OBTAINING LOCAL RAW
FLINT MATERIALS BY THE COMMUNITIES OF THE
LATE NEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE AT SITES
3 AND 6 IN SUPRAŚL, PODLACHIAN VOIVODESHIP

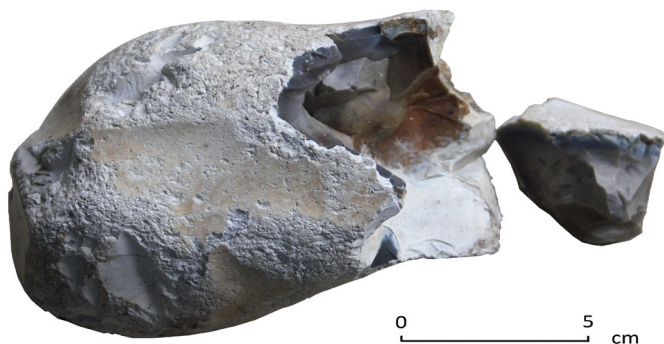
Keywords: chalk flint, erratic flint mines, LiDAR, non-invasive exploration,
Late Neolithic, Early Bronze Age.

ABSTRACT

The ultimate reason for considering possible methods of obtaining local raw materials was the discovery of unique relics in the middle Supraśla River left by the Late Neolithic and Early Bronze Age communities which used erratic flint of varying quality. These discoveries took place at multi-cultural sites 3 and 6 in Supraśl. The sites are located on the fluvial terrace along the right bank of the Supraśla River, at the foot of the Supraśl moraine (Wawrusiewicz 2013; Manasterski 2014) which is covered by Knyszyńska Forest. Local chalky flint, referred to as northeastern, accounts for the majority of the finds (Szymczak 1992, p. 15n). Most of the artifacts made of it were fashioned from bits and pieces whose features imply collecting the material from the surface of the nearby moraine formations, abundant in flint. A separate group of finds are blade tools made of larger pieces and better quality chalk flint, which could have been extracted by mining. It is even more likely in the context of large concretions of the material found on the surface, which are weathered and cannot be used for stone working (see. Fig. 1). The mining of erratic flint from secondary deposits has become a known fact ever since the discovery of the prehistoric interior part of Knyszyńska Forest (Zalewski 2005).

Two locations of the potential mining fields (Figs 1, 2; Photos 2–4) were examined within the selected area situated approximately 2 km northeast of the sites in Supraśl. Their morphology is similar to the surface of the exploited field in Rybniki-”Krzemianka” (cf. Borkowski 2005, Figs 3, 5, 10, 13) with clear depressions, supposedly mining shafts, scattered on the slopes of local elevations. The lack of diagnostic materials among the flint forms discovered during the surface survey (Fig. 3; Figs 5-9) means that it is impossible to confirm the exploitation of mining methods in order to obtain raw materials

by the Late Neolithic and Early Bronze Age communities. Only excavations can confirm or contradict the presence of prehistoric mines in the selected area, as well as determine their chronological framework, as the non-invasive examination cannot explain much.

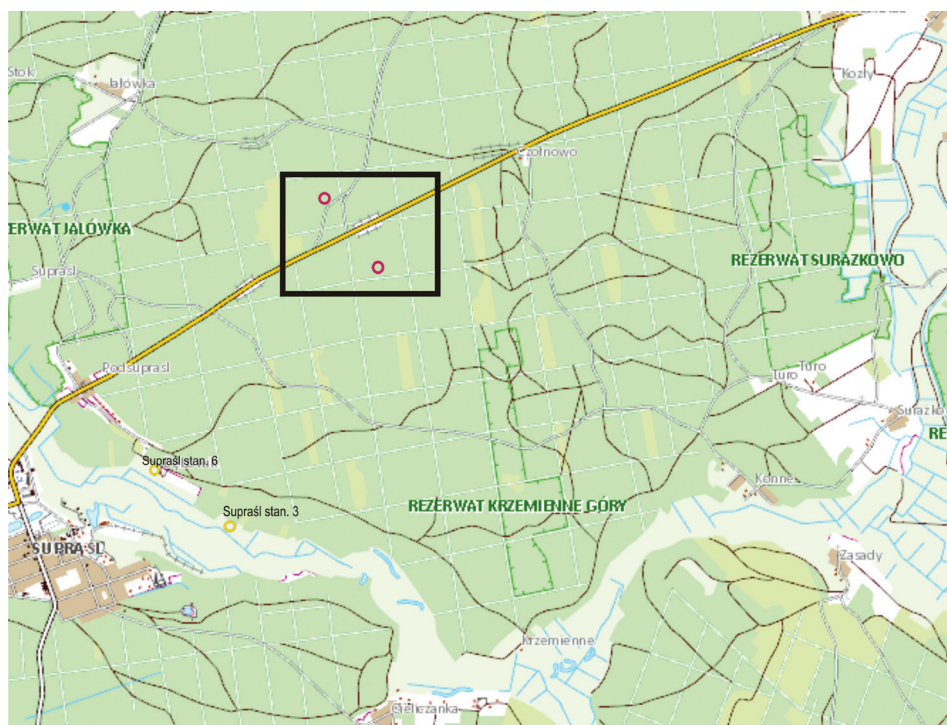
Fot. 1. Konkrecja narzutowego krzemienia kredowego, odnaleziona na powierzchni w okolicach stanowiska 6 w Supraślu (fot. K. Januszek).

Photo. 1. Concretion of chalk erratic flint found on the soil surface in the vicinity of site 6 in Supraśl (photo.: K. Januszek).

Ryc. 1. Numeryczny model terenu z dwoma domniemanymi polami eksploatacji górniczej (źródło: Geoportal; opracował Maciej Roch Krawczyk).

Fig. 1. Numerical model of the area with two possible mining fields (source: Geoportal; processed by Maciej Roch Krawczyk).

Ryc. 2. Obszar prospekcji terenowej (czarne obramowanie) z domniemanymi polami eksploatacji górniczej (czerwone okęgi) (źródło: Geoportal; opracował M. Białowarczuk).

Fig. 2. Examined area (black frame) with possible mining fields (red circles) (source: Geoportal; processed by M. Białowarczuk).

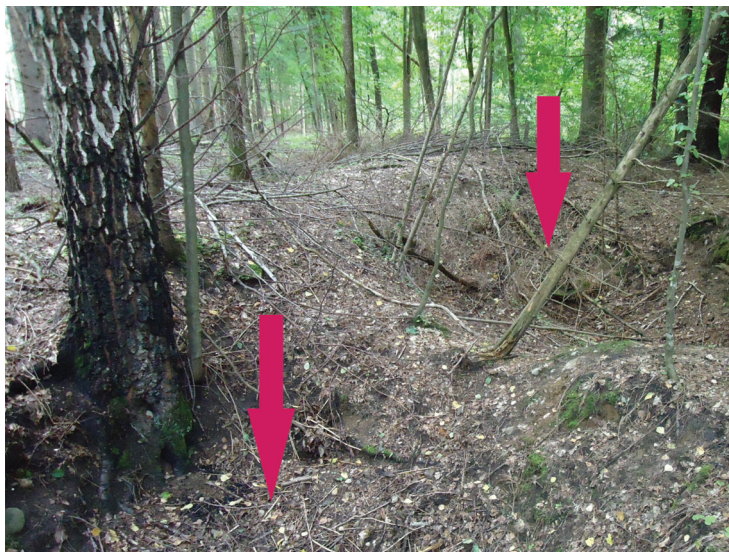
Fot. 2. Powierzchnia potencjalnego pola eksploatacyjnego w NW części wyznaczonego obszaru (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 2. Surface of a possible mining field in the northwestern part of the selected area (photo M. Białowarczuk).

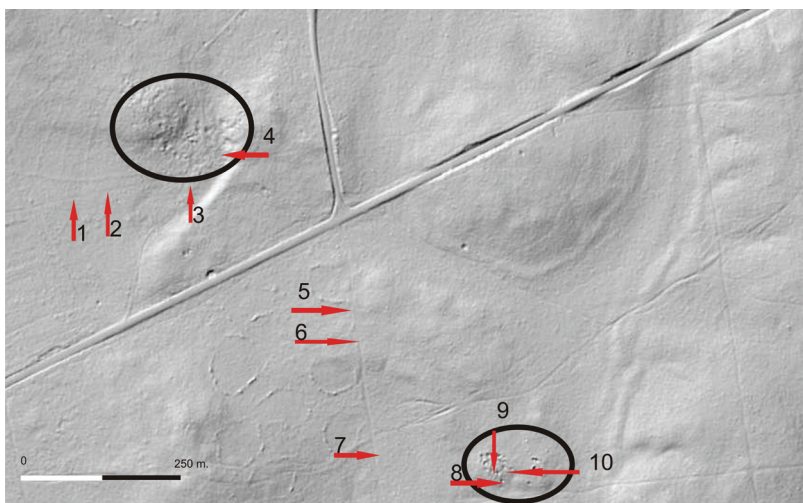
Fot. 3. Fragment powierzchni potencjalnego pola eksploatacyjnego w NW części wyznaczonego obszaru (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 3. Fragment of the surface of a possible mining field in the northwestern part of the selected area (photo. M. Białowarczuk).

Fot. 4. Fragment powierzchni potencjalnego pola eksploatacyjnego w SE części wyznaczonego obszaru (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 4. Fragment of the surface of a possible mining field in the southeastern part of the selected area (photo. M. Białowarczuk).

Ryc. 3. Lokalizacja kongrecji i okruszków krzemieni narzutowych na badanym obszarze (źródło: Geoportal; rys. M. Białowarczuk).

Fig. 3. Location of the concretions and pieces of erratic flint in the examined area (source: Geoportal; drawn by M. Białowarczuk).

Fot. 5. Bryły krzemienia narzutowego zlokalizowane w punktach 1 i 2 na badanym obszarze (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 5. Lumps of erratic flint located at points 1 and 2 of the examined area (photo. M. Białowarczuk).

Fot. 6. Okruchy krzemienia narzutowego zlokalizowane w punktach 3 i 4 na badanym obszarze (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 6. Pieces of erratic flint located at points 3 and 4 of the examined area (photo. M. Białowarczuk).

Fot. 7. Okruchy krzemienia narzutowego zlokalizowane w punktach 5-7 na badanym obszarze (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 7. Pieces of erratic flint located at points 5 - 7 of the examined area (photo. M. Białowarczuk).

Fot. 8. Okruchy krzemienia narzutowego zlokalizowane w punktach 8 i 9 na badanym obszarze (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 8. Pieces of erratic flint located at points 8 and 9 of the examined area (photo. M. Białowarczuk).

Fot. 9. Okruchy krzemienia narzutowego zlokalizowane w punkcie 10 na badanym obszarze (fot. M. Białowarczuk).

Photo. 9. Pieces of erratic flint located at point 10 of the examined area (photo. M. Białowarczuk).

MATERIAŁY Z WCZESNEJ I STARSZEJ EPOKI BRĄZU NA STANOWISKU 6 W ŻÓŁTKACH, WOJ. PODLASKIE

Słowa kluczowe: epoka brązu, Podlasie, kultura mierzanowicka, Puchary Dzwonowate, trzciniecki krąg kulturowy, badania ratownicze.

Realizowane w ostatnich latach szerokopłaszczyznowe, ratownicze badania wykopaliskowe skutkowały pozyskaniem niezwykle licznej i wartościowej puli materiałów. Wiele z nich nie doczekało się jednakże szerszej prezentacji, co przynajmniej częściowo uzupełniać ma niniejszy tekst.

Badania wykopaliskowe na stanowisku 6 w Żółtkach, gm. Choroszcz w woj. podlaskim (AZP 36-85/21) podjęto w związku z rozbudową drogi krajowej nr 8 na odcinku Jezewo – Białystok¹. W trakcie dwóch sezonów badań terenowych (2008 i 2009 rok) rozpoznano powierzchnię 26 577 m², dokumentując łącznie relikty aż 22 faz zasiedlenia i użytkowania tego terenu datowanych od schyłkowego paleolitu po czasy nowożytnie. Samo stanowisko znajduje się w obrębie Doliny Górnej Narwi stanowiącej część szerszej przestrzennie subprovincji – Niziny Północnopodlaskiej (Kondracki 2002). Położone jest ono na krawędzi prawobrzeżnej terasy nadzalewowej uformowanej w wyraźny cypel, który wraz z podobnie ukształtowanym przeciwnieległym brzegiem tworzy dobrze widoczne przewężenie doliny. Jest to jednocześnie jeden z najwęższych odcinków Doliny Górnej Narwi osiągającej w tym miejscu szerokość około 800 metrów (Ryc. 1). Sama terasa zbudowana jest z drobno- i średnioziarnistych piasków eolicznych.

W przedkładanym artykule omówione zostaną materiały związane z wczesnym i starszym okresem epoki brązu. Są to przede wszystkim pojedyncze zabytki nawiązujące do stylistyki episznurowej (kultury mierzanowickiej) i Pucharów Dzwonowatych oraz dobrze czytelne pozostałości obrzędowości sepulkralnej i być może osadnictwa społeczności trzcinieckiego kręgu kulturowego (Ryc. 2). Ze względu na charakter i specyfikę opisanych tu zjawisk kulturowych zostaną one zaprezentowane w odrębnych częściach tekstu.

¹ Prace archeologiczne realizowane były przez firmę IZIS pod kierunkiem Ewy Banasiewicz i Mieczysława Bieni. Finansowano je ze środków Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad oddział w Białymstoku.

Lista powyższych zjawisk nie wyczerpuje całości udokumentowanych „wczesnobrązowych” procesów osadniczych. Należy wspomnieć tu przede wszystkim o części, stylistycznie późnych materiałach ceramicznych i nieruchomych reliktywach osadnictwa społeczności kultury niemeńskiej². Wymagają one jednak odrębnego, kompleksowego opracowania ukierunkowanego na analizy przestrzenne i porównawcze oraz pełnej prezentacji w odniesieniu do całej sekwencji rozwojowej stylistyki „niemeńskiej” z Żółtek. Wykracza to więc poza ramy niniejszego opracowania i będzie przedmiotem kolejnych prac autorów³.

Dominującą kategorią źródeł, na których oparto całość wnioskowania jest ceramika naczyńowa. Podyktowane jest to przede wszystkim możliwością dokonania, na jej podstawie precyzyjnej klasyfikacji i w konsekwencji wyróżnienia poszczególnych epizodów osadniczych. Całość tych materiałów scharakteryzowano za pomocą sformalizowanych systemów analitycznych wypracowanych w środowisku badaczy Kujaw. Cechy technologiczne opisano według schematu opracowanego przez J. Czebreszuka (Czebreszuk 1996, s. 12-29). Krawędzie wylewu sklasyfikowano na podstawie typologii A. Kośko (Kośko 1981, s. 32-33). Przy charakterystyce den przyjęto klasyfikację zaproponowaną przez J. Czebreszuka (Czebreszuk 1996, s. 38-39), a w przypadku opisu wątków zdobniczych oparto się na propozycji A. Kośko (Kośko 1981, s. 34-42). Cechy makromorfologii naczyń opisano z pomocą systematyki wypracowanej przez A. Kośko (Kośko 1979, s. 41-50) z uwzględnieniem późniejszych uszczegółowień J. Czebreszuka (Czebreszuk 1996, s. 29-32). Pełen wykaz danych wynikających z powyższych analiz zaprezentowano w formie tabelarycznej (Tab.1; 2) oraz graficznej (Ryc. 3; 7; 8). Przyjęcie takiego modelu analizy podyktowane było przede wszystkim możliwością ich szerokiej adaptacji w przypadku zespołów „wczesnobrązowych” oraz możliwością przeprowadzenia analiz porównawczych w odniesieniu do zespołów z obszaru Kujaw (por. np. Makarowicz 2000), Mazowsza (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011) i Podlasia (Wawrusiewicz 2013a).

Niestety charakter dostępnych źródeł wyklucza właściwie dokonanie bardziej precyzyjnego opracowania i charakterystyk materiałów krzemienych.

² W prezentowanym opracowaniu zastosowano następujące skróty: KGJ – kultura grobów jednostkowych; KM – kultura mierzanowicka; KNi – kultura niemeńska; PDz – Puchary Dzwonowate; TKK – trzciniecki krąg kulturowy.

³ Na stanowisku w Żółtkach wyróżniono między innymi 1859 ułamków ceramiki KNi, której dyspersja przestrzenna pokazuje istnienie kilku wyraźnych koncentracji będących odzwierciedleniem istnienia kilku, zapewne różnoczasowych stref osadniczych, lub wręcz poszczególnych obiektów mieszkalnych. Analizy te są obecnie realizowane przez autorów niniejszego opracowania.

Wynika to przede wszystkim z faktu bardzo ograniczonej możliwości wykorzystania analiz przestrzennych. Większość obszarów stanowiska była bowiem niezwykle intensywnie wykorzystywana w różnych okresach epoki kamienia (głównie mezolicie i neolicie) oraz brązu. Bardzo utrudnione jest również rozróżnienie poszczególnych artefaktów w oparciu o kryteria typologiczne czy technologiczne. Wynika to z wielości dokumentowanych faz zasiedlenia, których przynajmniej kilka łączyć można z epoką brązu. Przy czym zjawiska chronologicznie młodsze związane np. z kulturą lużycką były znacznie liczniej reprezentowane. Z powyższych przyczyn nie uwzględniono w niniejszym opracowaniu materiałów krzemiennych. Ich planowana prezentacja powinna być wynikiem zestawienia pełnego obrazu danych wynikających z analiz poszczególnych faktów osadniczych i bardziej zaawansowanych studiów przestrzennych.

WCZESNA EPOKA BRĄZU

Grupa materiałów związana z początkiem epoki brązu jest skrajnie nieliczna - ograniczona właściwie do fragmentów trzech naczyń. Jednakże ich charakterystyczne cechy stylistyczne (i w mniejszym zakresie technologiczne) pozwalają na wyróżnienie dwóch grup źródeł związanych z oddziaływaniem episznurowym – najpewniej kultury mierzanowickiej (a) oraz tradycji Pucharów Dzwonowatych (b).

a) Z KM identyfikować można fragmenty dwóch naczyń odkrytych we wschodniej, najniższej położonej części stanowiska (Ryc. 2:4). Ułamki pierwszego z nich zadokumentowano w trakcie eksploracji wypełniska obiektu 1567 – negatywu współczesnego dolka posłupowego⁴. Zachował się tutaj fragment wylewu i szyi cienkościennego (5-6 mm), zapewne esowatoprofilowanego naczynia o mocno wyodrębnionym brzuścu (Ryc. 3:1). Zrekonstruowana średnica wylewu wynosiła około 9 cm. Na całej, zachowanej powierzchni naczynia widoczny był ornament złożony z czterech pasm, potrójnie segmentowanych, horyzontalnych odcisków sznura. Masa ceramiczna schudzana była domieszką drobnoziarnistego tłucznia mineralnego barwy niejednorodnej. Obydwie powierzchnie były gładkie (Tab.1). Krawędź wylewu prosta o ostrym, symetrycznym zwieńczeniu.

Fragment drugiego z naczyń KM odkryty został w trakcie eksploracji warstwy kulturowej w obrębie wykopu 180. Zachował się niewielki ułamek

⁴ Oceny dokonano na podstawie cech morfologicznych i struktury wypełniska obiektu.

krawędzi wylewu cienkościennego naczynia zdobionego horyzontalnymi odciskami cienkiego sznura dwudzielnego (o szerokość około 1 mm), zlokalizowanymi po wewnętrznej stronie krawędzi wylewu (Ryc. 3:2). Również ona zdobiona była odciskiem sznura, jednakże ze względu na stan zachowania fragmentu nie ma pewności, czy był to wątek pojedynczy czy podwójny. Masa ceramiczna schudzana była drobno i średnioziarnistym tłuczniem mineralnym barwy niejednorodnej.

Zapewne, oprócz wskazanych fragmentów, do omawianej kultury należy bliżej nieokreślona, choć z pewnością bardzo nieliczna grupa tzw. ułamków niecharakterystycznych. W tym przypadku niemożliwe jest jednak wiarygodne ich wyróżnienie tylko w oparciu o cechy technologiczne. Nie zmienia to jednak faktu, że osadnictwo KM na stanowisku w Żółtkach reprezentowane jest śladowo.

b) Podczas eksploracji skrajnie zachodniej, najwyżej położonej części stanowiska udokumentowano pojedynczy fragment niewielkiego naczynia. Zalegał on w obrębie płytkiego, zapewne naturalnego zagłębienia terenu określonego jako obiekt 3052. Uwzględniając przyjęte założenia systematyki, pojemnik ten należy sklasyfikować jako puchar o esowatym profilu i nisko zlokalizowanym, mocno podkreślonym załomie brzuśca (Tab.1; Ryc. 3:3). Krawędź była lekko odchyłona na zewnątrz. Średnica wylewu wynosiła około 10 cm, a hipotetyczna, zrekonstruowana graficznie wysokość oscyluje w granicach 7,5 cm. Krawędź delikatnie odchyłona na zewnątrz była ścieniona od strony wewnętrznej przy jednoczesnym, delikatnym pogrubieniu strony zewnętrznej. Zwieńczenie łukowate, ograniczone zewnętrznie poniżej czubka. Brzusiec naczynia zdobiony był czterema, segmentowanymi podwójnie, horyzontalnymi żłobkami. Technologia wykonania naczynia wyraźnie odbiega od „standardów” widocznych w odniesieniu do innych pojemników z wczesnej i starszej epoki brązu. Masa ceramiczna była dobrze przygotowana, schudzana relatywnie niewielką ilością wyselekcjonowanego średnioziarnistego tłuczni mineralnego. Powierzchnie były gładkie, pokryte prawdopodobnie angobą.

Bardzo trudne wydaje się dokonanie jednoznacznej interpretacji przedstawionych materiałów, co w znacznej mierze wynika z niezwykle skromnej ilości samych źródeł i złożonego charakteru stanowiska. Podstawowe pytanie dotyczy wzajemnych relacji pomiędzy obydwooma grupami ceramiki. Czy mamy tu do czynienia z jednorazowym zjawiskiem kulturowym, które już w swym wariacie wyjściowym cechowało się wielością różnorodnych

komponentów stylistycznych? W takim ujęciu współwystępowanie cech episznurowych i „pucharowych” mogłoby odpowiadać swoistej mozaice kulturowej znanej z obszaru Mazur, czego egzemplifikacją były zespoły typu Ząbie-Szestno (Manasterski 2009). Również w znanych z terenu Kujaw zespołach PDZ1 i PDZ2 współwystępują cechy „pucharowe” i elementy charakterystyczne dla tradycji późnej KCSZ, czy bardziej właściwie KGJ (Czebreszuk 1996). Tu jednakże elementy „sznurowe” stanowiły substrat mający swe korzenie w lokalnym podłożu kulturowym (Czebreszuk 1996; 2001a), które w wymiarze Podlasia należy rozpatrywać zupełnie inaczej.

Prawdopodobny jest też inny wariant interpretacji. Można założyć, iż mamy tu do czynienia z dwoma odrębnymi faktami osadniczymi związanymi topogenetycznie z różnymi centrami rozwoju cywilizacji wczesnobrązowej (por. Machnik 1978). Przemawia za tym między innymi kontekst dokonanych odkryć. Fragment pucharu odnaleziono bowiem w odległości aż 240 metrów od ułamków naczynia zdobionego segmentowanym potrójnie układem odcisków sznura (Ryc. 2). Odmienna jest również technologia wykonania pojemników (Tab. 1).

Opisywane materiały nie dają możliwości w pełni wiarygodnej weryfikacji obydwu hipotez. W świetle dotychczasowych doświadczeń bardziej prawdopodobny wydaje się drugi z zarysowanych wariantów interpretacji (por. Wawrusiewicz 2011). W takim ujęciu cechy formalne ceramiki ornamentowanej sznurem odpowiadałyby stylistyce fazy protomierzanowickiej, co sugerowałby potrójny układ segmentowania docisków sznura (Kadrow, Machnik 1997, s. 15). Wpisywałyby się one tym samym w koncepcję zaproponowanej przez Jana Machnika strefy B (Machnik 1977, s. 28; 1978). Cechy „protomierzanowickie” miałyby tu upowszechnić się dzięki akulturacji miejscowego podłoża społeczności „grzebykowo-dolkowych” pod wpływem inspiracji płynących ze strefy A - południowego „matecznika” KM (Machnik 1978, s. 48). W takim ujęciu materiały te stanowiłyby kolejny przejaw oddziaływań „wczesnobrązowych” środowisk kulturowych strefy wyżynnej na zachodnie rubieże strefy leśnej Europy Wschodniej. Najbliższe analogie do powyższych źródeł można odnaleźć między innymi w strefie nadbużańskiej Podlasia – między innymi Słochach Annapolskich „wydyma Czerwony Borek”, pow. Siemiatycze (Szmit 1929) oraz Czarnej Wielkiej pow. loco, gdzie udokumentowano nieliczne, aczkolwiek dystynktywne materiały KM (Bieńkowska, Dzik, Piasecka 2013, tabl. I; ob. 30/I/51:3). W ostatnich latach fragmenty ceramiki o cechach proto- i wczesnomierzanowickich udokumentowano również na terenie południowo-zachodniej Białorusi (Tkačov 2011, s. 234).

Podobnie wydaje się wyglądać sytuacja w odniesieniu do PDz, których oddziaływania były dotychczas identyfikowane najpełniej na poziomie naśladownictwa stylistyki oraz poprzez importy narzędzi krzemienych o charakterze prestiżowym (Czebreszk 2001b; Matuszewska 2004). Obraz ten zmieniają odkrycia dokonane niedawno w okolicach Supraśla, położonego około 25 km na wschód od Żółtek⁵. Odkryto tam materiały, które ściśle są związane z obecnością społeczności PDz na Podlasiu (por. Wawrusiewicz 2013b)⁶. Zapewne fragment naczynia z Żółtek można odnieść właśnie do tego zjawiska kulturowego. Pomimo, iż nie posiada on charakterystycznej dla PDz rozbudowanej, strefowej lub strefowo-metopowej konstrukcji ornamentu (por. Czebreszuk 2001a, s. 120n.) to odpowiada on niektórym egzemplarzom naczyń PDz właśnie za pomocą segmentowanych układów horyzontalnych linii rytych (por. Harrison 1977, fig. 95:1892; Czebreszuk 2001a, ryc. 32:6). Jednocześnie pewne cechy ukształtowania naczynia, w szczególności manifestowane poprzez wyraźne podkreślenie i niskie położenie załomu brzuśca mogą nawiązywać również do stylistyki naczyń „unietyckich”, typowych dla „klasycznego” etapu rozwoju tej tradycji kulturowej (Machnik 1978, s. 196). Te ostatnie cechy, w opinii autorów, nie przesądzają jednak o „unietyckiej” proveniencji naczynia z Żółtek. Odzwierciedlają one zarazem pewien klimat stylistyczny początku II tys. p.n.e., związany z kształtowaniem się nowych społeczności wczesnej epoki brązu.

Niezwykle trudno jest określić bezpośrednią chronologię tej grupy źródeł. Wynika to z braku wiarygodnych podstaw do bezpośredniego przeniesienia dobrze rozpoznanych schematów chronologicznych opracowanych dla wyżynnej strefy KM oraz kujawskich zespołów źródeł z początków epoki brązu w środowisko kulturowe zachodniej rubieży strefy leśnej Europy Wschodniej. Odkryte w Żółtkach materiały o cechach „wczesnobrązowych” można jedynie ogólnie datować na koniec III lub początek II tys. p.n.e., co przynajmniej częściowo synchronizuje je z małopolskimi zespołami proto- i wczesnomierzanowickimi, datowanymi tam w przedziale 2300/2350-1900 BC (Kadrow 1995, s. 21; por. Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2012b). Odpowiada to częściowo również chronologii kujawskich zespołów PDZ 2 i PDZ3, którą można określić cezurami 2300-1800 BC (Czebreszuk 1996, Tab. 29).

⁵ Warto zauważyć, iż ujście rzeki Supraśl, nad którą dokonano odkryć znajduje się w odległości zaledwie 2 km od Żółtek.

⁶ W najpełniejszej formie dokumentują to materiały ze stanowiska 3 w Supraślu odkryte w trakcie badań wykopaliskowych realizowanych w 2014 roku pod kierunkiem dr Dariusza Manasterskiego z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego przy udziale autora niniejszego opracowania.

Opisane źródła, choć bardzo nieliczne, wydają się dobrze odzwierciedlać swoistą mozaikę kulturową północnego Podlasia w początkach epoki brązu. To właśnie napływ nowych, atrakcyjnych modeli kulturowych i odmiennych wzorców zachowań społeczno-gospodarczych stanowił swoisty katalizator wewnętrznej transformacji społeczeństw łowiecko-zbierackich. Znajduje to najpełniejszy wyraz w stylistyce ceramiki tzw. typu Linin (Kempisty 1972; 1973) lub w innym ujęciu materiałów horyzontu linińskiego kultury niemieńskiej (Czebreszuk 1988; Józwiak 2003). Zjawisko to legło u podstaw szerszego przestrzennie procesu unifikacji kulturowej, który w efekcie zaowocował powstaniem nowej wspólnoty komunikacyjnej, jaką był TKK (Makarowicz 2010, s. 387).

STARSZA EPOKA BRĄZU

Na opisywanym stanowisku nieco lepiej reprezentowany jest kolejny etap jego użytkowania związany ze społecznościami TKK. Nie zmienia to jednakże faktu, iż w odniesieniu do innych, zarówno wcześniejszych, jak i późniejszych faz osadniczych, elementy „trzcinięckie” dokumentowano bardzo nielicznie.

Dużych trudności nastęrcza analiza homogeniczności, przynależności kulturowej i przede wszystkim antropogenicznej genezy, niezwykle licznych ziemnych struktur przestrzennych. Spośród ponad 3 000 ogółu wyróżnionych obiektów, jednolity „trzcinięcki” materiał ceramiczny, (stanowiący podstawę określenia ich chronologii) zarejestrowano jedynie w kilkunastu przypadkach (Ryc. 2: 1). W znakomitej większości były to pojedyncze, bardzo rozdrobnione ułamki, których bezpośredni związek z chronologią obiektu był przynajmniej wątpliwy. Znaczącym wydaje się tu na przykład fakt, iż w wypełniskach dwóch z nich, pojedynczym ułamkiem ceramiki TKK towarzyszyło aż kilkadziesiąt wyrobów krzemienych, wśród których przeważały elementy mezolityczne. Obniża to wiarygodność całego zespołu jako struktury homogenicznej. Ważnym argumentem świadczącym na niekorzyść związku większości obiektów ziemnych z TKK są również dobrze czytelne rozbieżności zachodzące pomiędzy ich lokalizacją a dyspersją fragmentów ceramiki (Ryc. 2).

Uwzględniając powyższe wyłącznie jeden obiekt nieruchomy możemy bezsprzecznie łączyć z TKK. Jest to jama nr 893 odsłonięta w ramach wykopu 21 (Ryc. 2:B; 4; 5). W przekroju poziomym miała ona kształt zbliżony do koła o średnicy około 0,98 m (Ryc. 4). Zarys profilu był odwrotnie trapezowaty,

a zachowana miąższość wynosiła 0,45 m. Dwuwarstwowe wypełnisko jamy cechowało się układem horyzontalnym i było wypełnione silnie zbielicowaną próchnicą zawierającą niewielką domieszkę piasku calca oraz śladową ilością silnie rozdrobnionych węgli drzewnych. Nieco ciemniejsze przewarstwienie czytelne w spągowej części jamy składało się z jasno brunatnej próchnicy średnio zbielicowanej. W spągowej części jamy, przy jej wschodniej ścianie udokumentowano zachowane w całości naczynie. Niewielki, esowato-profilowany garnek zalegał na boku, otworem zwrócony do wnętrza jamy (Ryc. 4; 5; 6). W wypełnisku odnotowano ponadto pojedynczy fragment przepalanej kości ludzkiej. Mamy tu więc najpewniej pozostałości „trzcienieckiego” grobu ciałopalnego.

Obiekt z Żółtek stanowiłby kolejną przesłankę do dyskusji nad obrzędowością funeralną lokalnych społeczności TKK. W literaturze przedmiotu obecna jest bowiem hipoteza, iż to właśnie obszary Mazowsza i Podlasia stanowiły jedno z istotnych, genetycznych centrów zwyczaju ciałopalenia w początkach epoki brązu. Swoje korzenie miałyby ono mieć w tradycji zasiedlających ten obszar społecznościach łowiecko-zbierackich, przede wszystkim „niemeńskich” i „linińskich” (Makarowicz 2010, s. 384). Warto odnotować, iż jedyne, rozpoznane do tej pory przejawy zachowań funeralnych TKK na Podlasiu wiążą się również ze zwyczajem ciałopalenia. Można tu wspomnieć między innymi dwa obiekty jamowe (groby?) ze Strękowej Góry, pow. białostocki (Bugaj 2008, s. 251) oraz podkurhanowy pochówek z miejscowości Koryciny, pow. siemiatycki (Pawlata 2011). Obiekt z Żółtek byłby więc trzecim tego typu odkryciem na Podlasiu. Spostrzeżenia te wydają się również zbieżne z obserwacjami dokonanymi na podstawie dobrze rozpoznanego stanowiska TKK z Polesia w woj. łódzkim. Zwyczaj ciałopalenia zwłok pojawia się tam już w najwcześniejszym etapie „trzcienieckiego” zasiedlenia, czyli okresie około 1800-1700 BC (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011).

Na stanowisku 6 w Żółtkach odkryto stosunkowo nieliczny zbiór trzcienieckich źródeł ruchomych. Jest to jedno, wspomniane powyżej, w całości zachowane naczynie oraz 93 fragmenty pochodzące z bliżej nieokreślonej ilości pojemników. W większości materiały dokumentowano w kontekście zróżnicowanych chronologicznie obiektów ziemnych. Jedynie 21 ułamków zalegało na poziomie warstwy kulturowej. Całość danych z zakresu identyfikacji i opisu ceramiki wydzielonej zaprezentowano w formie tabelarycznej (Tab. 2), jak również graficznej (Ryc. 7; 8). Dyspersję źródeł TKK przedstawiono za pomocą izol linii łączących punkty o tej samej wartości

– określającej ilość fragmentów ceramiki w odniesieniu do określonej jednostki przestrzennej – wykopu o powierzchni jednego ara. Wyniki tego zestawienia przedstawiono na rycinie (Ryc. 2). Jak można zauważyć zdecydowana większość materiałów została odnaleziona na stosunkowo rozległym obszarze centralnej części stanowiska. Nie można wyróżnić tu jakiegokolwiek zwartej przestrzeni nacechowanej większym zagęszczeniem ceramiki. Uzyskane tu wartości maksymalne oscylujące na granicy 9 fr. ceramiki/ar również nie mogą stanowić wiarygodnej przesłanki do wyróżniania jakichkolwiek stref aktywności osadniczej. Niemniej warto zauważyć, iż zdecydowana większość źródeł TKK została pozyskana z fragmentu stanowiska ograniczonego przebiegiem warstw hipsometrycznych określających wysokość pomiędzy 110 a 110,5 m n.p.m. Odpowiada to również lokalizacji grobu ciałopalnego.

Jedynie w przypadku całego, w pełni zachowanego naczynia z grobu 893 dysponujemy danymi pozwalającymi w pełni prześledzić wymiary, proporcje i tektonikę formy (Ryc. 6; 7). Należy je sklasyfikować jako stosunkowo przysadzisty, esowatoprofilowany garnek o największej wydętości brzuśca umieszczonej mniej więcej w połowie wysokości naczynia i wylewie wyodrębnionym pomiędzy 6/8 a 7/8 wysokości (Tab. 2).

Średnica wylewu naczynia wynosi 11 cm, a wymiar dna około 8,5 cm. Wysokość osiągała 12,5 cm. Krawędź wylewu, pogrubiona od strony zewnętrznej, tworzyła swoisty „okap”. Zwieńczenie delikatnie ścięte do wewnętrznej powierzchni naczynia. Dno garnka było niewyodrębnione o łukowatym przekroju wewnętrznej powierzchni (typ 3b). Szyjka naczynia zdobiona była zwielokrotnionym układem horyzontalnych żłobków, pod którymi zlokalizowano pasmo zbudowane z potrójnej linii falistej. Obydwa motywy zdobnicze wykonane zostały zapewne tym samym narzędziem – grzebykiem trójzębnym (Ryc. 7). Masa ceramiczna schudzana była domieszką dużej ilości gruboziarnistego tłuczni mineralnego barwy różowej, przy mniejszej obecności frakcji średniej. Powierzchnie były gładkie z często widocznymi na powierzchni ziarnami domieszki.

Forma naczynia w bardzo wyraźny sposób nawiązuje do najpopularniejszych w niżowych ugrupowaniach TKK garneków esowatoprofilowanych (por. Gardawski 1959; Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011). Na tym obszarze stosunkowo często współwystępują one z analogicznym do okazji z Żółtek zdobnictwem. Esowatoprofilowane garnki są również typowe dla całej strefy niżowej TKK, zwłaszcza dla tzw. grupy mazowiecko-podlaskiej (Taras 1995, tablice). Formy te są znane również z obszaru Kujaw, gdzie stanowią podstawę wydzielenia tamtejszych zespołów HT 2 (Makarowicz 1998).

Zbliżone formy zostały też zadokumentowane w bardzo licznym zespole źródeł TKK z Polesia (woj. łódzkie), gdzie stylistyka ta stanowiła podstawę wyróżnionej grupy stylistycznej 2a (GS 2a). Jej chronologię określoną na podstawie danych planigraficznych i licznej serii oznaczeń 14C należy łączyć z okresem 1750 – 1350 BC (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011; 2012a).

W odniesieniu do „trzcienieckiego” zespołu źródeł jako cechy mikromorfologiczne opisano ukształtowanie krawędzi wylewów (a) oraz den pojemników ceramicznych (b).

a) Krawędzie wylewu naczyń „trzcienieckich” zadokumentowano czterokrotnie (Tab. 2; 3). Wszystkie egzemplarze należą do form pogrubionych od strony zewnętrznej (wariant 17 i 18). Wśród zwieńczeń wyróżniono okaz ścięty skośnie od strony zewnętrznej (17j) (Ryc. 8: 8), oraz ukształtowany łukowato (17e) (Ryc. 8: 6) i ścięty prosto, ograniczony wewnętrznie na wysokości czubka (17d?) (Ryc. 8: 3). W przypadku zachowanego w całości naczynia, pogrubiona krawędź tworzyła swoisty rodzaj „okapu”, który sklasyfikowano w ramach typu 57k (Ryc. 7).

b) W opisywanym zbiorze udało się wyróżnić zaledwie jedno dno naczynia (w całości zachowanego). Należy ono do wariantu niewyodrębnionego o płaskiej podstawie (typ 3b).

Ogółem na stanowisku 6 w Żółtkach udokumentowano 10 zdobionych fragmentów naczyń TKK. Współczynnik ornamentowanych fragmentów ceramiki należy więc szacować na około 12%. Stan ten odpowiada sytuacji jaką obserwujemy w przypadku materiałów TKK z położonego w niewielkiej odległości stanowiska w Jeronikach (Wawrusiewicz 2013a). Pełen wykaz danych z tego zakresu zawiera tabela (Tab. 2; kolumna zdobnictwo).

W zakresie cech zdobnictwa ceramiki TKK wyróżniono wątki proste (a) oraz rozwinięte zwielokrotnione (b) i wieloelementowe (c).

a) Uwzględniając przyjęte założenia systematyki cech zdobniczych ceramiki jako proste sklasyfikowano wątki, zbudowane z jednego elementu zdobniczego zlokalizowane w obrębie pojedynczej, określonej strefy zdobniczej. (Koško 1981, s. 40). W opisywanym inwentarzu wyróżniono je tylko hipotetycznie w odniesieniu do pojedynczego ułamka ceramiki (Ryc. 8: 4), na którego powierzchni widniał negatyw po odklejonej listwie plastycznej (xM-180). Nie ma pewności czy motyw ten stanowił samodzielny wątek zdobniczy, czy też był elementem bardziej złożonej konstrukcji przestrzennej.

b) Jako wątki rozwinięte zwielokrotnione wyróżniono motywy zbudowane z jednego elementu zdobniczego powielonego w kilku układach

linearno-horyzontalnych (Koško 1981, s. 40). W danym przypadku są to przede wszystkim układy zwielokrotnionych, horyzontalnych linii rytych (xM-178:2>). Zdobienie to lokowano w strefie podkrawędnej oraz na szyjce naczyń (Ryc. 8: 3, 6, 8, 9). Bardzo prawdopodobne jest, że większość z nich współwystępowała z innymi elementami zdobniczymi – na przykład linią falistą lub odciskami stempla, co dokumentuje lepiej zachowany egzemplarz brzuśca (Ryc. 7) lub fragment szyjki niewielkiego naczynia (Ryc. 8: 7). W takim przypadku ich klasyfikacja w ramach wątków rozwiniętych zwielokrotnionych jest zapewne pochodną stanu zachowania źródeł. Jednostkowo wyróżniono układ podwójnej, horyzontalnej listwy plastycznej (Ryc. 8: 5). Wątek ten w znacznej mierze współwystępuje z wariantem listwy pojedynczej i stanowi uzupełnienie omówionej powyżej stylistyki. Hipotetycznie wyróżniono również zwielokrotniony układ diagonalnych linii rytych (Tab. 2; Ryc. 8: 1). Najpewniej stanowił on część bardziej złożonej konstrukcji zdobniczej – motywu poziomych żłobków, pod którymi lokowano układy zespołów skośnych linii rytych („krokiewek”).

c) Wątki rozwinięte wieloelementowe łączą w sobie motywy zdobnicze zbudowane z więcej niż jednego elementu zdobniczego (Koško 1981, s. 40). W analizowanym zbiorze identyfikowano kompozycje zdobnicze zbudowane z kombinacji horyzontalnych układów linii rytych, pod którymi lokowano odciski stempla o formie zbliżonej do trójkąta, z widocznym pojedynczym „żeberkiem” równoległym do osi negatywu stempla (Ryc. 8: 7). Jednostkowo zadokumentowano również fragment szyjki naczynia gdzie pionowo ułożone dwa rzędy odcisków stempla nakładają się na horyzontalny układ linii rytych (Ryc. 8: 2). Listę kompozycji zdobniczych z Żółtek zamyka wątek horyzontalnych żłobków współwystępujący z układem zwielokrotnionej linii falistej zidentyfikowany na opisanym powyżej całkowicie zachowanym naczyniu z obiektu 893 (Ryc. 6; 7). Zdobnictwo takie tworzy swoisty klimat stylistyczny, charakterystyczny dla zespołów „trzcienieckich” (grupy mazowiecko-podlaskiej, według Aleksandra Gardawskiego 1959; por też Dąbrowski 2005) z Niziny Mazowieckiej, a zwłaszcza Kotliny Warszawskiej (Taras 1995, mapa 6). Licznie dokumentowano ją również w materiałach z dorzecza Bzury, gdzie stanowiła podstawę do wyróżnienia odrębnej podgrupy stylistycznej 2a (GS 2a) (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011; 2012a).

Analizy technologicznej dokonano w odniesieniu do 49 ułamków ceramiki, których stan zachowania umożliwił przeprowadzenie pełnej obserwacji

cech dystynktywnych. W ramach tego zespołu źródeł wyróżniono siedem typów technologicznych drugiego stopnia (6, 7, 15, 22, 23, 26, 29) definiowanych w ramach czterech grup technologicznych (E, J, K i L). One z kolei podlegają procedurze generalizacji tworząc jednostki technologiczne wyższego rzędu zwane cyklami (IIa, IIb oraz IIc). Ich zgeneralizowaną frekwencję przedstawiono natomiast w formie tabelarycznej traktującej łącznie całość źródeł identyfikowanych w kontekście warstwy kulturowej oraz obiektów nieruchomych.

Zdecydowanie dominują fragmenty naczyń sklasyfikowanych w obrębie grupy E łączonej z „amforowym” cyklem IIa. Oznaczenie takie uzyskano w blisko 86% przypadków. Są to ułamki pojemników cienko- i średniościennych, gdzie masa ceramiczna schudzana była dużą ilością gruboziarnistego tłuczni mineralnego. Struktura przelamów jest w większości jednolita, co wskazuje na dobre przygotowanie masy ceramicznej. Wyjątek stanowi naczynie z obiektu 893, w przypadku którego ilość dodanej domieszki spowodowała znaczną kruchość naczynia. Być może jest to związane z jego „szczególnym” znaczeniem – elementem wyposażenia grobu. Powierzchnie ścianek pozostają wygładzone z często identyfikowanymi nierównościami, co jest efektem wielkości użytej domieszki. Identyfikacja pozostałych stanów technologicznych (grup technologicznych) oparta jest na oznaczeniach wykonanych dla pojedynczych egzemplarzy (od 1 do 3).

Odkryty w Żółtkach zespół źródeł „trzcienieckich” pomimo swej niewielkiej liczebności wydaje się bardzo wyrazisty stylistycznie. Charakteryzują go przede wszystkim esowatoprofilowane garnki o pogrubionej, ściętej skośnie lub prosto krawędzi wylewu. Zdobienie ogranicza się do górnych części naczyń i składa się z typowych dla niżowych ugrupowań TKK poziomych listew plastycznych (Ryc. 8: 4, 5) i horyzontalnych układów linii rytych ograniczonych od dołu linią falista bądź układem odcisków stempla (Ryc. 7; 8: 7). W kontekście ceramiki „trzcienieckiej” z Podlasia mają one wyraźne nawiązania do dobrze udokumentowanych relikwów osadnictwa z Jeronik (położonych około 3 km na wschód od Żółtek) (Wawrusiewicz 2013a) oraz Strękowej Góry w powiecie białostockim (oddalonej o około 30 km w kierunku zachodnim) (Bugaj 2008).

Wspomniane stanowiska reprezentują „klasyczny” lub „wczesnoklasyyczny” (por. Wawrusiewicz 2013a) wariant stylistyki tzw. grupy podlasko-mazowieckiej TKK. Nie dysponujemy tu jednakże analizami chronologii bezwzględnej (szczególnie 14C), co mogłoby stanowić przyczynek do budowy lokalnych schematów periodyzacji. Z konieczności więc należy odnieść się do analogii zewnętrznych. Wydaje się, iż najwłaściwszym punktem odniesienia

będzie tu wielokrotnie przywoływany, dobrze datowany metodą radiowęglową i analizami planigraficznymi, zespół TKK z Polesia w woj. łódzkim (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011). Aplikując wypracowaną tam systematykę materiały z Żółtek należy synchronizować z grupą stylistyczną 2 (GS 2), datowaną na okres 1750 – 1350 BC. W początkowym etapie funkcjonowała ona równolegle ze stylistyką o cechach „postwieńskich” konstytuujących wyróżnioną w Polesiu GS 1, określaną cezurami 1750–1600BC. Nawiązania do tej stylistyki można hipotetycznie znaleźć na fragmencie ceramiki zdobionej układem zwielokrotnionych, diagonalnych linii rytych oraz odcisków stempla, tworzących układ pionowych linii nałożonych na horyzontalne żłobki. Motyw ten można interpretować jako słabo zachowany fragment konstrukcji metopowej, charakterystycznej zarówno dla stylistyki GS 1 z Polesia, jak i zespołów typu HT 2 z obszaru Kujaw (por. Makarowicz 1998; 2000; Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011). W związku z powyższym można zaryzykować uściślenie chronologii materiałów „trzcinieckich” z Żółtek do okresu 1750–1600 BC, a więc synchronicznie z datowaniem grup stylistycznych 1 i 2 z Polesia (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011; 2012a).

Szczególnie istotne wydaje się dokonanie funkcjonalnej interpretacji opisywanych źródeł. Wydaje się, iż centralnym punktem, wokół którego koncentrowały się ślady aktywności „trzcinieckiej” był grób ciałopalny (Ryc. 2). Zarówno charakter materiałów, jak i dyspersja fragmentów ceramiki nie potwierdza istnienia tu bardziej stabilnej struktury osadniczej, czego odzwierciedleniem byłaby na przykład koncentracja źródeł ruchomych i obiektów ziemnych (por. strefy osadnicze z Polesia w: Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011 oraz „zagrody” TKK w Jeronikach w: Wawrusiewicz 2013a). Ta mogłaby hipotetycznie znajdować się w bezpośredniej bliskości rozpoznanego wykopaliskowo obszaru a niezbyt wyrazisty rozrzut materiałów ruchomych wyznaczałby zasięg bliżej nieokreślonej aktywności obrzędowej związanej z grobem ciałopalnym. Układ taki korespondowałby z dobrze rozpoznanymi strukturami i osadniczymi i funeralnymi z wielokrotnie przytaczanego już stanowiska w Polesiu (Górski, Makarowicz, Wawrusiewicz 2011; 2013).

PODSUMOWANIE

Dokonując bardzo syntetycznego podsumowania przedstawionych powyżej materiałów należy wyrazić przekonanie, iż materiały z Żółtek przyczynią się do poszerzenia stanu rozpoznania początków epoki brązu na

Podlasiu. Nabiera to szczególnego znaczenia w kontekście wciąż rozwijanych programów badawczych, związanych z rozpoznaniem procesów kulturowych, zachodzących na tych terenach w okresie neolitu i początkach epoki brązu. Bardzo istotne jest tu zarówno miejsce dokonanych odkryć, jak i charakter zaprezentowanych źródeł. Ze względu na swe położenie topograficzne stanowisko w Żółtkach tworzy rodzaj swoistej „bramy” – miejsca najdogodniejszej przeprawy przez rozległą i podmokłą Dolinę Górnej Narwi. Kluczowe wydaje się przy tym bezpośrednie sąsiedztwo ujścia rzeki Supraśl stanowiącej jeden z głównych szlaków komunikacyjnych regionu (por. Wawrusiewicz 2011). Wydaje się, iż to właśnie miejsce determinowało szczególnie nasilenie i wielość dokumentowanych w Żółtkach procesów osadniczych. Stworzyło to tym samym możliwość przynajmniej częściowego uchwycenia swoistej mozaiki kulturowej regionu, która legła u podstaw powstania nowej jakości kulturowej - swoistej wspólnoty pogranicza Wschodu i Zachodu Europy, jaką był TKK (szerzej Makarowicz 2010). Należy mieć nadzieję, iż zarówno zaprezentowane w tym miejscu źródła, jak i planowane przyszłe działania analityczne (związane przede wszystkim z prezentacją bardzo bogatych i różnorodnych materiałów „leśnych”) przyczynią się do lepszego poznania niezwykle inspirujących i wciąż słabo poznanych zagadnień związanych z okresem przelomu epoki kamienia i brązu pogranicza Wschodniej i Zachodniej Europy.

BIBLIOGRAFIA

- BIENKOWSKA, A., DZIK, M., PIASECKA, K., 2013. *Średniowieczne cmentarzysko w Czarnej Wielkiej, stan. 1, woj. podlaskie (badania 1951-1978) I*, Białystok.
- BUGAJ, U., 2008. The bronze age settlement from site 1 in Góra Strękowa, country of Białystok. *Sprawozdania Archeologiczne*, 60, 169-263.
- CZEBRESZUK, J., 1988. „Leśno” - wschodnioeuropejski komponent kulturowy w rozwoju schyłkowoneolitycznych społeczeństw Kujaw. In: A. COFTA-BRONIEWSKA, ed. *Kontakty pradziejowych społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy*. Inowrocław, 185-196.
- CZEBRESZUK, J., 1996. *Spółeczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Poznań.
- CZEBRESZUK, J., 2001a. *Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodniobałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.). Alternatywny model kultury*. Poznań.
- CZEBRESZUK, J., 2001b. Północno – wschodnia rubież oddziaływania idei Pucharów Dzwonowatych. In: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALCEVIČ,

- P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. Przed Chr.* Poznań, 327-340.
- DĄBROWSKI, J., 2005. Kultura trzciniecki na Mazowszu. In: M. DULI-NICZ, ed. *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*. Warszawa, 61-66.
- GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, 7-189.
- GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ A., 2011. *Osady i cmentarzyska trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polesiu, stanowisko 1, woj. łódzkie*. Łódź.
- GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ A., 2012a. Podstawy datowania trzcinieckiego kręgu kulturowego w Polsce środkowej na przykładzie materiałów ze stanowiska w Polesiu w dorzeczu Bzury. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica*, 28, 91-126.
- GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ A., 2012b. Materiały kultury mierzanowickiej ze stanowiska 1 w Polesiu, woj. Łódzkie. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 95-114.
- GÓRSKI, J., MAKAROWICZ, P., WAWRUSIEWICZ A., 2013. Spatial development of the settlement complex affiliated to the Trzciniec cultural circle at site 1 in Polesie in Central Poland. *Sprawozdania Archeologiczne*, 65, 195-224.
- HARRISON, 1977. *The Bell Beaker Cultures of Spain and Portugal*. American School of Prehistoric Research, 35. Cambridge (Massachusetts).
- JÓZWIĄK, B., 2003. *Spoleczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Poznań.
- KADROW, S., 1995. *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*. Kraków.
- KADROW, S., MACHNIK, J., 1997. *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*. Kraków.
- KEMPISTY, E., 1972. Materiały tzw. kultury ceramiki grzebykowo-dółkowej z terenu Mazowsza i Podlasia. *Wiadomości Archeologiczne*, 36, 411-483.
- KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki „grzebykowo-dółkowej” na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, 37, 3-76.
- KONDRACKI, J., 2002. *Geografia regionalna Polski*. Warszawa.
- KOŚKO, A., 1979. *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu*. Poznań.
- KOŚKO, A., 1981. *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych*. Poznań.

- MACHNIK, J., 1977. *Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen)*. Wrocław.
- MACHNIK, J., 1978. Wczesny okres epoki brązu. In: W. HENSEL, ed. *Praehistoria ziem polskich III. Wczesna epoka brązu*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 9-136.
- MAKAROWICZ, P., 1998. *Rola społeczności kultury imińskiej w genezie trzcinieckiego kręgu kulturowego (2000-1600 BC)*. Poznań.
- MAKAROWICZ, P., 2000. *Osadnictwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17*. Poznań.
- MAKAROWICZ, P., 2001. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu. In: J. CZEBRESZUK, M. KRYVALCEVIČ, P. MAKAROWICZ, eds. *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. Przed Chr.* Poznań, 351-360.
- MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.
- MANASTERSKI, D., 2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Zabie-Szestno*. Warszawa.
- MATUSZEWSKA, A., 2004. Znaczenie tradycji pucharów dzwonołatych w strefie leśnej Europy Wschodniej. *Gistaryczna-archeologiczny zbornik*, 19, 58-69.
- PAWLATA, L., 2011. Kurhany w miejscowości Koryciny, gm. Grodzisk, woj. podlaskie. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 287-294.
- SZMIT, Z., 1929. Badania osadnictwa epoki kamienia na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, 10, 6-128.
- TARAS, H., 1995. *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.
- TKAČOV, A., 2011. Papředniã vyniki archealogičnyh dasledavannãv pomnikav kaniennaga i bronzovaga vãkov na teritoriji bielawizskaj pušcy. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 229-237.
- WAWRUSIEWICZ, A., 2011. Okres neolitu i wczesnej epoki brązu na Podlasiu. Stan i perspektywy badań. In: U. STANKIEWICZ, A. WAWRUSIEWICZ, eds. *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 13-36.
- WAWRUSIEWICZ A., 2012. Osadnictwo społeczności kultury niemeńskiej w Jeronikach, stanowisko 2, gm. Choroszcz w województwie podlaskim. *Studia i Materiały do badań nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, II, 49-94.

WAWRUSIEWICZ, A., 2013a. Jeroniki, stanowisko 2 – osada społeczności trzcinickiego kręgu kulturowego w województwie podlaskim. *Materiały Archeologiczne*, XXXIX, 67-102.

WAWRUSIEWICZ, A., 2013b. Supraśl 6 – stanowisko wielokulturowe w województwie podlaskim. Wstępne wyniki i perspektywy badań. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne*, 9, 5-22.

Adam Wawrusiewicz
Muzeum Podlaskie w Białymstoku
Dział Archeologii
ul. Bema 11
15-369 Białystok
e-mail: adamwawrusiewicz@op.pl

Mieczysław Bienia
Muzeum Południowego Podlasia w Białej Podlaskiej
ul. Warszawska 12
21-500 Biała Podlaska
e-mail: archeologia@muzeumbiala.pl.

EARLY AND OLDER BRONZE AGE MATERIALS AT SITE 6 IN ŻÓŁTKI, PODLACHIAN VOIVODESHIP

Key words: Bronze Age, Podlachia, Mierzanowice culture, Bell Beaker culture, Trzciniec cultural circle, rescue survey.

ABSTRACT

The objective of the article is to present new Early and Older Bronze Age sources which were discovered at site 6 in Żółtki, Białystok county, Podlachian Voivodeship (AZP 36-85/22). The site is located on the edge of the fluvial terrace of the Narew River, at one of the narrowest parts of its valley (Fig. 1). The type of excavation works performed there was a rescue survey. During two working seasons, it was possible to cover an area of 26 577 m², and document objects associated with 22 occupation phases from the Neolithic up to the present.

The extremely rare sources related to the beginning of the Bronze Age included fragments of two vessels which showed a certain relation to the style of the proto-Mierzanowice phase (Figs 2; 3). Both were discovered in the western part of the excavated area (Fig. 2). In the eastern part of the site, at one of the highest points of the area, the researchers found a fragment of pottery container decorated with segmented pattern of horizontal incised lines. It seems that it could be associated with influence of the Bell Beaker culture people (Fig. 3). Most likely, the scarcity of the Early Bronze sources in Żółtki reflects the ephemeral character of the phenomenon. However, the vessels are evidence for the complex and diversified cultural phenomena which initiated the process of disintegration of the local hunter-gatherer groups and thus contributed to the emergence of a new quality in the form of the Trzciniec cultural circle.

That latter phenomenon is reflected in a slightly bigger number of sources. In the central part of the site, among others, a single cremation burial was documented (Figs 2, 4). A completely preserved vessel was discovered in its fill. It was decorated with a pattern of horizontal grooves and, below them, a triple wavy line (Figs 5, 6, 7). Other pottery materials were randomly scattered forming a faint “mist” situated around the grave. Formal features of the vessels from Żółtki clearly correspond to the so-called Podlachian-Masovian group of the Trzciniec cultural circle (Figs 7, 8). The chronology

of the assemblage must be based on external analogies as there are no local Podlachian chronological patterns or reliable series of radiocarbon dating results. Taking into consideration the features of the sources, they could correspond to the early stage of the classical style of the materials from Polesie in Łódź Voivodeship, which was approximately 1750-1600 BC.

Despite the low number of the materials described in the article, they are significant since they reflect the variety and diversity of cultural traditions of the Early Bronze Age in Podlachia. They also confirm the exceptional importance of the area which was probably one of the key locations for crossing the Narew River and the door to the Supraśla River valley.

Tab. 1. Żółtki stan. 6, woj. Podlaskie. Specyfikacja ceramiki z wczesnej epoki brązu.

Table 1. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Specification of the Early Bronze pottery.

Lp.	Wykop	Obiekt	Typ technologiczny/ grupa/ cykl	Typ makromorfologiczny	Typ krawędzi	Typ dna	Wątek zdobniczy	Rycina	Klasyfikacja kulturowa
1	112	1567	1/D/Ib	-	1a	-	pzb /3/J-121:4>	3:1	KM
2	180	-	5/J/IIb	-	1e	-	pw /3/J-121:1... n ?J-121	3:2	KM
3	291	3052	2/K/ IIb	7,312	18c	-	b /2/M-178:2	3:3	PDz

Tab. 2. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Specyfikacja ceramiki wydzielonej trzcinickiego kręgu kulturowego.

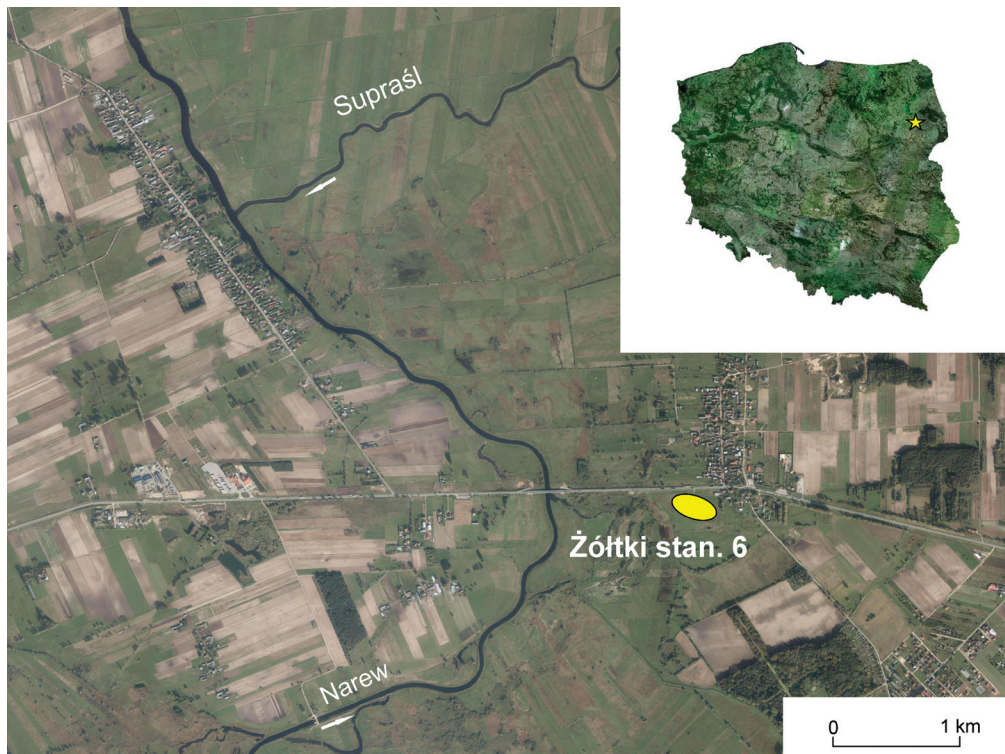
Table 2. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Specification of the selected pottery of the Trzcinięc cultural circle.

Lp.	Wykop	Obiekt	Typ technologiczny/ grupa/ cykl	Typ makromorfologiczny	Typ krawędzi	Typ dna	Wątek zdobniczy	Rycina	Klasyfikacja kulturowa
1	5	675	23/K/IIb				b? ...x//M-138:4...	8:1	TKK
2	9	1131	29/E/IIa				b ...?E-46 □ x?M-178: 2...	8:2	TKK
3	11		?		17d?		pzb? xM-178:4>...	8:3	TKK
4	21	893	15/E/IIa		57k	3b	pzb xM-178:12 b xM-198:3	7	TKK
5	21/29	376	22/E/IIa	8,211			b? ...xM-180...	8:4	TKK
6	64	1470	6/J/IIb				b? ...xM-180:2...	8:5	TKK
7	81		29/E/IIa		17e		pzb? xM-178:2>...	8:6	TKK
8	83		15/E/IIa				b ...xM-178:1> / xE-56	8:7	TKK
9	140	1482	22/E/IIa		17j		pzb? xM-178:4>...	8:8	TKK
10	250	2654	22/E/IIa				b? ...?M-178:2>...	8:9	TKK

Tab. 3. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Zestawienie frekwencji typów i grup technologicznych ceramiki trzcinieckiego kręgu kulturowego.

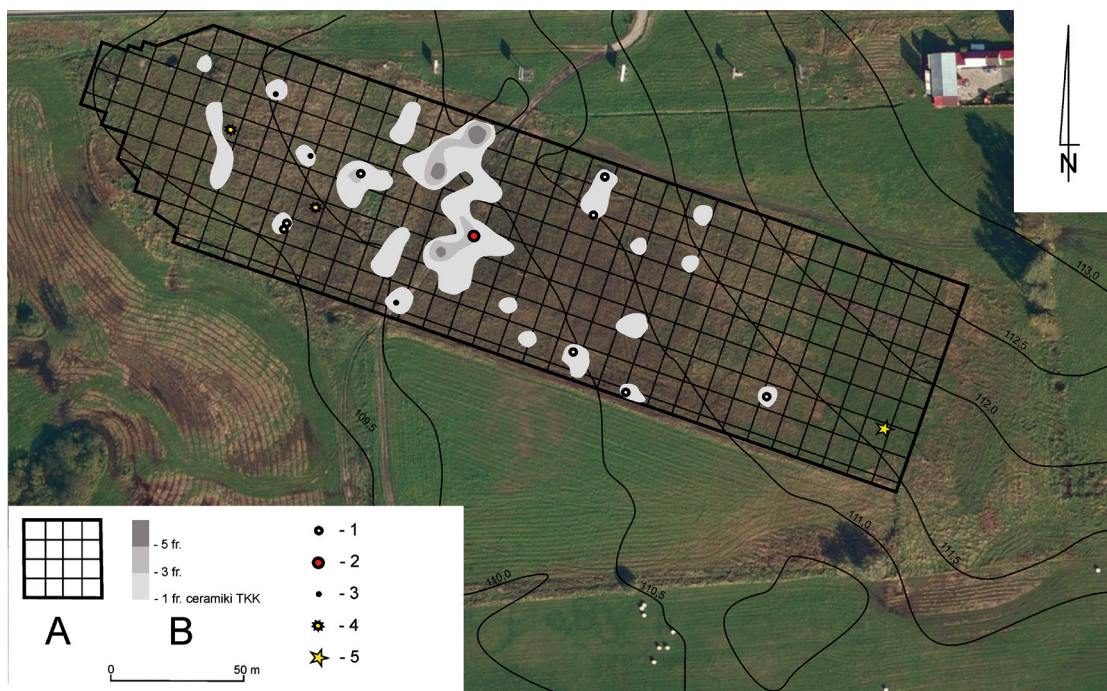
Table 3. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Frequency of the types and technological groups of the Trzciniec cultural circle.

Cykl technologiczny	Grupa technologiczna	Typ technologiczny drugiego stopnia	Ilość	Udział
Całość zbioru				
IIa	E	15	9	18,37%
		22	18	36,73%
		29	15	30,61%
IIb	J	6	3	6,12%
	K	23	1	2,04%
IIc	L	7	1	2,04%
		26	2	4,08%
Łącznie cykl IIa			42	85,71%
Łącznie cykl IIb			4	8,16%
Łącznie cykl II c			3	6,12%
Całość zbioru łącznie			49	100,00%

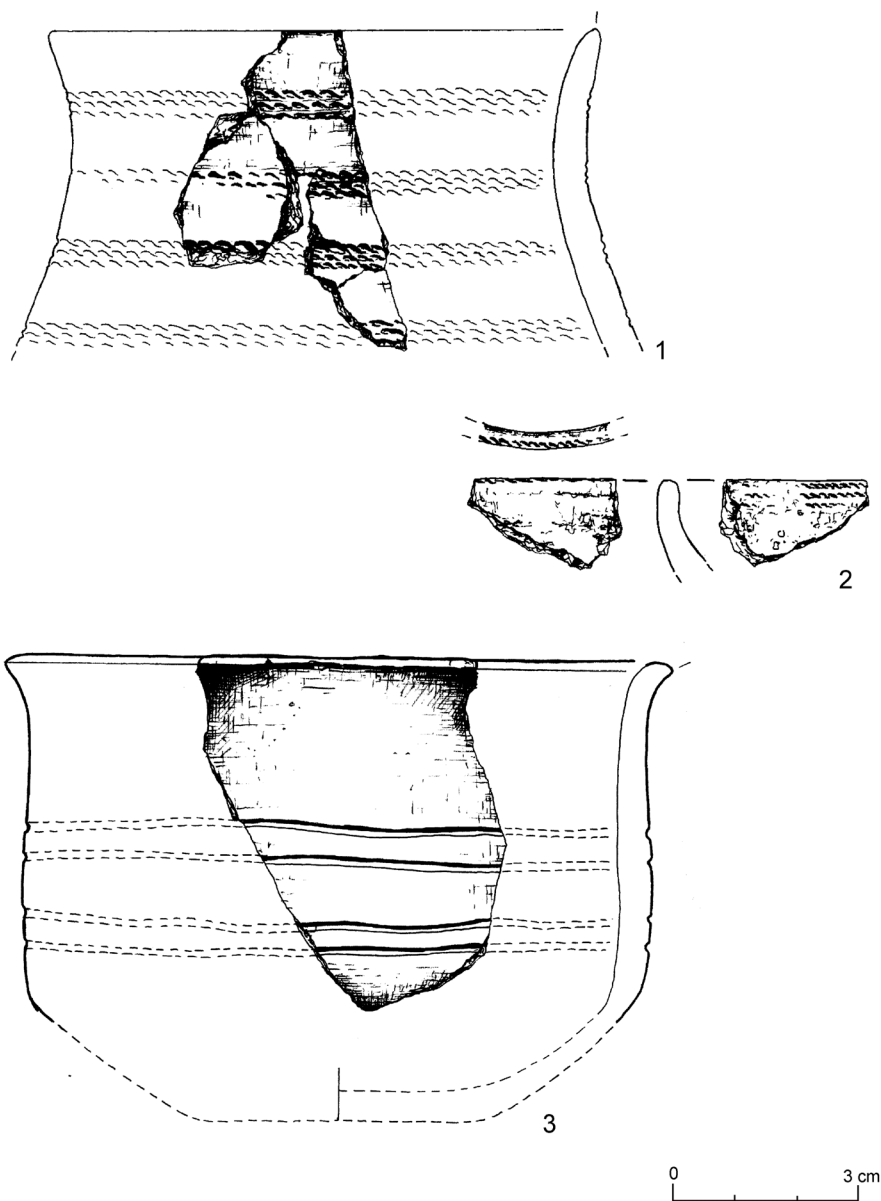
Ryc. 1. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Lokalizacja stanowiska (na podkładzie ortofotomapy www.geoportal.gov.pl)

Fig. 1. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Location of the site (against an orthophotograph from www.geoportal.gov.pl).

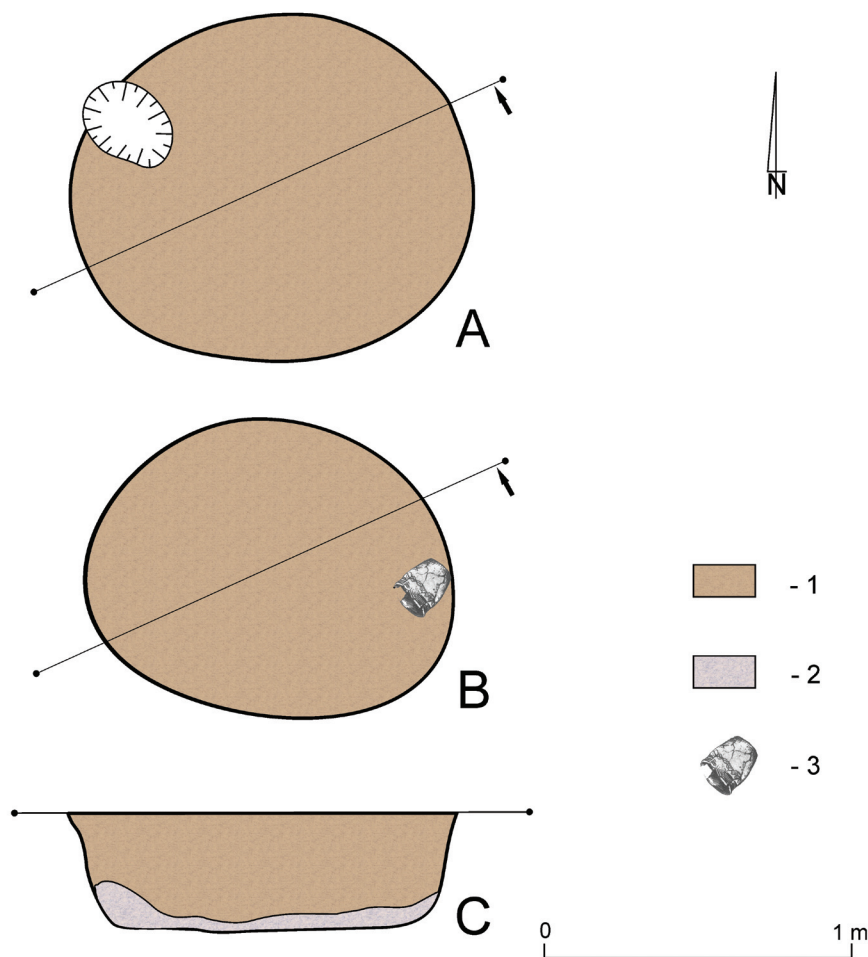
Ryc. 2. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Lokalizacja wykopów archeologicznych (A) wraz z dyspersją ceramiki TKK (B): lokalizacja obiektów nieruchomych zawierających wyłącznie ceramikę TKK o wątpliwej przynależności kulturowej – jamy (1) oraz dolki posłupowe (3); lokalizacja domniemanego grobu ciałopalnego TKK – obiekt 893 (2); lokalizacja znalezisk ceramiki nawiązującej do kultury mierzanowickiej (4) i Pucharów Dzwonowatych (5)

Fig. 2. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Location of excavated trenches (A) together with the placement of Trzciniec cultural circle pottery (B): location of fixed features containing only Trzciniec cultural circle pottery of doubtful cultural origin – pits (1) and pole holes (3); location of the supposed cremation grave of the Trzciniec cultural circle – feature 893 (2); location of pottery associated with the Mierzanowice culture (4) and the Bell Beaker culture (5).

Ryc. 3. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Materiały ceramiczne kultury mierzanowickiej (1 – 2) oraz Pucharów Dzwonowatych (3).

Fig. 3. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Pottery materials associated with the Mierzanowice culture (1 – 2) and the Bell Beaker culture (3).

Ryc. 4. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Plan płaski stropu obiektu 893 – grobu ciałopalnego trzcinickiego kręgu kulturowego (A) wraz z podrysem wykonanym na głębokości około 0,4 m (B) oraz profilem obiektu: wypełniko zbudowane z silnie zbielicowanej próchnicy z udziałem pisaku calca i śladową ilością rozdrobnionych węgla drzewnych (1); brunatna próchnica średnio zbielicowana z udziałem piasku calca; naczynie TKK (3).

Fig. 4. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Layout of the ceiling of feature 893 – cremation burial of the Trzcinić culture group (A) documented at a depth of approximately 0.4 m (B) and feature profile: the fill consists of strongly podzolized humus with some virgin soil sand and very sparse fragmented charcoal (1); brown humus, showing medium-level podzolization, with virgin soil sand; Trzcinić cultural circle vessel (3).

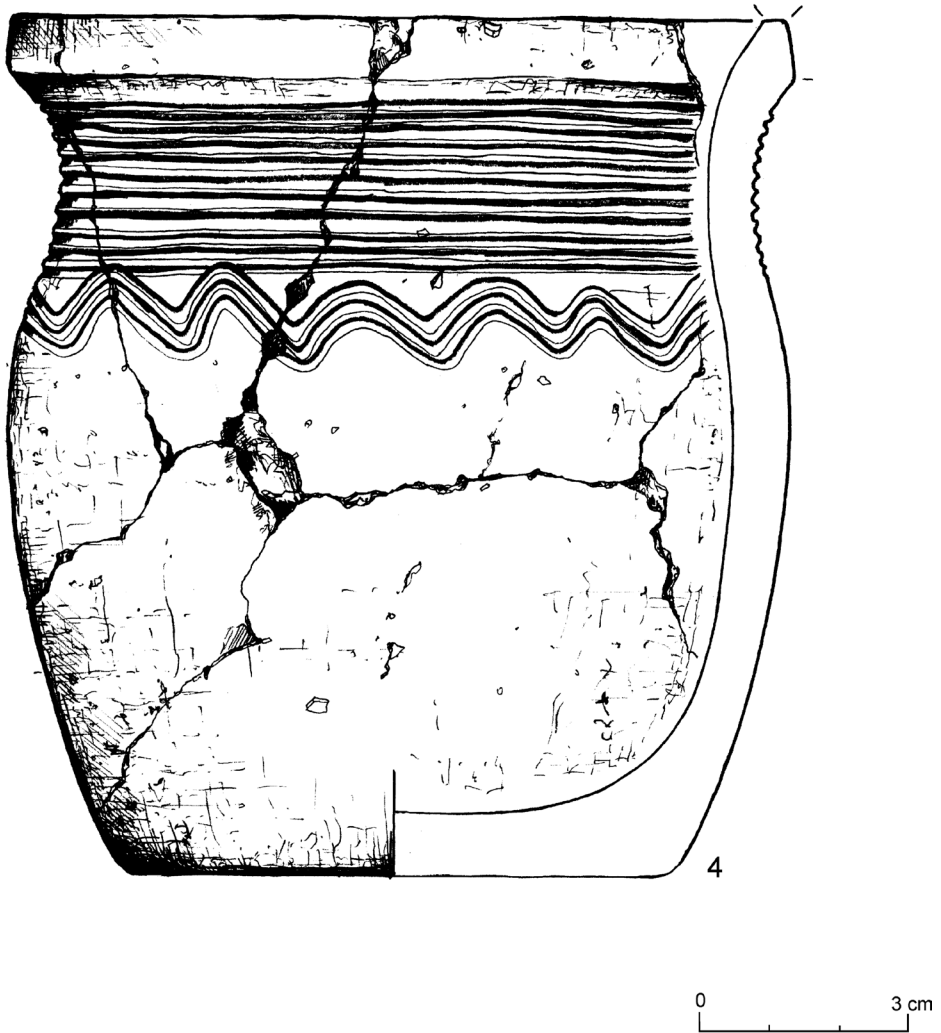
Ryc. 5. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Obiekt 893 – grób ciałopalny trzcinickiego kręgu kulturowego w trakcie eksploracji.

Fig. 5. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Feature 893 – Trzciniac cultural circle cremation grave during exploration.

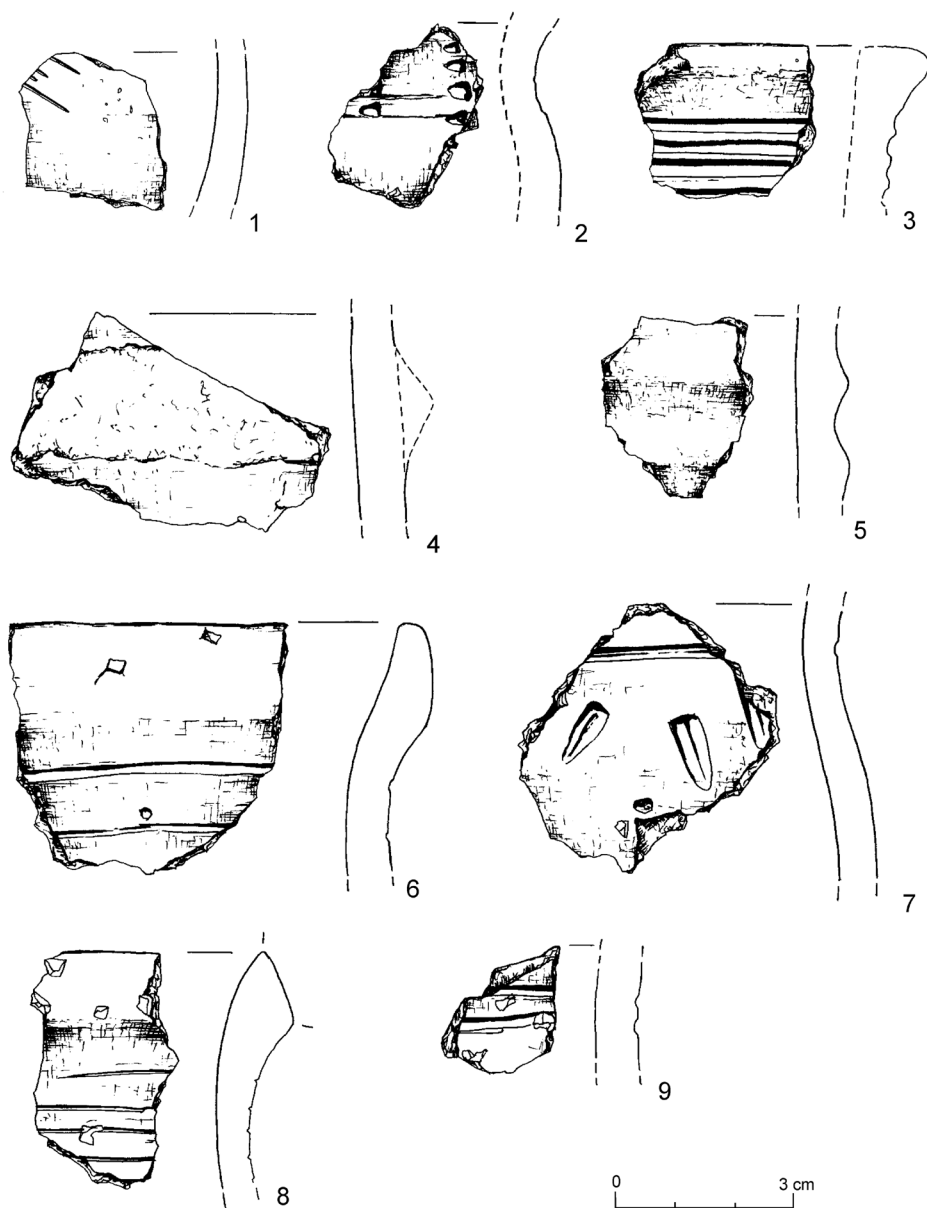
Ryc. 6. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Obiekt 893 – naczynie „in situ”.

Fig. 6. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Feature 893 – vessel „in situ”.

Ryc. 7. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Naczynie trzcinickiego kręgu kulturowego z obiektu 893.

Fig. 7. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. The Trzciniiec cultural circle vessel from feature 893.

Ryc. 8. Żółtki stan. 6, woj. podlaskie. Wybór fragmentów ceramiki trzcinieckiego kręgu kulturowego.

Fig. 8. Żółtki, site 6, Podlachian Voivodeship. Selected fragments of the Trzciniec cultural circle pottery.

KRZEMIENNE SIEKIERY DWUŚCIENNE Z NIŻU POLSKIEGO ODKRYTE W KONTEKŚCIE MATERIAŁÓW „TRZCINIECKICH” I „ŁUŻYCKICH”

Słowa kluczowe: epoka brązu, krzemieniarstwo, siekiery dwuścienne, kultura trzcinińska, kultura łużycka.

Celem artykułu jest zasygnalizowanie niewątpliwej obecności siekier krzemiennych w niżowych inwentarzach datowanych na okresy epoki brązu.

Dowody na występowanie tych narzędzi w towarzystwie pozaniżowych materiałów kultur trzcinińskiej (KT) i łużyckiej (KŁ) są przekonujące (Gardawski 1959, s. 98; Miśkiewicz 1978, s. 179; Taras 1995, s. 80; 1997, s. 174, 175; Libera 2006, tab. 1; Dąbrowski 2004, s. 68; Makarowicz 2010, s. 184). W wymienionych kontekstach, narzędzia te są znane z południowych i południowo-wschodnich obszarów Polski, ale coraz więcej przesłanek źródłowych świadczy o ich występowaniu również na Niżu¹ (Schild, Marczak, Królik 1975, s. 164; Taras 1995; Kowalewski 1994; 2013, s. 186, 187; Kowalewski, Makarowicz 2000, s. 103, ryc. 44: 12). Poza pojedynczą siekierą z Warszawy-Grodziska (Taras 1995, s. 80, tabl. XXVI: 5) dotychczas brak ze stanowisk niżowych okazów krzemiennych zachowanych w całości. Dwie siekiery krzemienne były wzmiankowane jako znalezisko luźne ze Zdrojek (Kempisty 1966, s. 279, 280). Przypadkowi znalezcy dostarczyli je, między innymi, z naczyniem trzcinińskim. Jednak wobec braku jakichkolwiek danych o kształcie i surowcu trzeba je pominąć. Część odkrytych na Niżu fragmentów posiada w morfologii wyraźne cechy świadczące o dwuścienności siekier. Wystąpiły także okazy w postaci odlupków, noszących jedynie ślady gładzenia na powierzchniach. Ograniczeniem wartości poznawczej większości opisywanych zabytków jest pochodzenie z dawnych badań powierzchniowych. Tylko dwa okazy zostały pozyskane w trakcie współczesnych, metodycznych badań wykopaliskowych w Rybinach (Kowalewski, Makarowicz 2000) i Brwinowie (Kowalewski 2013). Do tego, dość często znajdowane były na stanowiskach, na których stwierdzano obecność materiałów wielokulturowych, także starszych. Ponadto nikła ilość odkrytych okazów jest zbyt mała, aby stanowić miarodajną podstawę źródłową. Można jednak podjąć próbę ukazania pewnych wyłaniających się prawidłowości.

¹ W tym miejscu dziękuję Dyrekcji Państwowego Muzeum Archeologicznego za wyrażenie zgody na publikację materiałów będących pod opieką muzeum.

Opisywane odlupki i fragmenty siekier reprezentują konsekwentną strukturę surowcową. Najczęściej są wykonane z krzemieni typu wołyńskiego (Brwinów, Kaliska, Wola Korytnicka, Zdrojki), a znacznie rzadziej ze świciechowskiego (Chelst, Zdrojki) i czekoladowego (Kaliska). Fragment siekiery z Rybin z powodu przepalenia pozostaje surowcowo nieokreślony. Taka struktura surowcowa wytworów, które można odnosić do epoki brązu znajduje potwierdzenie w wynikach najnowszych badań (Taras 1997; Bargiel 2002; Libera, Zakościelna 2011; Libera 2012).

Wykorzystywanie krzemieni kredowych typu wołyńskiego przez społeczności KT i KŁ, zostało zaobserwowane, chociaż podkreśla się, że jego stopień jest trudny do oszacowania (Libera, Zakościelna 2011, s. 102). Należy jeszcze wspomnieć, że w opracowaniach tej problematyki badawczej podkreślana jest nieklarowność kontekstów „trzcienieckich” i „łużyckich” stwierdzana wobec dotychczasowych znalezisk siekier „wołyńskich” (Bargiel 2002, s. 132; Libera, Zakościelna 2011, s. 102; Libera 2012). Dominacja krzemieni wołyńskich wśród siekier niżowych jest potwierdzona danymi z południowo-wschodniego obszaru ekumeny KT, gdzie większość znanych okazów została wytworzona z tego surowca (Taras 1997, s. 175).

Krzemień świciechowski niewątpliwie był wykorzystywany do wytwarzania siekier także u społeczności KT i KŁ. Istnieją na to liczne dowody źródłowe (Bargiel 2002, s. 131, 133, 135, 136; Bargiel, Libera 2002, s. 24, 25; Libera, Zakościelna 1987, s. 45; 2002, s. 104-106). Przy wychodniach krzemienia świciechowskiego znajdowane są sierpy półksiężycowate, które znane są także z kontekstów późnotrzcienieckich (Budziszewski 1998, s. 295).

Wykorzystywanie krzemienia czekoladowego w czasach KT i KŁ jest już solidnie dowiedzione (Lech 1997a, 1997b; Budziszewski 1998, 2008, s. 94). Wiadomo dziś, że ludność „trzcieniecka” mogła stosować prymitywne techniki wydobywania tego surowca, a z dużym prawdopodobieństwem były przez nią rozgrzebywane pozostałości wydobywcze z poprzednich okresów pradziejów (Budziszewski 1998, s. 290-293). Nie wyklucza się także możliwości wytwarzania przez społeczności KT siekier z krzemienia czekoladowego (Lech 1997b, s. 107) i mimo braku niepodważalnych dowodów na „czekoladową”, trzcieniecką aktywność krzemieniarską, sugerowana jest taka działalność jakichś grup, które mogły należeć do lokalnej społeczności KT (Budziszewski 1998, s. 298). Na podstawie dat radiowęglowych przypuszcza się, że społeczności trzcienieckie mogły użytkować kopalnię krzemienia czekoladowego w Polanach (Lech 1997, s. 88). Wydobywanie i wykorzystywanie tego surowca jest również bezspornie potwierdzone u społeczności KŁ. Na stanowisku „Zełe”

w Wierzbicy, kopalnia krzemienia czekoladowego była użytkowana przez „lużyczan” jeszcze w początkach epoki żelaza (H. i J. Lech 1997, s. 106).

Zachowane w badanych fragmentach cechy, świadczące o morfologii siekier, wskazują na nikle zróżnicowanie występujących form (Tabela 1). Można założyć, że obecne są tylko dwa typy. Pierwszy, reprezentowany przez zdecydowaną większość opisywanych egzemplarzy, to grube okazy dwuściennie, określane w literaturze jako „pochowate”. Drugi, obecny w jednym fragmencie, reprezentuje siekiery owalne w przekroju. Fragment siekiery z Kalisk można ewentualnie uznać za okaz nieco cieńszy, ale i tak dość masywny (Tablica 1: 2). Ponieważ przedstawiona diagnoza typologiczna została oparta na analizie wyjątkowo małej ilości zabytków, a do tego, poza jednym całym egzemplarzem, zachowanych we fragmentach, trzeba traktować ją jako hipotezę badawczą. Należy jednocześnie zauważyć, że obecność obu typów nie kłóci się z prezentowanymi dotychczas poglądami na temat siekier wytwarzanych w epoce brązu (Taras 1995, s. 80; Bargiel, Libera 2002, s. 25; Libera 2005, s. 130, 131).

Tabela 1. Ślady obecności siekier na stanowiskach niżowych zestawione ze strukturami typologiczną i surowcową. Surowce: I – Krzemień wołyński, II – Krzemień świeciechowski, III – krzemień czekoladowy, IV – krzemień nieokreślony.

Miejsce odkrycia	Typ Siekiery																Razem
	Dwuścienna poduchowata				Dwuścienna nieokreślona				Owalna				Nieokreślona				
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV	
Brwinów	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Chelst	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Kaliska	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	3
Rybiny	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Warszawa Grodzisk	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Wistka Szlachecka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Wola Korytnicka	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Zdrojki	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	3
Żebraczka	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Razem	3	-	-	2	2	-	-	-	-	1	-	-	-	3	1	2	14

W przeanalizowanych materiałach niżowych wystąpiły odlupki, których pokrój technologiczny świadczy, że najprawdopodobniej pochodzą z napraw siekier. Analiza technologiczna opisywanych okazów pozwala na podjęcie próby odtworzenia przebiegu działań naprawczych. Na podstawie obserwacji cech morfologicznych odlupków oraz wyników badań nad uszkodzeniami krzemienych siekier neolitycznych (Borkowski, Migal 1996, s. 148-153), można przyjąć, że najczęstszym powodem destrukcji tych narzędzi było utracenie ostrza. Bywało, że zniszczeniu ulegał tylko jego fragment. W opisywanych sytuacjach naprawy polegały na ponownym nadaniu siekierze kształtu i proporcji przywracających jej użyteczność. Zachodziła wtedy konieczność uformowania nowego ostrza, co było osiąganę przez odbicie odpowiedniej ilości odlupków od jego uszkodzonej strony. Skutkiem zabiegów naprawczych było skrócenie narzędzia, co z kolei nakazywało odtworzenie właściwych proporcji, dlatego siekiera musiała być ścieniona. Gdy dokonywano naprawy narzędzia uszkodzonego częściowo, odlupki mogły zachować w swej morfologii cechy metryczne reperowanej siekiery. W takich przypadkach piętki odlupków często obejmowały jedną zaszlifowaną płaszczyznę ostrza, a części wierzchnie znosiły drugą. Przykładem tego jest okaz pochodzący z naprawy siekiery dwuściennej, który wystąpił w inwentarzu z Brwinowa (Tablica 1: 1). Jego kąt rdzeniowania ukazuje pośrednio masywność naprawianego narzędzia. Odlupek pochodzący najpewniej z podobnej naprawy, wystąpił wśród materiałów krzemienych z osady „trzcinieckiej” w Zdrojkach (Tablica 1: 8). Jego cechy technologiczne świadczą, że był odbity od strony ostrza, najprawdopodobniej w celu ścienienia naprawianej siekiery. W badanych inwentarzach niżowych stwierdza się na ogół obecność form znacznie mniej diagnostycznych. Są to odlupki tylko noszące na powierzchniach ślady szlifowania (Tablica 1: 4, 10). Nic w ich morfologii nie świadczy o dwuścienneości narzędzi, z których pochodzą. Być może także powstały w wyniku zabiegu ścieniania, ale wobec braku cech pozwalających wnioskować o morfologii siekiery nie mają większej wartości dowodowej. Części z nich zapewne nie należy interpretować jedynie jako pozostałości napraw, ale można także przyjąć ewentualność, że pochodzą z losowych uszkodzeń powodujących destrukcję siekier podczas pracy. Taki charakter ma zapewne fragment siekiery dwuściennej znaleziony w Kaliskach (Tablica 1: 2). Podobnie może być w przypadku fragmentu siekiery z Woli Korytnickiej (Tablica 1: 7), ale nie należy także wykluczyć uszkodzenia podczas naprawy. Tym bardziej, że okaz nosi ślady starannych odbić znoszących szlifowaną powierzchnię.

Podstawą źródłową tego opracowania jest zaledwie 14 zabytków, z czego cechy dystynktywne posiada tylko 9. Podstawowymi kryteriami

ich umieszczenia w analizowanym zbiorze było wystąpienie w kontekście materiałów KT i KŁ oraz nie stwierdzenie cech czworościenności czytelnych w morfologii analizowanych fragmentów. Do tego, większość z nich pochodzi z międzywojennych badań powierzchniowych. Także wielokulturowość części stanowisk nie pozwala na jednoznaczną interpretację kulturowo-chronologiczną odkrywanych fragmentów siekier. Trzeba brać pod uwagę, że przynajmniej pojedyncze egzemplarze mogą pochodzić z wytwórczości późnych ugrupowań związanych z kulturą ceramiki sznurowej lub kulturą mierzanowicką. Wydaje się jednak, że nawet przy tak wątpliej sile dowodowej warto opisywane zagadnienie przedstawić, chociażby w charakterze informacyjnym. Należy mieć nadzieję, że kolejne kwerendy magazynowe i badania terenowe przyniosą wkrótce nowe źródła potwierdzające lub negujące przedstawione tutaj wyniki.

LISTA STANOWISK:

Brwinów, gm. loco, woj. mazowieckie, stanowisko 7.

Odlupek z naprawy siekiery dwuściennej. Piętka zniosła jedną płaszczyznę ostrza, a strona wierzchnia drugą (Tablica 1: 1).

Krzemień typu wołyńskiego.

Badania wykopaliskowe Marcina Kmicika w 2010 roku (Kmicik 2011).

Osada KT. Wystąpiła również ceramika KŁ.

Literatura: Kowalewski 2013, s. 186, 187, 191, 192, tabl. II: 13.

Materiały w dyspozycji Samodzielnej Katedry Archeologii Terenowej w Warszawie.

Chelst, gm. Siennica, woj. mazowieckie, stanowisko IIa.

Odlupek ze śladami gładzenia.

Krzemień świeciechowski.

Zabytkowi towarzyszyła ceramika KT.

Zbierał: 25.V.1922 roku Ludwik Sawicki.

Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.

Kaliska, gm. Łochów, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.

Odlupek znoszący część ostrza siekiery dwuściennej (Tablica 1: 2).

Krzemień typu wołyńskiego.

Materiałowi towarzyszyła ceramika kultur trzcienieckiej i lużyckiej.

Zbierał: Stefan Krukowski w 1934 roku.

Rybiny, gm. Topólka, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17.
Fragment przybuchowy siekiery dwuściennej. Brak śladów gładzenia. Najprawdopodobniej siekiera była gładzona tylko przy ostrzu (Tablica 1: 5).
Krzemień nieokreślony, przepalony.
Badania wykopaliskowe Przemysława Makarowicza w latach 1991-1996 (Makarowicz 2000).
Osada KT.
Literatura: Kowalewski, Makarowicz 2000 s. 103, ryc. 44: 12.
Zbiory Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Warszawa-Grodzisk, gm. Białoleka, woj. mazowieckie, stanowisko 1.
Siekiera dwuścienne (Tablica 1: 6).
Siekierze towarzyszyła ceramika KT.
Zebrali J. Płoski i L. Turber w 1932 roku.
Literatura: Taras 1995, tabl. XXVI: 5, s. 168.

Wistka Szlachecka, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko I/60.
Dwa drobne odlupki od siekier gładzonych.
Surowiec nieokreślony.
Zabytki wystąpiły przy inwentarzu mezolitycznym. Wydzielone razem z łuszczniami, łuszczkami, trzema grocikami sercowatymi i kilkuset fragmentami ceramiki KT.
Literatura: Schild, Marczak, Królik 1975, s. 164.
Zbiory: Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie.

Wola Korytnicka, gm. Korytnica, woj. mazowieckie, stanowisko nieznane.
Fragment siekiery w postaci części obuchowej. Siekiera była naprawiana, o czym świadczą odbicia znoszące szlifowaną powierzchnię (Tablica 1: 7).
Krzemień typu wołyńskiego.
Materiałowi towarzyszyła ceramika kultur trzcinieckiej i lużyckiej.
Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.
Zabytkom towarzyszyły dwie metryczki: „wydma piaszczysta pod lasem należąca do włościan wsi Wola Korytnicka (jesień 1899)” oraz „wydma nr I (1906 r.)”.

Zdrojki, gm. Mrozy, woj. mazowieckie, stanowisko 1.
Odlupek pochodzący z naprawy siekiery dwuściennej (Tablica 1: 8).

Krzemień typu wolińskiego.

Fragment siekiery owalnej (Tablica 1: 9) oraz odlupek ze śladami gładzenia.

Krzemień świeciechowski.

Sondażowe badania wykopaliskowe Mariusza Kowalewskiego z 1993 roku (Kowalewski 1993).

Osada KT. Materiałowi towarzyszyła także ceramika kultury lużyckiej.

Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.

Żebraczka, gm. Wodynie, woj. mazowieckie, stanowisko nieznanne.

Narzędzie retuszowane lub półwytwór grocika z odlupka ze śladami gładzenia na powierzchni (Tablica 1: 10).

Krzemień świeciechowski.

Materiałowi towarzyszyła ceramika kultur trzcinieckiej, lużyckiej oraz niemeńskiej.

Badania: J. Przyborowski (Przyborowski 1874, s. 32-42).

Literatura: Gardawski 1959, s. 82, 83 (brak wzmianki o zabytku).

Zbiory Państwowego Muzeum Archeologicznego.

Materiałowi towarzyszyła metryczka: „wydma na pld. od miejscowości”.

BIBLIOGRAFIA

BARGIEŁ, B., 2002. Stan badań nad wykorzystaniem krzemienia świeciechowskiego w późnym neolicie i epoce brązu w Polsce południowo-wschodniej (zarys problematyki). In: B. MATRASZEK., S. SAŁACIŃSKI, eds. *Krzemień świeciechowski w pradziejach*. (Materiały z konferencji w Ryni, 22-24. 05. 2000). *Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach*, 4. Warszawa, 123-140.

BARGIEŁ, B., LIBERA, J., 2002. Z badań nad produkcją siekier dwuściennych z krzemienia świeciechowskiego oraz gościeradowskiego. *Przegląd Archeologiczny*, 50, 2-43.

BORKOWSKI, W., MIGAL, W., 1996. Ze studiów nad użytkowaniem siekier czworościennych z krzemienia pasiastego. In: *Z badań nad wykorzystaniem krzemienia pasiastego*. *Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradziejach*, 3. Warszawa, 141-165.

BUDZISZEWSKI, J., 1998a. Świątokrzyski Okręg Eksploatacji Krzemieni w dobie kultury trzcinieckiej. In: A. KOŚKO, J. CZEBRESZUK, eds. „Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces?. Poznań, 284-299.

- BUDZISZEWSKI, J., 2008. Stan badań nad występowaniem i pradžejową eksploatacją krzemieni czekoladowych. In: W. BORKOWSKI, J. LIBERA, B. SAŁACIŃSKA, S. SAŁACIŃSKI, eds. *Krzemień czekoladowy w pradžejach*. (Materiały z konferencji w Orońsku, 08-10.10.2003). *Studia nad gospodarką surowcami krzemiennymi w pradžejach*, 7. Warszawa – Lublin, 33-106.
- DĄBROWSKI, J., 2004. *Altere Bronzezeit In Polen. Starsza epoka brązu w Polsce*. Warszawa.
- GARDAWSKI, A., 1959. Plemiona kultury trzcienieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, 7-189.
- KEMPISTY, A., 1966. Odkrycia w Zdrojkach, pow. Mińsk Mazowiecki, *Wiadomości Archeologiczne* 39, 279-280.
- KMICIK, M., 2011. *Wstępne sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w Brwinowie na stanowisku nr VII w obrębie działki nr 86* (maszynopis).
- KOWALEWSKI, M., 1993. *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Zdrojkach na stanowisku 1, gm. Mrozy, woj. siedleckie*. Warszawa (maszynopis w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie i w archiwum Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie).
- KOWALEWSKI, M., 1994. *Wytwórczość krzemieniarska ludności kultur epoki brązu w świetle analizy wybranych zespołów z Mazowsza i Podlasia* (referat przedstawiony na sympozjum „Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza”. Warszawa 20-22 października 1994 r.).
- KOWALEWSKI, M., 2013. Inwentarz krzemienny kultury trzcienieckiej z osady w Brwinowie, stanowisko 7, woj. mazowieckie w świetle analizy technologicznej materiałów z wykopu 3. *Studia i materiały do badań nad neolitem i wczesną epoką brązu na Mazowszu i Podlasiu*, III, 183-198.
- KOWALEWSKI, M., MAKAROWICZ, P., 2000. Krzemieniarstwo społeczności z wczesnej epoki brązu Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17. In: P. MAKAROWICZ. *Osadnictwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17*. Poznań, 99-106.
- LECH, J., 1997a. Kopalnia krzemienia czekoladowego z wczesnej epoki brązu. Stanowisko II w Polanach, woj. radomskie. In: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Warszawa, 81-93.
- LECH, H. i J., 1997b. Górnictwo krzemienia w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. Badania uroczyska „Zełe” w Wierzbicy, woj. radomskie. In: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Warszawa, 95-113.

- LIBERA, J., 2005. Z badań nad krzemieniarstwem wczesnej epoki żelaza w dorzeczu Sanu – podstawy wydzielenia przemysłu kosińskiego. In: S. CZOPEK, ed. *Problemy kultury nysockiej*. Rzeszów, 119-160.
- LIBERA, J., 2006. „Late” flint industries – flint production of Lusatian Culture peoples in SE Poland. In: A. WIŚNIEWSKI, T. PŁONKA & J. M. BURDUKIEWICZ, eds. *The Stone: Technique and Technology*. Wrocław, 199-214.
- LIBERA, J., 2012. *Krzemieniarstwo schyłkowe w międzyrzeczu Wisły i Bugu oraz dorzeczu Sanu* (referat wygłoszony podczas „II Konferencji Naukowej Samodzielnej Pracowni Prehistorycznego Górnictwa Krzemienia IAiE PAN. Warszawa, 26 kwietnia 2012 r.).
- LIBERA, J., ZAKOŚCIELNA, A., 1987. Złoże krzemieni turońskich na prawobrzeżu środkowej Wisły w świetle badań AZP. *Sprawozdania UMCS*, 39-47.
- LIBERA, J., ZAKOŚCIELNA, A., 2011. Cyrkulacja krzemienia wołyńskiego w okresie neolitu i we wczesnej epoce brązu na ziemiach polskich. In: M. IGNACZAK, A. KOŚKO, M. SZMYT, eds. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.* Poznań, 83-115.
- MAKAROWICZ, P., 2000. *Osadnictwo społeczności z wczesnej epoki brązu w Rybinach, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 17*. Poznań.
- MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzcieniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza wschodu i zachodu Europy*. Poznań.
- MAKAROWICZ, P., 2011. Dalekosiężne i lokalne szlaki międzymorza bałtycko-pontyjskiego w początkach epoki brązu. In: M. IGNACZAK, A. KOŚKO, M. SZMYT, eds. *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV – I tys. przed Chr.* Poznań, 285-310.
- MIŚKIEWICZ, J., 1978. Kultura trzcieniecka. In: *Prabistoria ziem polskich*, III. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 173-198.
- PRZYBOROWSKI, J., 1874. Wycieczki archeologiczne nad Świder. *Wiadomości Archeologiczne*, 2, 25-53.
- SCHILD, R., MARCZAK, M., KRÓLIK, H., 1975. *Późny mezolit. Próba wieloaspektowej analizy otwartych stanowisk piaskowych*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- TARAS, H., 1995. *Kultura trzcieniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin.
- TARAS, H., 1997. Krzemieniarstwo kultury trzcienieckiej na wyżynach Wschodniomłopolskiej i Zachodniowołyńskiej oraz na zachodnim Polesiu. In: J. LECH, D. PIOTROWSKA, eds. *Z badań nad krzemieniarstwem epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Materiały sympozjum zorganizowanego w Warszawie 20-22 października 1994 r.* Warszawa, 163-183.

Artykuł powstał w wyniku badań realizowanych w ramach stypendium z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w roku 2014.

Mariusz Kowalewski
ul. Krucza 51 m70
00-022 Warszawa
e-mail: studio@kowalewscy.pl

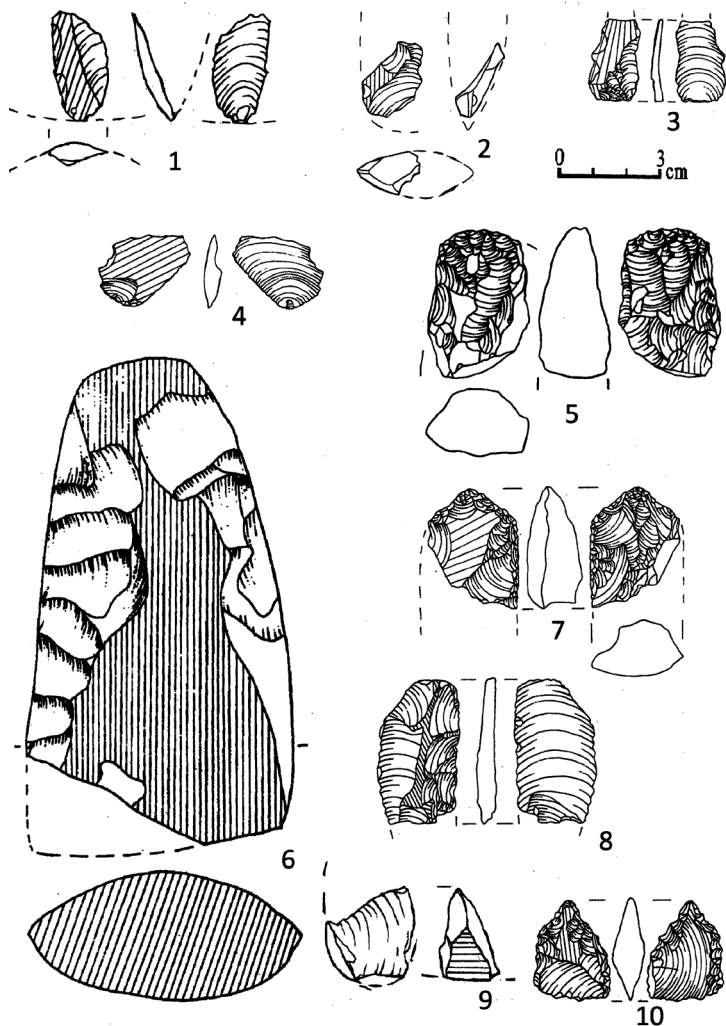
MARIUSZ KOWALEWSKI

BIFACIAL FLINT AXES FROM THE POLISH PLAIN
DISCOVERED IN THE CONTEXT OF “TRZCINIEC
CULTURE” AND “LUSATIAN CULTURE” MATERIALS

Key words: Bronze Age, flint stone working, bifacial axes, Trzciniec culture,
Lusatian culture.

ABSTRACT

The presence of flint axes in the Trzciniec culture and Lusatian culture materials from the Polish Plain raises no doubts. Despite the lack of clarity of certain contexts, there is an increasing body of evidence in the form of discovered sources which confirm the use of axes in the Older and later stages of the Bronze Age. The consistent raw materials and typological profiles shown in the analyzed collection of tools also confirm that theory. The type of flakes coming from axes is of an interesting kind as the morphological-technological features of many of them suggest that they were formed in the process of mending of those tools.

Tablica 1. Sikiery i ich fragmenty odkryte na stanowiskach kultury trzcinieckiej i lużyckiej z Niżu Polskiego. 1 – Brwinów; 2-4 – Kaliska; 5 – Rybiny; 6 – Warszawa Grodzisk; 7 – Wola Korytnicka; 8, 9 – Zdrojki; 10 – Żebraczka. 1-4, 7-10 - rys. M. Kowalewski; 5 - wg Kowalewski, Makarowicz 2000, ryc. 44: 12; 6 - wg Taras 1995, tabl. XXVI: 5.

Plate 1. Axes and fragments of axes discovered at the Trzciniec culture and the Lusatian culture sites in the Polish Plain. 1 – Brwinów; 2-4 – Kaliska; 5 – Rybiny; 6 – Warszawa Grodzisk; 7 – Wola Korytnicka; 8, 9 – Zdrojki; 10 – Żebraczka (1-4, 7-10 – drawing by M. Kowalewski; 5 – according to Kowalewski, Makarowicz 2000, fig. 44: 12; 6 – according to Taras 1995, pl. XXVI: 5).

WSKAZÓWKI DLA AUTORÓW

Studia i Materiały do Badań nad Neolitem i Wczesną Epoką Brązu na Mazowszu i Podlasiu to rocznik recenzowany zewnątrznie (peer-reviewed), wydawany od 2011 roku przez Instytut Archeologii UW. Adresowany jest głównie do archeologów polskich i wschodnioeuropejskich. Ma on na celu prezentację artykułów syntetycznych oraz materiałów z badań wykopaliskowych (m.in. ratowniczych i inwestorskich), realizowanych na obszarze Mazowsza i Podlasia i związanych z wymienionym w tytule okresem (tj. od kultur wstęgowych po kulturę trzciniecką włącznie). Dla ukazania szerokiego spektrum odniesień do pradziejowych zjawisk ze wskazanego obszaru i okresu, publikowane są również zagadnienia dotyczące pośrednio zakresu chorologicznego czasopisma.

Artykuły składane do publikacji w roczniku *Studia i Materiały do Badań...* winny być pisane w języku polskim, a w uzasadnionych przypadkach w języku rosyjskim;

Każdy tekst powinien zawierać:

- do 8 słów kluczowych oraz streszczenie (do 10% objętości tekstu) w języku polskim i angielskim; podpisy ilustracji i tabel obok wersji polskiej powinny być także zapisane w wersji angielskiej.
- imię i nazwisko autora/autorów (na stronie tytułowej) oraz afiliację autora/autorów, adres korespondencyjny i adres e-mail (umieszczone przed streszczeniem).

Artykuły będą przyjmowane w wersji elektronicznej, zapisane w formatach: doc., docx. (pliki tekstowe – treść artykułu z przypisami, bibliografią i streszczeniem; podpisy do ilustracji i tabel) oraz tif. (pliki graficzne – ilustracje, wykresy itp. bez opisów);

- tekst powinien być zapisany czcionką Times New Roman, 12 pkt., z odstępem 1,5 wiersza (bez formatowania i wyróżnień); dopuszczalne jest zastosowanie *kursywy*;
- strony winny być nienumerowane, a tekst bez list numerowanych automatycznie (z wyjątkiem przypisów);
- pliki graficzne (ryciny, tablice) powinny być utworzone w rozdzielczości nie mniejszej niż 600 dpi; każda ilustracja (preferowane czarno-białe) powinna być zapisana w osobnym pliku graficznym; maksymalne pole rycin pełnowymiarowych wynosi 17 x 23 cm;

Odnośniki do literatury powinny być wzorowane na harwardzkim systemie cytowania; pełne wyjaśnienie na stronie:

www.bournemouth.ac.uk/library/how-to/citing-refs-harvard.html

np.:

- literatura cytowana w tekście: (Makarowicz 2010, s. 50)

Zestawienie bibliograficzne na końcu artykułu w układzie alfabetyczno-chronologicznym, wg nazwisk autorów i dat publikacji, np.:

KEMPISTY, E., 1973. Kultura ceramiki „grzebykowo-dółkowej” na Mazowszu i Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXVIII, 3-75.

MAKAROWICZ, P., 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza wschodu i zachodu Europy*. Poznań.

Zasady transliteracji zapisów w języku rosyjskim wg zasad zawartych w: Polański, E., ed. 1997. *Nowy słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*. Warszawa.

Kontakt do Redakcji:

e-mail: rfmazurowski@uw.edu.pl,

dmanasterski@uw.edu.pl,

katarzyna.januszek@uw.edu.pl,

m.bialowarczuk@uw.edu.pl

Adres do korespondencji:

Instytut Archeologii

Uniwersytet Warszawski

ul. Krakowskie Przedmieście 26/28

00-927 Warszawa